

КАРА КАУЦКИ

ИКОНОМИЧЕСКОТО
УЧЕНИЕ
НА
Карл Маркс

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ

КАРЛ КАУЦКИ
ИКОНОМИЧЕСКОТО УЧЕНИЕ
НА КАРЛ МАРКС

КАРЛ КАУЦКИ

ИКОНОМИЧЕСКОТО УЧЕНИЕ
НА
КАРЛ МАРКС

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА
КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ

КАРЛ КЛУЦКИ
ИКОНОМИЧЕСКОТО УЧЕНИЕ
на
КАРЛ МАРКС

Превел: К. Сабетаяев

Редактор: Г. Михайлов

Коректор: А. Зонана

Тираж . 30,000

Печатница на Бълг. комунистическа партия

СОФИЯ

№ 793

1949

ПРЕДГОВОР ¹

Влязъл в работническото движение през 70-те години на миналия век, Кауцки отначало споделя възгледи, враждебни на марксизма. После той се запознава с Маркс и Енгелс и става привърженик на учението им, макар и твърде непоследователен. Маркс и Енгелс рязко бичуваха грешките на Кауцки, неговата наклонност към филистерство.

След смъртта на Енгелс западноевропейските социал-демократически партии бързо тръгнаха по пътя на израждането. От партии на социалната революция те почнаха да се превръщат в партии на „социалните реформи“. Съдбоносните грехове на II Интернационал — откъснатост на теорията от практиката, забравяне на революционните задачи на пролетариата, „борба“ с опортюнизма на думи при капитулиране пред него на дело — намериха в лицето на Кауцки, един от водачите на II Интернационал, своето възплъщение. Още при първите изстрели на световната империалистическа война през 1914—1918 г. тези пороци дадоха съдбоносни плодове. Както и другите водачи на II Интернационал, Кауцки предаде делото на социализма, при това в особено опасна, прикрита форма.

През годините на войната Кауцки окончателно скъса с марксизма и стана обикновен лакей на буржоазията. След победата на Великата октомврийска социалистическа революция Кауцки се прояви като стръвен неин противник. Неговите антисъветски писания се подхващаха от най-контрареволуционните кръгове на световната буржоазия. Той умря забравен и презиран от международния пролетариат и от цялото прогресивно човечество, което вижда в СССР преден пост на новия свят, несъкрушима опора на демокрацията и социализма против мътните вълни на фашисткото варварство.

¹ Настоящият предговор е взет от руското издание на Госполитиздат. От същото издание са взети и някои бележки към темата. *Бълг. ред.*

В първия период на своята дейност Кауцки направи доста за пропагандиране на марксизма, за широкото разпространение на идеите му. Неговите популярни трудове изиграха значителна роля за разпространение основите на марксисткото учение. Те излизаха в многобройни издания на разни езици, изучаваха се в пропагандистките кръжоци. За много пролетарски революционери в редица страни, в това число и в Русия, произведенията на Кауцки служеха за първоначално въвеждане в кръга на марксистките идеи. Именно за трудовете на този период Ленин по-късно пише: „От многото трудове на Кауцки ние знаем, че той *умееше* да бъде марксистки историк, че *такива* негови трудове ще останат трайно достойствие за пролетариата, въпреки по-късното ренегатство“. (Ленин, XXIII, 365.)

Към този род произведения се отнася „Икономическото учение на Карл Маркс“ — едва ли не най-известното от всичко, което е излязло изпод перото на Кауцки. Написана в 1886 г., тази книга е била, според твърдението на Кауцки, прегледана в ръкопис от Енгелс. Особеността на тази работа се състои в това, че авторът дава тук популярно изложение на „Капитала“ на Маркс (главно в рамките на първия том), като се придържа строго към оригинала. Той цитира широко Маркс. Но и там, където предава съдържанието на „Капитала“, без да прибегва към цитати, той се старее да възпроизведе Марксовия ход на мисълта, използвайки неговата аргументация и даже художествени образи, които оживяват текста. В това се състои основното достойнство на книгата.

Кауцки ограничава своето изложение почти изключително в рамките на капиталистическия строй. Той не използва забележителните указания на Маркс, които дават ключ за разбиране на всички предкапиталистически обществено-икономически формации. Но като възпроизвежда Марксовия анализ на капиталистическия начин за производство, Кауцки достатъчно подробно осветлява историческите условия на развитието на капитализма.

Живият, творчески марксизъм, способен на развитие при условията на променящата се историческа обстановка, си остана за Кауцки книга, запечатана със седем печата. Въпреки това, че книгата на Кауцки е преиздавана много

пъти, авторът не дава нито следа от анализ на новата фаза в развитието на капитализма — империализма, който се оформи окончателно на границата между XIX и XX в. Известно е, че Ленин пръв даде марксистки анализ на империализма. „... След смъртта на Енгелс най-великият теоретик — Ленин, а след Ленин — Сталин и други ученици на Ленин бяха единствените марксисти, които движеха напред Марксовата теория и я обогатиха с новия опит при новите условия на класовата борба на пролетариата.“ (История на ВКП(б). Кратък курс, стр. 438.) Обяснения за империалистическия стадий читателят ще намери в безсмъртните трудове на Ленин и Сталин, които издигнаха марксизма на нова, по-висша степен в развитието на капитализма, като навечерие на социалистическата пролетарска революция, гениално развиване на марксисткото учение за социализма въз основа на извънредно богатия опит от социалистическото строителство в СССР.

Трябва също да се отбележи, че в „Икономическото учение на Карл Маркс“ са изложени крайно бледо редица извънредно важни глави и отдели на „Капитала“. На първо място това се отнася до страниците за първоначалното натрупване, за обедняването на работническата класа, за историческата тенденция на капиталистическото натрупване. Тези бляскави, вълнуващи страници на „Капитала“ са предадени от Кауцки твърде непълно и повърхностно. По такъв начин книгата на Кауцки не дава пълна представа за цялото богато съдържание на Марксовото икономическо учение, което е най-дълбокото и всестранно обоснование на социалистическата революция, на диктатурата на работническата класа. Произволно и несполучливо е разделяне книгата на три отдела.

Такива са общите недостатъци на книгата на Кауцки. Най-съществените отделни грешки и неточности са отбелязани в бележките на редакцията. Издателството смята, че въпреки тези недостатъци, книгата на Кауцки несъмнено ще принесе полза при изучаване основите на марксистката теория. Като прочете тази книга, читателят по-лесно ще може да пристъпи към изучаване на „Капитала“, гениалния труд на Маркс, в който се съдържа всичко основно, дадено от марксизма преди Ленин и Сталин.

ОТДЕЛ ПЪРВИ

СТОКА, ПАРИ, КАПИТАЛ

ПЪРВА ГЛАВА

СТОКАТА

1. Характер на стоковото производство

Това, което Маркс си постави за цел да изследва в своя „Капитал“, беше *капиталистическият начин на производство*, който е господстващ в сегашно време.¹ В това съчинение той не се занимава с *природните закони*, които лежат в основата на процеса на производството; тяхното изследване е една от задачите на механиката и химията, а не на политическата икономия. От друга страна, той не си поставя задачата да изследва само онези форми на производството, които са общи за всички народи, тъй като такова изследване в голямата си част може да доведе само до общи фрази, подобни на тази, че за да може да произвежда, човек винаги се нуждае от инструменти, земя и средства за живот. Напротив, Маркс е изследвал законите за движението на определена форма на общественото производство, която е свойствена на определена епоха (последните векове) и на определени народи (на европейските или на произхождащите от Европа; в последно време този наш начин на производство започна да добива гражданственост и у други народи, напр. у японците и индусите). Този господстващ сега начин на производство, капиталистическият¹, чиито особености по-нататък ще изучим по-отблизо, рязко се различава от други начини на производство, напр. от феодалния, който е господствувал в Европа

¹ Написано в 1886 г. Сега капиталистическият начин на производство не е вече безразделно господстващ: върху една шеста част от земното кълбо, в СССР, господства социалистическата стопанска система. От друга страна, в много неевропейски страни капитализмът вече „не започва да придобива право на гражданство“, а е твърде развит (особено в Япония, гдето грамадната тежест на капиталистическата експлоатация се присъединява към многобройните остатъци на феодалното потисничество). — *Бележка на руската редакция към съветското издание на тази книга, излязло в 1938 г.*

през средните векове, или от първобитно-комунистическия, който стои на прага на развитието на всички народи.

Ако разгледаме съвременното общество, ще намерим, че неговото богатство се състои от *стоки*. Стоката е продукт на труда, който продукт не е бил произведен за *собствено потребление* на производителя или на свързаните с него хора, а с цел за *размяна* с други продукти. Значи не *природните*, а *обществените* особености правят от един продукт стока. Един пример ще изясни това. Преждата, която едно момиче преде от лен в едно патриархално селско семейство, за да изтъче от нея платно, което се употребява в самото семейство, е *предмет за потребление*, но не е *стока*. Когато обаче един предач изприда лен, за да размени със съседния селянин пшеница срещу лепената прежда, или когато един фабрикант кара работниците си да изпридат всеки ден много центнери лен, за да продава продукта, тогава този продукт е *стока*. Наистина, и той е предмет за потребление, но предмет за потребление, който има да играе особена обществена роля, т. е. който трябва да бъде разменен. По външния вид на лепената прежда не се познава дали е стока или не. Натуралната ѝ форма може да бъде съвсем еднаква, безразлично дали е била изпредена в една селска хижа за чеиз на самата предачка или във фабриката от една фабрична работничка, която може би сама никога няма да използва нито една нейна нишка. Едва по обществената роля, по *обществената функция*, в която се проявява лепената прежда, може да се познае дали тя е стока или не.

В капиталистическото общество продуктите на труда приемат във все по-голям размер формата на стоки. Ако сега още не всички продукти на труда у нас са стоки, то е, защото остатъци от по-раншните начини на производство още съществуват наред със сегашния. Ако се абстрахираме от тези остатъци, които са съвсем незначителни, може да се каже, че *в сегашно време всички продукти на труда приемат формата на стоки*. Ние не можем да разберем днешния начин на производство, ако не сме си изяснили характера на стоката. Ето защо трябва да започнем с изследване на стоката.

Според нас разбирането на това изследване ще бъде много облекчено, ако изложим преди всичко характер-

ните особености на стоковото производство в противоположност на други начини на производство. По този начин ще се доберем най-леко до разбирането на становището, което Маркс е възприел при своето изследване на стоката.

Доколкото можем да погледнем назад в историята на човешкия род, винаги намираме, че хората са изкарвали издръжката на живота си в по-малки или по-големи общества, че производството винаги е имало *обществен* характер. Маркс вече ясно е изложил последния в статиите си върху „Наемен труд и капитал“ в „Нойе Райнише Цайтунг“ (1849).¹

„В производството хората въздействуват не само върху природата, но така също един на друг. Те произвеждат само като действуват съвместно по определен начин и взаимно разменят своите дейности. За да произвеждат, те влизат в определени връзки и отношения помежду си и само в кръга на тези обществени връзки и отношения се осъществява тяхното въздействие върху природата, се осъществява производството.

В зависимост от характера на средствата за производство ще бъдат естествено различни и тия обществени отношения, в които производителите влизат помежду си, условията, при които те разменят своите дейности и участвуват в целокупното производство. С изнамирането на един нов инструмент за война, огнестрелната пушка, измени се неизбежно цялата вътрешна организация на армията, измениха се условията, в които индивидите могат да образуват армия и да действуват като армия, измени се също и отношението на разните армии една към друга.

И тъй, обществените отношения, при които индивидите произвеждат, *обществените производствени отношения, се изменят, преобразуват се с изменението и развитието на материалните производствени средства, на производителните сили. Производствените отношения в своята съвкупност образуват това, което наричат обществени отношения, общество, и то обще-*

¹ Същите излязоха наново като брошури. (Партиздат, 1947 г. — *Прев*)

ство на определено стъпало на историческо развитие, общество със своеобразен, отличителен характер.“¹

Нека няколко примера илюстрират казаното. Да вземем някой първобитен народ, който стои на ниско стъпало на производство, при което ловът съставлява главният отрасъл за придобиване на средствата за прехрана, например индианците. В книгата си „Върху днешните индианци от Далечния запад“ Додж съобщава относно начина на техния лов следното:

„Тъй като главата и сърцето само при редки случаи се викат на помощ, а изискванията на стомаха са непрестанни, племето обикновено се намира под господството на „третото съсловие“. Тази власт се състои от всички ловци на рода, които образуват известен вид цех или гилдия, чиито решения в тяхната собствена област са безапелационни. Между шейенците тия хора се наричат „войници-кучета“. По-младите и по-дейните главатарии принадлежат винаги към тези „войници-кучета“, но не винаги ги командуват. Самите „войници“ с устно взети решения се разпореждат по общи въпроси, чиито подробности се предоставят след това на избраните между тях най-процучути и най-умни ловци. Между тези „войници-кучета“ се намират много младежи, които още не са издържали своето бойно кръщение. С една дума, този ловджийски цех обхваща цялата работна сила на племето и е онази сила, която закрива жените и децата и ги снабдява с храна.

Всяка година стават големи есенни ловове, за да може да се убие по възможност повече дивеч и да се посоли и изсуши значителен запас месо за зимата. Сега „войниците-кучета“ са господари на деня и горко на нещастника, който непослушно се осмели да не се подчини даже и на най-незначителното от техните своеволни или демократични нареждания! Когато всичко е готово, най-добрите ловци тръгват сутрин много преди съмване. Открият ли повече биволски стада, за избиване се избира онова, чието място е такова, че подготвителните мерки и маневри за обкръжаване на същото и викането и стрелянето при препускането да не подплашат останалите стада... През цялото това време всички мъже на гру-

¹ К. Маркс, „Наемен труд и капитал“, Партиздат, 1947 г., стр. 33—34 — *Прев.*

пата, които са в състояние да съдействуват при предстоящото избиване на биволите, възседнали на коне спират на куп в някоя съседна долина, извън кръгозора на биволите, мълчаливи и треперещи от вълнение. Ако стадото се намира в благоприятно положение за лов, ръководещите ловци преброяват своите хора и ги изпращат начело с временни водачи към предварително означените места. Когато ръководещият ловец види, че всеки човек е на подходящото място и всичко е готово, той, се старее да обкръжи стадото с едно отделение конници и да затвори откритата страна, дава след това знак и тогава цялата група се спуска напред със страшни викове, които биха могли да събудят едва ли не и мъртвите, и се връзва в стадото дивеч. В няколко минути клането е в разгара си; малко биволи успяват да пробият кордона и да избягат, но не ги преследват, ако наблизко има други стада.

Когато са се употребявали още само лъкове и стрели, всеки боец е познавал своите стрели и не е срещал мъчнотии да познае положително убитите от него биволи. Те са били негова напълно лична собственост, като се изключи, че известна част от тях е давал като данък в полза на вдовиците или семействата, които нямали бойци да се грижат за тях. Ако се намирили стрели от различни хора в един и същ убит бивол, спорът около претенциите за собственост се разрешавал съобразно тяхното положение. Ако всяка стрела е причинила смъртоносна рана, биволът бивал разделян или нерядко — присъждан на някоя вдовица. Върховният ловец решавал сам въпросите от подобен характер, но неговото решение е могло да бъде отнесено до общата преценка на „войниците-кучета“. Обаче след като общата употреба на огнестрелните оръжия направила невъзможно идентифицирането на убития бивол, индианците са станали по-комунистически в своите възгледи¹ и общата маса месо и кожи се разпределяла по някакъв изнамерен от самите тях мащаб за равно пропорционално разделяне.“ (стр. 206—211.)

¹ По-точно би било да се каже: те са станали *отново* комунистически. Първоначално домакинството на индианците е било комунистическо, значи и разпределението на добива от лова е било комунистическо.

Виждаме, че у това ловджийско племе се произвежда *обществено*; различни видове труд действуват заедно, за да се получи един общ резултат.

Тук вече намираме заченки на разделение на труда и планомерно задружно работене (кооперация).¹ Според различните способности ловците извършват различни видове труд, обаче по общ план. Резултатът от задружното действие на различните видове труд, „от размяната на дейности“, както Маркс се изразява в „Наемен труд и капитал“, плячката от лова, не се *разменя*, а се *разпределя*.

Нека само между другото посочим как промяната в средствата за производство — заместването на лъка и стрелата с огнестрелна пушка — има за последствие промяна в начина на разпределянето.

Нека разгледаме сега един друг, по-висш вид обществен начин на производство, напр. основаната върху земеделието *индийска селска община*. От първобитния комунизъм, който е господствувал в нея някога, в Индия се срещат само още някои жалки останки. Но според Страбон, XV, I, 66, още Непарх, адмиралът на македонския Александър Велики, е съобщавал за области на Индия, където земята била обща собственост, била общо обработвана и след жътвата добивът от земята бил разпределян между съселсяните. Според Елфинстон тази общност е съществувала в някои части на Индия чак до началото на нашето столетие.² В Ява селският комунизъм продължава да съществува в такъв вид, че орната земя от време-навреме отново се разпределя между съселсяните, които получават своите делове не като частна собственост, а само за използване за определен период. В предна Индия орната земя в повечето случаи е вече преминала в частна собственост на отделните съселсяни, обаче горите, ливадите и необработваната земя често са

¹ „Формата на труда на мнозина, които работят планомерно един до друг и заедно в един и същ производствен процес или в различни, обаче свързани производствени процеси, се нарича кооперация“ („Капиталът“, т. I, стр. 323). Десет страници по-нататък Маркс казва в една забележка: „Може би Линге не греша, когато в своята „Théorie des lois civiles“ обявява лова за първа форма на кооперацията.“

² Началото на XIX век. *Ред.*

още обща собственост, върху която имат право на ползване всички членове на общината.

Това, което ни интересува при една такава селска община, която още не е станала жертва на разлагащото влияние на английското господство, а особено на въведените от него данъчни системи, е характерът, който приема *разделението на труда* в същата. Разделение на труда ние вече срещнахме у индианците; но много по-високо разделение на труда ни предлага индийската селска община.

Наред с управата на общината — която се нарича патил, когато се състои от едно единствено лице, а панч, когато образува колегия, най-често от пет члена — ние срещаме в индийската стопанска комуна още цял ред длъжностни лица: карнам или мацади — сметководител, който трябва да надзирава и ръководи финансовите отношения на общината с нейните отделни членове, с други общини и с държавата; талиер — за издирване на престъпленията и нарушенията, който същевременно е натоварен да пази пътиците и да осигурява превеждането им през границата на общината в съседната община; тоти — пазач на земите и земемер, който трябва да внимава да не би съседни общини да преместят границите на земите, обстоятелство, което може лесно да се случи, особено при оризища; надзирател на водите, който трябва да поддържа каналите и да се грижи да се отварят своевременно, както и всяко поле да получи достатъчно вода, което е особено важно при оризищата; брамин, за извършване на необходимите богослужения; учител, който учи децата на четене и писане; брамин звездоброец или астролог, който трябва да издирва щастливите или нещастни дни за сеитба, жътва, вършитба и други важни работи; ковач; дърводелец и колар; грънчар; перач; бръснар; говедар; лекар; девадаши (танцьорка); понякога дори и певец.

Всички тези лица трябва да работят за цялата община и за нейните членове и се възнаграждават било чрез делове от земята, било чрез делове от добива на жътвата. И тук, при това високо развито разделение на труда, ние виждаме *съвместен труд и разпределение на продуктите*.

Нека вземем още един пример, който вероятно е всекиму познат: едно патриархално селско семейство,

което само задоволява своите нужди. Тази обществена формация се е развила от такъв начин на производство, какъвто току-що описахме при индийската стопанска комуна и който начин на производство е съществувал в началото на развитието на всички по-близко познати културни народи.

В такова селско семейство също така не срещаме изолирани производители, а обществено задружно работене и взаимно действие на различни видове труд, които се менят според възрастта, пола и годишното време. Тук се оре, коси, отглежда се добитък, дои се, събират се дърва, преде се, тъче се, шие се, плете се, работи се резба, дърводелство и т. н. Най-различните видове труд тук действуват заедно, свързани са помежду си; както и в по-раншните примери, тук продуктите не се *разменят* между отделните работници, а се *разпределят* помежду им съобразно условията.

Нека предположим сега¹, че средствата за производство на една земеделска община, каквато описахме, се усъвършенствуват толкова много, че на земеделието трябва да се посвети по-малко труд отколкото досега. Освобождават се работни сили, които може би — ако техническите спомагателни средства са достатъчно развити — се употребяват, за да се използва един кремъчен залеж, намиращ се в района на общината, за да се изработват сечива и оръжия от кремък. Производителността на труда е толкова голяма, че се произвеждат много повече сечива и оръжия, отколкото има нужда общината.

Едно племе от номадски овчари влиза при своите скитания в допир с тази община. Производителността на труда у това племе също е порасла. Това племе е стигнало дотам, да отглежда повече добитък, отколкото има нужда. Близко е до ума, че това племе охотно ще разменя добитъка, който има в повече, срещу сечива и

---

¹ Цял ред факти доказват, че първоначалното развитие на стокното производство действително е протекло по начин, подобен на този, който описваме в следващите редове. Естествено, то не е станало така просто, както е посочено тук, но нашето изложение няма за цел да покаже *историята* на стокното производство, а само неговите *специални особености*, които най-лесно могат да се разпознаят чрез сравняване с други начини на производство.

оръжия, които земеделската община има в излишък. Чрез тази размяна излишъците от добитък и сечива стават *стоки*.

Размяната на стоки е естествената последица от развитието на производителните сили над ограничените потребности на първобитната общинна формация. На известно стъпало на техническото развитие първобитният комунизъм се превръща в препятствие за тяхното по-нататъшно развитие. Начинът на производство изисква *разширяване* на кръга на обществения труд. Но тъй като отделните първобитни общини били чужди и независими една от друга, това разширяване не е било възможно чрез разширяване на комунистическия планомерен труд, а само чрез взаимна размяна на излишъците от труда на тези общини.

Не е наша задача да изследваме как стоковата размяна се е отразявала върху начина на производство вътре в първобитната община, докато стоковото производство се е превърнало в производство на независими един от друг *частни производители*, на които принадлежат като частна собственост средствата за производство и продуктите на техния труд. Това, което искаме да покажем, е следното: стоковото производство е *обществен* начин на производство; то е немислимо въвн от обществената взаимна връзка и даже означава *разширяване на общественото производство* отвъд границите на предхождащото го комунистическо производство (в племето, общината или в патриархалното семейство). Но при него общественият характер не се проявява открито.

Нека вземем един грънчар и един земеделец, веднаж като членове на една индийска селска община, друг път като двама стокопроизводители. В първия случай и двамата еднакво работят за общината; единият ѝ доставя своите грънци, другият — своите земеделски продукти; единият получава своя дял от земеделските продукти, другият — от грънците. Във втория случай всеки независимо от другия извършва своя частен труд за себе си, но всеки работи (може би в същия размер като по-рано) не само за себе си, а и за другия. След това те си разменят своите продукти и възможно е единият да получи също толкова земеделски продукти, а другият също толкова грънци, колкото по-рано. Изглежда, че

нищо съществено не се е променило, а все пак в основата си двата процеса са коренно различни.

В първия случай всеки веднага вижда, че обществото е, което поставя във взаимна връзка различните видове труд, което кара единия да работи за другия и пряко отрежда всекиму неговия дял от продукта на труда на другия. Във втория случай всеки работи привидно за себе си и пътят, и начинът, по който всеки стига до продукта на другия, не изглежда да се дължи на обществения характер на техния труд, а на *особеностите на самия продукт*. Сега изглежда, че не грънчарят и земеделецът работят един за друг и че грънчарският и земеделският труд са значи видове труд, необходими за обществото, а че грънците и земеделските продукти притежават мистични свойства, които предизвикват тяхната размяна в известни пропорции. Отношенията на *лицата* помежду им, както ги обуславя общественият характер на труда, получават под господството на *стокото производство* привидността на отношения между *вещи*, а именно между продукти. Докато производството е било пряко обществено, то се е определяло и ръковоило от обществото и отношенията между производителите са били съвсем ясни. Но щом разните видове труд се превърнали в частни видове труд, които се извършвали независимо един от друг, щом с това производството станало безпланово, отношенията на производителите един към друг започнали да изглеждат като отношения на продуктите. От този момент нататък определянето на отношенията на производителите един към друг не зависело вече от самите тях. Тези отношения се развивали независимо от волята на хората, обществените сили ги надраснали, те изглеждали за наивния възглед на миналите векове като *божествени* сили, а за покъсните, „*по-просветени*“ вековете изглеждали като сили на *природата*.

На натуралните форми на стоките сега се приписват свойства, които изглеждат мистични, докато не бъдат обяснени с отношенията на производителите един към друг. Също както фетишистът приписва свойства на своя фетиш, които не се основават на неговите естествени качества, за буржоазния икономист стоката изглежда като сетивна вещ, която е надарена със свръхсетивни свой-

ства. Маркс нарича това „фетишизъм, който е споен с продуктите на труда, щом биват произвеждани като стоки, и който затова е неотделим от стоковото производство“. [стр. 62].¹

Този фетишен характер на стоката — и, както ще видим по-късно, и на капитала — Маркс пръв е открил. Фетишизмът затруднява разбирането на особеностите на стоката и го прави дори невъзможно, докато не е преодолян. Невъзможно е да се стигне до пълното разбиране на стоковата стойност, без да се осъзнае фетишния характер на стоката. За това главата за „фетишния характер на стоката и неговата тайна“ ни изглежда една от най-важните на „Капитала“, на която всеки читател на тази книга би трябвало да обърне особено внимание. Въпреки това, именно тази глава почти съвсем се пренебрегва от противниците, а често дори и от привържениците на Марксовото учение.

2. Стойност

Ако ни е станал ясен фетишният характер на стоката, нейното изследване представлява вече сравнително малки трудности.

Както видяхме, стоката е предназначена да бъде разменена. Но това поставя като условие тя да задоволява някаква човешка потребност, било действителна, било само въображаема. Никой няма да размени своя продукт срещу друг, ако последният е безполезен за него. Значи стоката трябва да бъде полезно нещо, тя трябва да има *потребителна стойност*. Потребителната стойност се определя от *физическите* свойства на стоковото тяло. Потребителните стойности образуват материалното съдържание на богатството, каквато и да е неговата обществена форма. Значи потребителната стойност не е свойство, присъщо само на стоката. Има потребителни стойности, които не са стоки, напр. — както видяхме по-горе — продуктите на една комунистическа общинна формация; има даже потребителни стойности, които дори не са продукти на труда, напр. плодовете в девствената гора, водата в ре-

¹ Всичките цитати, за които е указана само страницата, са от „Капитала“ т. I, Партиздат 1948 г.

ката. Но няма стока, която да не притежава потребителна стойност.

Щом потребителните стойности станат стоки, т. е. щом се разменят една срещу друга, ние забелязваме, че това става винаги в определено числено съотношение. Съотношението, в което се разменя една стока с друга, се нарича нейна *разменна стойност*. Това съотношение може да се мени според времето и мястото; обаче за определено място и за определено време то е определена величина. Ако разменяме 20 аршина платно срещу 1 дреха и едновременно — 20 аршина платно срещу 40 фунта кафе, можем да сме сигурни, че 1 дреха едновременно би се разменила срещу 40 фунта кафе, ако се дойде до размяна. Разменната стойност на дрехата изглежда съвсем другояче, когато я разменяме с платно, отколкото когато я разменяме с кафе. Но колкото и различна да изглежда разменната стойност на една стока, в определено време и на определено място в основата ѝ винаги лежи едно и също съдържание. Нека поясним това обществено явление с едно подобно явление на физическия свят. Когато казвам, че едно тяло тежи 16 кгр., или 32 фунта, или 1 руски пуд, аз знам, че в основата на всички тези различни изрази лежи едно определено съдържание, едно определено *тегло* на тялото. Също така в основата на различните изрази на разменната стойност на една стока лежи определено съдържание и него ние наричаме нейна *стойност*.

С това ние стигнахме до най-важната, основна категория на политическата икономия, до онази категория, без която не може да бъде правилно разбран механизмът на господстващия начин на производство.

Какво образува стойността на стоките? Това е въпросът, на който трябва да отговорим.

Да вземем две стоки, напр. пшеница и желязо. Каквото и да е тяхното разменно отношение, то е винаги изразимо в едно математическо уравнение, напр. 1 хектолитър пшеница $\equiv$ 2 центнера желязо. Но едно познато положение, което се учи още в основното училище, гласи, че математически операции могат да се извършват само с еднородни величини: аз напр. мога да извадя от 10 ябълки 2 ябълки, но никога два ореха. Следователно в стоките пшеница и желязо трябва да има нещо

общо, което да прави възможно сравняването им: това именно е тяхната стойност. Дали това общо нещо е природно свойство на стоките? Хората разменят стоките като потребителни стойности само защото имат *различни, а не общи* естествени свойства. Тези свойства съставляват *подбудителната причина* за размяната, но не могат да определят *съотношението*, в което тя се извършва.

Ако се абстрахираме от потребителната стойност на стоковите тела, ще ни остане само *едно* свойство, това на *продукти на труда*. Но ако се абстрахираме от потребителната стойност на продуктите, тогава се абстрахираме и от различните определени форми на труда, който ги е произвел; тогава те вече не са продукти на дърводелския или предачния и т. н. труд, а само продукти на *човешкия труд изобщо*. И като такива те са *стойности*.

Значи една стока има стойност само защото в нея е предметен човешки труд изобщо. Как сега да измерим величината на нейната стойност? Чрез съдържащото се в нея количество от онова, ковто образува стойност — труда. Количеството труд от своя страна има за своя мярка времето.

Би могло да изглежда, че ако изразходваното за изработване на една стока време определя нейната стойност, то колкото по-мързелив и несръчен е човек, толкова по-голяма стойност има неговата стока. Но тук не става въпрос за *индивидуален*, а за *обществен* труд.

Нека си спомним, че стоковото производство представлява система от разни видове труд, които се извършват, макар и независимо един от друг, но все пак в известна *обществена* взаимна връзка. „Целокупната работна сила на обществото, която се изразява в стойностите на стоковия свят, важи тук като *една и съща човешка работна сила*, макар че се състои от безбройно множество индивидуални работни сили. Всяка една от тези индивидуални работни сили представлява същата човешка работна сила, както другите, доколкото тя *има* характер на една обществена средна работна сила и действува като такава обществена средна работна сила, значи употребява за произвеждането на някоя стока само *средно-необходимото* или *обществено-необходимото работно време*. Обществено-необходимо работно време е онова работно време, което, при съществуващите нор-

мални за дадено общество условия на производството и при обществено средна степен на умение и интензивност на труда, е необходимо за изработването на някоя потребителна стойност. [стр. 34] Ако се измени производителната сила на труда, изменя се и обществено-необходимото работно време, изменя се стойността.

Естествено, времето, което е необходимо, за да се произведе определен продукт, трябва винаги, при всеки начин на производство, да е било от интерес за човека. Също така то винаги, и при комунистически начин на производство, оказва влияние върху размера на съотношението, в което действуват заедно различните видове труд.

Нека пак вземем примера на индийската комунистическа селска община. Нека в нея работят двама ковача за произвеждане на потребните за нея земеделски сечива. Нека едно изобретение покачи производителността на труда толкова, че да е необходим вече само един ковач, за да произведе в дадено време нужните земеделски сечива. Сега вече тази работа няма да се поверява на двама ковача, а само на един; другия може би ще използват за изготвяне на оръжия или украшения. Обратно, нека допуснем, че производителността на полския труд си остане същата. Трябва значи да се употреби също толкова работно време както досега, за да се задоволи както досега нуждата на общината от земеделски продукти.

При тези условия всеки член на общината ще получи същия дял земеделски продукти, както по-рано. Но сега има една разлика: производителността на ковашкия труд се е удвоила; за изготвяне на земеделските сечива се пада вече *един* дял от земеделските продукти, а не *два*. Изменението на съотношението на различните видове труд тук е твърде просто, съвсем ясно. То става мистично, щом ковашкият и земеделският труд не действуват непосредствено заедно, а се поставят във взаимна връзка едва чрез техните продукти. Изменението в производителността на ковашкия труд тогава се проявява като изменение в разменното съотношение между продукта на ковашкия труд и другите продукти, като изменение на тяхната стойност.

Още *Рикардо* разбираше, че величината на стойността на една стока се определя от употребеното за

нейното произвеждане количество труд. Но той не можа да прозре *обществения* характер на труда, който е скрит в стойностната форма на стоката, т. е. не виждаше фетишния характер на стоката. Също така той не разграничи изрично и с ясно съзнание тази страна на труда, която образува стоковата стойност, от тази, която образува нейната потребителна стойност. Фетишния характер на стоката ние вече изложихме. Нека сега следваме Маркс при неговото изследване на двоякия характер на съдържащия се в стоките труд.

Стоката ни се явява като потребителна стойност и стойност. Нейната материя се доставя от природата. Нейната стойност, но така също и нейната потребителна стойност се образуват чрез труд. По какъв начин тогава трудът образува стойност и по какъв — потребителна стойност.

От една страна, трудът ни се явява като продуктивно изразходване на човешка работна сила изобщо; от друга страна — като определена човешка дейност за постигане на определена цел. Първата страна на труда образува общия елемент на всяка производителна дейност на човека. Втората страна е различна за различните производителни дейности. Ако вземем полския труд и ковашкия труд, общото за двата е, че са изразходване на човешка работна сила изобщо. Но всеки от тях е различен по своята цел, по своя начин на опериране, по своя предмет, по своите средства, по своя резултат.

Определената целесъобразна човешка дейност образува *потребителната стойност*. Нейното различие образува основата на стоковото производство. Разменят се стоки само когато са различни; никой няма да размени пшеница срещу пшеница или коси срещу коси; но ще размени пшеница срещу коси. Потребителните стойности могат да си противостоят като стоки само ако в тях има *качествено* (според свойствата) *различни* видове полезен труд.

Обаче като *стойности* стоките не са *качествено*, а *количествено* различни. Разменят ги, защото са различни като потребителни стойности; при размяната ги сравняват и поставят в известно съотношение, защото са равни като стойности. Не трудът като определена целесъобразна дейност с нейната качествена разлика може да образува

стойността, а само трудът с неговия общ за всички клонове на труда характер на изразходване на човешка работна сила изобщо. Като такива изразходвания на работна сила, също като стойностите, различните видове труд са не качествено, а само количествено различни. С оглед на образуването на стойността това значи, че всеки труд се разглежда като *прост среден труд*, като изразходване на проста работна сила, каквато средно взето притежава всеки човек в своя организъм. В това отношение сложният труд важи само като умножен прост труд. Едно малко количество сложен труд се приема за равно на едно по-голямо количество прост труд. Съобразно с характера на стоковото производство, процесът, който установява съотношенията на различните видове труд един към друг и който свежда всеки от тях към прост труд, е обществен, но същевременно несъзнателен процес. Обаче на онзи, който е обхванат от фетишизма на стоковия свят, се струва, че не *обществени*, а *природни* причини придават на различните видове сложен труд вид на многократен прост труд. Редица дребнобуржоазни социалисти, които искаха да „конституират“, т. е. да установят веднаж завинаги стойността, за да „очистят“ стоковото производство „от неговата сгурия“ и да го направят вечно, се опитаха да установят тези мними природни причини и за всеки труд да определят в какъв размер създава стойност. (Сравни Ротбертусовия нормален работен ден.) В действителност това са обществени причини, които непрекъснато се изменят.

Малко са областите, в които са се появили толкова много погрешни възгледи, колкото в областта на стойността. Някои от тях изправи сам Маркс.

Особено *една* грешка се прави твърде често както от привърженици, така и от противници на Маркс-овата теория: смесването на *стойност* и *богатство*. Много често на Маркс се приписва изразът: „трудът е източник на всяко богатство“. Който е следвал досегашното изложение, лесно ще схване, че този израз е в пряко противоречие с основите на Марксовите възгледи. Такова мнение може да поддържа само оня, който е в плен на фетишизма на стоковия свят. *Стойността* е историческа категория, която важи само за периода на стоковото производство. Тя е обществено отношение. *Богат-*

ството, напротив, е нещо веществено, съставено от потребителни стойности. Богатство се произвежда при всички начини на производство. Има богатство, което се доставя само от природата, в което не се съдържа никакъв труд; няма богатство, което да е образувано само чрез дейността на човешкия труд. „Трудът — казва Маркс — не е единственият източник на произвежданите от него потребителни стойности, на материалното богатство. Трудът е бащата на това богатство, както казва Уилям Пети, а земята е негова майка.“ [стр. 38]

Заедно с нарастването на производителността на труда, при равни други условия, нараства материалното богатство на една страна; то се намалява заедно с намаляването на производителността на труда. Същевременно сборът на наличните стойности може да остане същият, ако количеството на вложения труд си остава неизменно. Една добра реколта увеличава богатството на една страна. Но сборът на стоковите стойности, който тази реколта представлява, може да бъде като миналогодишния, ако количеството на вложения обществен-необходим труд е останало неизменно.

Ако Маркс не е казал, че трудът е източник на всяко богатство; ако това положение почива върху смесване на потребителна стойност и стокова стойност, тогава падат всички изводи, които са били направени от това положение по отношение на Маркс. Но сега се вижда също колко неоснователно някои противници на Маркс го упрекват, че не виждал ролята на природата в производството. Но тези противници действително не са разбрали нещо, а именно разликата между стоковото тяло и преставяването от него общественно отношение. „До колко една част от икономистите бива излъгана от прилепения към стоковия свят фетишизъм или от предметната привидност на обществените определения на труда, доказва между другото скучно глупавата кавга върху ролята на природата в образуването на разменната стойност. Тъй като разменната стойност е определен обществен маниер за изразяване на изразходвания за едно нещо труд, тя не може да съдържа повече природно вещество отколкото напр. камбиалния курс.“ [стр. 70.]

Виждаме, че Маркс не е „пропуснал да вземе под внимание“ ролята на природата в производството на по-

требителни стойности. Ако той не ѝ приписва роля в създаването на стойността, това не е от разсеяност, а е станало въз основа на такова дълбоко вникване в обществения характер на стоковото производство, каквото все още липсва на онези икономисти, които извличат обществените закони от извънобщественото състояние на изолирания човек.

Друга заблуда, която е доста разпространена във връзка с Марксовата теория за стойността, се състои в смесването на силата на *труда* да образува стойност със стойността на *работната сила*. Трябва да се прави строго разграничение между тези две неща. Трудът като източник на стойността не може да има стойност, също както тежестта не може да има тегло, топлината — температура. Досега ние разглеждахме само онази стойност, която се *образува* от простия или сложен труд, а не стойността, която *притежава* работната сила и която намира израз в заплатата на работника — носителя на работната сила.

Досега ние взимаме за предпоставка само простото стоково производство и простата стокова размяна. За нас още не съществува работната сила като стока.

По-късно ще се занимаем по подробно с човешката работна сила и нейната стойност. Нека се задоволим тук с тази забележка, за да се предпазим от заблуждение.

Повечето възражения срещу Марксовата теория за стойността почиват върху такива заблуди, доколкото не опровергават твърдения, които Маркс никога не е изказвал, или доколкото не са само подозрения, като честия упрек за Марксов догматизъм.

За да се предпазим от такива погрешни схващания, трябва винаги да имаме предвид характера на един такъв закон, какъвто е законът за стойността.

Всеки природнонаучен или обществен закон е опит да се обяснят явленията в природата или обществото. Обаче надали едно от тия явления е обусловено от една единствена причина. Най-различни и заплетени причини лежат в основата на различните явления и самите тези явления не протичат независимо едно от друго, а напротив, кръстосват се в най-различни направления. Изследователят на взаимодействията в природата или обще-

ството има двойна задача. Най-напред трябва да отдели едно от друго отделните явления, да ги изолира; второ — трябва да отдели една от друга причините, които лежат в основата на тия явления, съществените от несъществените, постоянните от случайните. Цвата начина на изследване са възможни само чрез абстракцията. Изследователят на природата тук е подпомогнат от редица безкрайно усъвършенствувани инструменти и методи на наблюдения и опити. Изследователят на обществените закони трябва напълно да се откаже от последните, а по отношение на първите трябва да се задоволи със съвсем несъвършени помощни средства.

Чрез абстракцията изследователят открива закона, който лежи в основата на явленията, които той иска да обясни. Без познаването на този закон въпросните явления не могат да бъдат обяснени; но по никой начин само този единствен закон не е достатъчен да обясни напълно тези явления. Една причина може да бъде отслабена от друга и даже нейното действие да бъде напълно унищожено; обаче би било погрешно, ако искаме да заключим от един такъв случай, че причината изобщо не съществува. Например законите за падането на телата важат само в безвъздушното пространство: тук и парче олово, и перо падат еднакво бързо на земята. В пространство, изпълнено с въздух, резултатът е различен поради съпротивата на въздуха. Въпреки това, законът за падането е верен.

Така е и със стойността. Щом като стоковото производство е станало господстваща форма на производството, на участващите в този начин на производство е трябвало да направи впечатление закономерността на стоковите цени и да ги доведе до това, да се стремят да изследват причините, които лежат в основата ѝ. Изследването на стоковите цени довело до определянето на величината на стойността. Обаче стойността на една стока също така не е единствената причина, която определя нейната цена, както и силата на тежестта не е единствено определящата причина за падането на телата. Сам Маркс обръща внимание на това, че има стоки, чиито цени не само временно, но постоянно може да се намират по-ниско от стойността им. Така напр. златото и диамантите вероятно никога още не са били запла-

щани по тяхната пълна стойност. И стоката работна сила може при известни обстоятелства да бъде трайно заплащана под нейната стойност.

Маркс дори доказва, че при капиталистическия начин на производство законът на стойността е така повлиян от печалбата, че цените на повечето стоки не само *могат*, но и *трябва* да се намират трайно над или под тяхната стойност. Въпреки това, и тук законът на стойността остава в сила. Самите тези отклонения на цената от стойността могат да бъдат обяснени само с помощта на закона на стойността. Тук ние можем само да обърнем внимание на това, а не да го разгледаме по-отблизо. За това е нужно познване на законите на капитала и печалбата. По-късно ще се върнем още веднаж към това.

Голяма част от възраженията срещу Марксовата теория за стойността почиват върху смесването на цената и стойността. Двете трябва да бъдат строго разграничавани.

По-нататък, не трябва да забравяме историческия характер на Марксовата теория за стойността. Тя трябва само да служи като основа за обясняване явленията на *стоковото производство*. Обаче и в сегашно време още *стоковото производство* се преплита с остатъците на други начини на производство. Така например, в селските стопанства много често жизнените припаси, а така също и някои предмети на облеклото и инвентара, се произвеждат не като стоки, а за собствено потребление. Ако при тия условия има явления, които наглед противоречат на теорията за стойността, то това, разбира се, ни най-малко не опровергава последната.

Но преди всичко не бива, както вече изтъкнахме, да оставим да бъдем заслепени от фетишния характер на стоката; не бива да смятаме обществените отношения, които намират израз в *стоковото тяло*, за негови естествени качества. Ако никога не губим изпредвид, че *стоковото производство* е такъв вид обществено производство, при което отделните стопански предприятия произвеждат, ако не съвместно, то едно за друго, и че стойността на стоките не е отношение *на вещи*, а представлява скрито под вещна покривка отношение между *хора*, тогава ще знаем и как да схванем Марксовото положение, което

образува основата на изследванията на „Капитала“. *„Само количеството на обществено-необходимия труд или обществено-необходимото работно време за произвеждането на една потребителна стойност определя величината на нейната стойност.“* [стр. 35.]

3. Разменна стойност

Величината на стойността на една стока се определя чрез обществено-необходимото работно време за нейното произвеждане. Обаче величината на стойността не се изразява съобразно с това. Не казват: „Тази дреха струва четиридесет работни часа“, а казват приблизително: „Тя струва толкова, колкото 20 аршина платно или колкото 10 грама злато“.

Разгледана сама по себе си, дрехата още не е стока. Тя става такава, ако искам да я разменя. Следователно и стойността на една стока не се проявява, ако не я сравня с тази на друга, с която възнамерявам да я разменя. Величината на стойността на една стока наистина се *определя* чрез количеството на обществено-необходимия за нейното изработване труд; обаче тя бива *изразена* чрез съотношението ѝ към величината на стойността на една или повече други стоки, чрез нейното *разменно отношение*.

Обаче буржоазната политическа икономия често счита, че разменното отношение на една стока определя величината на нейната стойност. Един пример ще изясни безсмислието на този възглед.

Да вземем една глава захар. Нейното тегло е дадено предварително, но аз мога да го изразя само чрез сравняване с теглото на друго тяло, например *желязото*. Слагам захарта в едното блюдо на везните и съответен брой парчета желязо в другото, всяко с определено тегло, което примерно да наречем фунт. Броят на парчетата желязо ни показва теглото на захарта; но би било глупаво да искаме да приемем, че захарта тежи десет фунта, защото в другото блюдо съм сложил десет тежести по един фунт. Напротив, аз трябваше да сложа десет такива тежести в блюдото, защото захарта тежи десет фунта.

Тук работата е ясна. Но същото е и с *величината* и с *формата* на стойността.

Изразът за тежестта на едно тяло има известна прилика със стойностния израз на една стока, т. е. формата, в която ние изразяваме величината на нейната стойност. Една глава захар тежи десет фунта, строго погледнато, означава, ако искаме да продължим нашия пример, че една глава захар е толкова тежка, колкото десетте определени парчета желязо. Подобно на това можем да кажем за една дреха, че тя има толкова стойност, колкото например 20 метра платно.

Не бихме могли да поставим желязото и захарта като *тела* в определено съотношение едно към друго, ако нямаха едно общо *природно* качество: *тежестта*. Също така не бихме могли да поставим в съотношение едно към друго дрехата и платното като *стоки*, ако не притежаваха едно общо *обществено* качество: че са продукти на човешки труд изобщо — *стойността*.

В първото уравнение желязото и захарта играят две различни роли: една глава захар е тежка колкото десет фунта желязо. Захарта се явява тук като захар, но желязото се явява не като желязо, а като въплъщение на тежестта, като нейна форма на проявление. При това сравнение ние не се абстрахираме от особените телесни качества на захарта, а само от тия на желязото.

Подобно явление съдържа и уравнението: една дреха = 20 аршина платно.

Двете, дрехата и платното, са стоки, значи потребителни стойности и стойности. Но в *стойностната форма*, в *разменното отношение* само дрехата се явява като потребителна стойност, а платното, напротив, се явява само като форма на проявление на стойността.

Мога да премеря теглото на захарта не само с железни тежести, а и с месингови или оловни и т. н. Така и стойността на дрехата мога да изразя не само чрез платно, а и с всяка друга стока. Ето защо в уравнението: една дреха = 20 аршина платно аз съвсем се абстрахирам от особената *натурална форма* на платното — в това отношение, както вече казахме, то важи само като *стойност*, като въплъщение на човешки труд изобщо. Платното става форма на проявление на *стойността* на

дрехата в противоположност на *тялото* на дрехата. Съдържащата се в дрехата, както във всяка друга стока, противоположност между потребителната стойност и стоквата стойност се отразява в стойностния израз, вътре в който нейната телесна форма като дреха важи само като образ на *потребителната стойност*, а телесната форма на стоката платно — само като образ на *стоквата стойност*, като *форма на стойността*.

Обаче все пак не е безразлична потребителната стойност на стоката, в която се изразява стойността на другата стока — Маркс я нарича *еквивалент*¹. Двете стоки трябва да бъдат различни. Уравнението една дреха = една дреха е безсмислено.

Мога да изразя стойността на дрехата не само в платно, а и във всяка друга различна от нея стока. Но аз мога да обърна уравнението и да изразя стойността на платното, както и тази на всяка друга стока — в дреха.

Мога да съставя уравнението

$$1 \text{ дреха} \left\{ \begin{array}{l} = 20 \text{ аршина платно} \\ = 10 \text{ фунта чай} \\ = 40 \text{ фунта кафе} \\ = 5 \text{ центнера желязо} \\ = 2 \text{ центнера пшеница и т. н.} \end{array} \right.$$

Но мога да го обърна и да кажа:

$$\left. \begin{array}{l} 20 \text{ аршина платно} \\ 10 \text{ фунта чай} \\ 40 \text{ фунта кафе} \\ 5 \text{ центнера желязо} \\ 2 \text{ центнера пшеница и т. н.} \end{array} \right\} = 1 \text{ дреха}$$

Двете уравнения изглежда да казват едно и също нещо; те казват едно и също нещо, но разгледани само като *математически* уравнения; като различаващи се изразни форми на стойността те обаче имат различно логическо и историческо значение.

В началото на стоковото производство са били разменяни продукти само тук-таме, пснякага и случайно.

Този период може да бъде означен чрез едно просто стойностно уравнение, в което една стока е в известно

¹ От латинските думи: *aequus* = равно и *valere* = струва.

отношение само с *една* друга стока, напр. един бронзов чук = 20 фунта каменна сол. Маркс нарича тази форма *проста или единична форма на стойността*. Напротив, щом като един продукт на труда, напр. добитък, се разменя с други продукти на труда не само по изключение, а *по обичай*, стойностният израз приема формата на първото от двете току-що приведени уравнения, значи например:

$$1 \text{ крава} \left\{ \begin{array}{l} = 2 \text{ дрехи} \\ = 1 \text{ меч} \\ = 1 \text{ колан} \\ = 10 \text{ чифта сандали} \\ = 3 \text{ чаши} \end{array} \right.$$

Тази форма на стойността, за която намираме примери още при Омир, Маркс нарича *пълна или разгъната форма на стойността*.

Но стоковото производство се развива още по-нататък. Нараства броят на продуктите на труда, които се приготвяват за размяна, значи като стоки, и обичайната размяна се простира върху все по-голям брой най-различни стоки. Не само добитък, а и мечове, колани, чаши и т. н. сега се разменят по обичай. Най-търсената от тия стоки, напр. говедото, става онази, в която стойностите на стоките се изразяват най-често, докато стане единствена. С това се стига до точката, в която започва да функционира втората от гореприведените формули, *всеобщата форма на стойността*.

Да разгледаме сега по-отблизо еквивалентната форма в това уравнение. Както видяхме вече по-горе, еквивалентната форма се явява като въплъщение на човешки труд изобщо. Обаче в предишните изразни форми беше случайно и временно, че една стока се явяваше така. В уравнението 1 дреха = 20 аршина платно платното наистина важи само като форма на проявление на стойността. Но когато 20 метра платно бъдат приравнени с 1 центнер пшеница или пак с една дреха, сега пък пшеницата или дрехата се явява като въплъщение на човешки труд изобщо, докато платното пак фигурира като потребителна стойност.

Другояче стои работата при всеобщата форма на стойността. Сега само *една единствена* стока служи за

еквивалент; тя е всеобщ еквивалент. Като всички други стоки тя продължава да е потребителна стойност и стокова стойност. Но сега видимо всички други стоки ѝ се противопоставят само като потребителни стойности, тя самата важи като *всеобща и единствена* форма на проявление на стойността, като всеобщо *обществено* въплъщение на човешкия труд изобщо. Тя самата сега е онази стока, която е *непосредствено* разменима с всички останали стоки и която за това всеки взима. От друга страна, с това всички други стоки загубват способността и възможността да се разменят непосредствено една срещу друга. Всяка размяна на две стоки може да стане само чрез посредничеството на *всеобщия* еквивалент, в който се отразяват всички други стокови стойности.

4. Размяната на стоки

За да може да се извърши размяна на стоки, трябва да настъпят две условия: 1. Предназначените за размяна продукти трябва да бъдат *потребителни стойности* за такива, които *не ги притежават*, и *непотребителни стойности* за своите *притежатели*. 2. Разменящите трябва да се признават взаимно за частни собственици на предназначените за размяна стоки.

Правното отношение на частната собственост е само огледало на *волевите отношения* на разменящите личности, които се определят от *икономическите отношения*. Хората не са почнали да разменят стоки, защото са се считали едни други за частни собственици на отчуждаваните неща, а са почнали да се признават едни други за частни собственици, когато са започнали да си разменят стоки.

Най-първоначалната форма, при която един продукт на труда става непотребителна стойност за своя притежател, значи първата форма на *стоката*, е *излишъкът* на продукти на труда, който надминава потребностите на своя притежател. Тези продукти не се произвеждат от самото начало за размяна, а за собствено потребление. Те стават стоки едва чрез размяната.

Колкото се отнася до втория пункт, взаимното признаване на притежателите на отчуждаваните неща като

техни частни собственици, то е възможно само там, където си противостоят независими едно от друго лица.

„Такова отношение на взаимна отчужденост не съществува за членовете на естествено развилата се първобитна общинна формация, все едно дали тя има формата на патриархална фамилия, на староиндийска община, на държава на инките и т. н. Стоковата размяна започва там, където свършват тези общинни формации, в точките на техния контакт с *чужди* общинни формации или с членове на чужди общинни формации. Но щом веднаж вещите станат стоки във външния живот на общините, те с време рефлексивно стават стоки и във вътрешния им живот.“ [стр. 74.]

В началото на размяната величината и формата на стойността са още много малко развити. Количествените съотношения, в които се разменят продуктите, са още случайни и се колебаят. Но размяната на продукти става все повече редовно обществен процес. Хората започват да разменят не само превеса на потребителните стойности над собствената потребност, а да произвеждат потребителни стойности специално с *цел за размяна*. С това съотношението, в което те се разменят, става все по-зависимо от техните производствени условия. *Величината на стойността* на една стока започва да се определя от работното време, необходимо за нейното произвеждане.

Обаче щом като се произвеждат продукти на труда специално с цел за размяна, трябва също така ясно да се прояви скритото противоречие между потребителната стойност и стойността.

Това присъщо на всяка стока противоречие намира, както знаем, своя израз във формата на стойността. В израза 20 аршина платно = 1 дреха самото платно ни казва, че е потребителна стойност (платно) и стойност (равна на дрехата). Но в простата форма на стойността е още мъчно да се стабилизира това противоречие. Защото стоката, която тук служи като еквивалент, като въплъщение на човешкия труд изобщо, приема тази роля само временно. В разгънатата форма на стойността противоречието се проявява вече по-ясно, защото сега за еквивалент служат и могат да служат повече стоки,

тъй като имат нещо общо: качеството на продукти на труда, или стойности.

Но колкото повече се развива стоковата размяна колкото повече продукти на труда стават стоки, толкова по-необходим става един *всеобщ* еквивалент. В началото на размяната всеки разменя това, което не му е непосредствено нужно срещу това, от което се нуждае. Това става все по-мъчно, колкото повече стоковото производство става всеобща обществена форма на производството.

Да приемем например, че стоковото производство е вече толкова развито, че шивачеството, хлебарството, месарството и дърводелството образуват самостоятелни занаяти. Шивачът продава една дреха на дърводелеца. За шивача дрехата не е потребителна стойност. Но шивачът не се нуждае от труда на дърводелеца. Той притежава вече достатъчно мебели. Столовете и масите не са потребителна стойност нито за дърводелеца, нито за шивача. От друга страна, шивачът се нуждае от хляба на хлебаря, от месото на месаря, защото са минали времената, когато е пекъл хляб и гоил свини в къщи. Месото и хляба, от които се нуждае шивачът, за месаря и хлебаря не са потребителни стойности, но хлебарят и месарят не се нуждаят в момента от никаква дреха. Значи шивачът е заплашен от опасността да умре от глад, въпреки че е намерил купувач за своята дреха. Това, което му е нужно, е една стока, която да служи като *всеобщ*: еквивалент, която като непосредствено въплъщение на *стойността* по начало да има потребителна стойност за всеки.

Същото развитие, което прави необходим този еквивалент, води със себе си и неговото пораждање. Щом като различни стокопритежатели са разменявали помежду си различни артикули, трябвало е да настъпи такъв случай, че много от последните да бъдат сравнени като стойности с един общ вид стока, когато за тях се е намерил значи един общ еквивалент. Отначало някоя стока служела само временно и случайно като такъв. Обаче щом се оказало изгодно една отделна стока да приеме всеобща еквивалентна форма, връзката между еквивалентната форма и тази стока е трябвало все повече да се заякчава.

Към кой вид стока се е прилепяла всеобщата еквивалентна форма, това зависело от най-различни обстоя-

телства. Но в края на краищата *благородните метали* извоювали монопола да служат за всеобща еквивалентна форма, станали *пари*. Отчасти може би това е било предизвикано от обстоятелството, че украшенията и материалът за украшения още отначало са били важни артикули за размяна; обаче за това е било решаващо главно обстоятелството, че природните качества на златото и среброто са отговаряли на обществените функции, ксито един всеобщ еквивалент има да изпълнява. Нека тук обърнем внимание само върху два факта, че благородните метали винаги имат едно и също качество и не се променят нито във въздуха, нито във водата, значи практически са непроменливи, и че по желание могат да бъдат разделени на части и отново съставени от отделни части. Ето защо те са много пригодни за въплъщаване на неразличаващия се човешки труд изобщо, за изразяване величините на стойността, които се различават само количествено, а не качествено.

Златото и среброто са могли да завоюват монопола да служат като всеобщ еквивалент само защото са противостояли на другите стоки като *стоки*. Те са могли да станат *пари* само защото са били *стоки*. Парите не са нито изобретение на един или повече хора, нито са прост стойностен знак. Стойността на парите и техните определени обществени функции не са създадени произволно. Благородните метали са станали парична стока поради ролята, която са играли като стоки в разменния процес.

ВТОРА ГЛАВА

П А Р И Т Е

1. Цената

Първата функция на парите се състои в това, да служат като *мярка на стойността*, да доставят на стокския свят материала, в който се изразява стойността.

Стоките не стават еднородни и сравними една с друга чрез парите; обратното, защото като *стойности* са предметен човешки труд, значи са вече сами по себе си еднородни, всички те като такива могат да бъдат измервани в една и съща определена стока, която те с това превръщат в тяхна *обща стойностна мярка*, или в *пари*. Парите като мярка на стойността са необходимата форма на проявление на присъщата на стоките мярка на стойността, на *работното време*¹.

¹ По повод на това изложение Маркс прави интересна забележка за една утопия, която днес се върти в много глави: „Въпросът — казва той — защо парите не представляват непосредствено самото работно време, така че напр. една банкнота да представлява x работни часове, се свежда просто към въпроса, защо върху основата на стокното производство продуктите на труда трябва да приемат формата на стоки, тъй като тяхната стокова форма вече включва тяхното раздвояване на стока и парична стока. Или защо частният труд не може да бъде разглеждан като непосредствено обществен труд, т. е. като негова противоположност. На друго място аз подробно съм разгледал повърхностната утопичност на „трудовите пари“ при наличността на стокното производство (Karl Marx [Маркс], „Zur Kritik der politischen Ökonomie“, стр. 61 сл. [бълг. изд., стр. 80 сл.]). Тук ще забележа още, че напр. „трудовите пари“ на Оуен са толкова малко „пари“, колкото, да кажем, и един театрален билет. Оуен предпоставя непосредствено обобществен труд, една форма на производство, която е диаметрално противоположна на стокното производство. Трудовата марка констатира само индивидуалния дял на производителя в общия труд и неговото индивидуално право върху определена част от предназначения за консумация общ продукт. Но Оуен не е и мислил да взема като предпоставка стокното производство и въпреки това чрез парични фокуси да се стреми да избегне неговите налагащи се условия.“ [стр. 79].

Стойностният израз на една стока в паричната стока е нейната парична форма, или цена. Например 1 дреха = 10 грама злато.

Цената на стоката е нещо съвсем различно от нейните природни качества. Тя не може нито да се види в стоката, нито да се усети. Собственикът на стоката трябва да я съобщи на купувачите. Но за да се *изрази* стойността на една стока в злато, т. е. за да се *определи* нейната цена, не са необходими действителни пари. Шивачът няма нужда да има злато в джоба си, за да може да заяви, че цената на дрехата, което предлага за продан, възлиза на 10 гр. злато. Ето защо като мярка на стойността парите служат *само като мислени, въображаеми пари*.

Но въпреки това *цената* зависи само от *действителната* парична стока. Шивачът може — тук ние, естествено, се абстрахираме от всички пречещи странични обстоятелства — да изчисли цената на своята дреха на 10 гр. злато, само ако в такова количество злато е въплътен тъкмо толкова обществено необходим труд, колкото в дрехата. Ако шивачът не изрази стойността на своята дреха в злато, а в сребро или мед, и ценовият израз ще бъде друг.

Ето защо там, където две различни стоки важат за мерки на стойностите, напр. злато и сребро, всички стоки притежават два различни ценови израза, златни и сребърни цени. Всяка промяна в стойностното отношение между златото и среброто дава повод за смущение в цените. Двойствената мярка на стойността е действително нещо невъзможно и противоречи на функцията на парите като мярка на стойността. Всякъде, където е бил направен опит да бъдат установени чрез закон две стоки за мерки на стойността, фактически винаги само *една* е функционирала като мярка на стойността.

И сега още в много страни златото и среброто са поставени със закон като равноправни мерки на стойността. Обаче опитът винаги е довеждал тези постановления на закона до абсурд. Златото и среброто, като всяка стока, са изложени на постоянни стойностни колебания; ако и двете бъдат поставени от закона като равноправни, ако може по желание да се плаща с единия или другия метал, тогава се плаща с този, чиято стойност

спада, а металът, чиято стойност се покачва, се продава там, където може да бъде продаден по-изгодно, в странство. В страните, в които господствува двойният еталон, тъй нареченият биметализъм, фактически като мярка на стойността винаги функционира значи само единият метал, и то този, чиято стойност спада. А другият метал, чиято стойност се покачва, измерва като всяка друга стока своята цена в надценения метал. Следователно той функционира като *стока*, а не като *мярка на стойността*. Колкото по-голямо е изменението на стойностното съотношение между златото и среброто, толкова по-силно изпъква безсмислието на биметализма.¹

Маркс за простота приема в „Капитала“ златото като единствена парична стока. Действително златото става все повече парична стока в страните с днешния капиталистически начин на производство.²

В паричния израз всяка стока е представена като определено количество злато. Естествено, необходимо е да се измерват и помежду си различните количества злато, които представляват различните цени, да се уста-

¹ Биметалистическата агитация, която беше още много силна в последните десетилетия на миналото столетие, сега вече няма никакви изгледи и е свършено заглъхнала. Една страна след друга преминават към златния еталон. В последните десетилетия към него преминаха Австрия (1897), Япония (1897), Русия (1898), Съединените щати (1900). В Англия той е въведен още от края на осемнадесетия век, в Германия, както е известно, от 1871 г., в Холандия от 1877 г. В Белгия, Франция, Швейцария той фактически господствува, макар че номинално там съществува двойният еталон. И британските и холандските колонии са преминали към златния еталон. Най-голямото преимущество от преминаването на Германия към двойния еталон биха извлекли ония, които през времето на златния еталон са направили дългове, които след това могат да заплатят в сребро. Повечето от тия дългосрочни дългове са ипотечни дългове. Оттук и агитациите на земевладелците.

² В страните с капиталистически начин на производство стойността на паричния запас (монети и кюлчета) в благородни метали се оценява:

	злато	сребро
1831 . . .	2,232,000,000 марки	8,280,000,000 марки
1880 . . .	13,170,000,000 „	8,406,000,000 „

От 1880 до 1908 в монетните дворове на света са били насечени за 30 милиарда марки златни монети и над 20 милиарда марки сребърни монети.

Значи златото е днес далеч превъзхождащата парична стока.

нови *един мащаб на цените*. Металите притежават подобен естествен мащаб в своите *тежести*. Ето защо имената на тежестите на металите — фунт, ливра (във Франция), талант (в стара Гърция), ас (у римляните) и т. н. образуват и първоначалните наименования на единиците на мащаба на цените.

Покрай функциите им като мярка на стойността ние тук се запознаваме с една втора функция на парите: тази *на мащаб на цените*. Като мярка на стойността парите превръщат стойностите на стоките в определени мислени количества злато. Като мащаб на цените те измерват различните количества злато с едно определено количество злато, което е прието за единица, напр. един фунт злато.

Разликата между мярка на стойностите и мащаб на цените е ясна, когато наблюдаваме какво става с двете при изменение на стойността.

Да приемем, че единицата мярка на *мащаба на цените* е 10 грама злато. Каквато и да е стойността на златото, 20 грама злато ще имат винаги два пъти повече стойност от 10 грама. Спадането или покачването на стойността на златото не се отразява на мащаба на цените.

Но да вземем златото като *мярка на стойностите*. Нека една дреха е равна на 10 грама злато. Но стойността на златото се изменя; един ден за същото обществено-необходимо работно време ще се произвежда два пъти повече злато отколкото досега. Но в производителността на шивашкия труд не е станала никаква промяна. Какво става? Сега цената на дрехата е 20 грама злато. Значи изменението на стойността на златото се изразява забележимо в неговото функциониране като мярка на стойностите.

Мащабът на цените може да бъде произволно определен, също както например мерките за дължина. От друга страна, този мащаб се нуждае от всеобща валидност. Отначало условен, даден чрез *онаследените* деления на тежестта, в края на краищата той бива регулиран със *закон*. Различните теглови части на благородните метали получават официални кръщелни имена, които се различават от тяхното тегло. Ние не казваме $\frac{1}{70}$ фунт злато, а 20-маркова монета. Сега цените не се

изразяват в *тегла злато*, а в законно валидни *наименования за смятане* на златния мащаб.

Цената е паричното наименование на величината на стойността на стоката. Но същевременно тя е изразът на разменното отношение на стоката с паричната стока, със златото. Стойността на една стока не може никога да се прояви изолирано, сама за себе си, а винаги само в разменното отношение с друга стока. Но това отношение може да бъде повлияно не само от величината на стойността, но и от други обстоятелства. Поради това възможно е отклонение на *цената* от *величината на стойността*.

Когато шивачът казва, че цената на неговата дреха е 10 грама злато, или в наименование за смятане — 30 марки, той с това казва, че дава във всяко време своята дреха за 10 грама злато. Но той би бил много самонадеян, ако би искал да твърди, че всеки е веднага готов да му даде 10 грама злато за неговата дреха. Наистина, превръщането на дрехата в пари е неизбежно нужно, за да изпълни тя своето предназначение като стока. Стоката иска пари. Цените са пламенни любовни погледи, които тя хвърля към блестящия любовник. Но на стоковия пазар нещата не стават като в романите. Героите не винаги се събират. Ухажващото злато зарязва някоя стока и тя трябва да води нерадостно съществуване, защото никой не я иска.

Нека разгледаме малко по-отблизо авантюрите на стоката при отношенията ѝ със златото.

2. Продажба и покупка

Нека придружим на пазара нашия стар познат — шивача. Той разменя дрехата, която изготвя, срещу тридесет марки. За тази сума той си купува буренце вино. Тук имаме две противоположни една на друга промени: най-напред превръщането на стоката в пари; след това — обратното, превръщане на парите в стока. Но стоката в края на процеса е различна от тази в началото на същия. Първата беше непотребителна стойност за нейния притежател, последната е потребителна стойност за него. Първата стока му беше полезна като *стойност*, като *продукт на човешки труд изобщо*, който може да се раз-

мени с *друг* един продукт на всеобщ човешки труд — златото. Полезността на другата стока, виното, се състои за него в нейните физически качества, не като продукт на човешки труд изобщо, а на *определен* вид труд, на лозарския труд и т. н.

Формулата на простото стоково кръгообращение гласи: стока — пари — стока; т. е. продажба за покупка.

От двете преобразования: стока — пари и пари — стока, както е известно, първото е по-трудно. Купуването, когато човек има пари, създава малко грижи. Несравнено по-големи грижи създава продаването за получаване пари. А парите, при господството на стоковото производство, са необходими на всеки стокопритежател; колкото повече се развива общественото разделение на труда, толкова по-едностранчив е неговият труд, толкова по-многогранни са неговите потребности.

За да се извърши успешно това „салто мортале на стоката“, превръщането ѝ в пари, преди всичко е необходимо тя да е *потребителна стойност*, да *задоволява някоя потребност*. Ако случаят е такъв, ако се извърши пешно превръщането на стоката в пари, тогава пък се пита: *в колко пари?*

Впрочем този въпрос не ни засяга тук по-отблизо. Отговорът на него спада към изследването на законите на *цените*. Това, което ни интересува тук, е смяната на формата: стока — пари, независимо от това, дали цената е по висока или по-ниска от стойността на стоката.

Шивачът се отървава от дрехата си и срещу нея получава парите си. Да приемем, че я продава на един селянин. Това, което за шивача е *продажба*, за селянина е *покупка*. Всяка продажба е покупка и обратно. Но откъде произхождат парите на селянина? Той ги е получил в замяна на жито. Ако проследим пътя, който е изминала паричната стока, златото, от източника на нейното производство, рудника, от единия стокопритежател до другия, ще намерим, че всяка промяна на притежаването ѝ е била винаги резултат на продажба.

Превръщането: дреха — пари, образува, както видяхме, брънка не на една, а на две редици на превръщане. Едната гласи: дреха — пари — вино. Другата: жито — пари — дреха. Началото на редицата на превръщане на

една стока е същевременно завършването на редицата на превръщане на друга стока и обратно.

Нека приемем, че лозарят купува за онези 30 марки, които е получил за своето вино, един казан и въглища. Тогава превръщането пари — вино е последната брънка от редицата дреха — пари — вино и първата от две други редици: вино — пари — въглища и вино — пари — казан.

Всяка от тези редици на превръщане образува едно кръгообращение: стока — пари — стока. Тя започва и завършва със стоковата форма. Но всяко кръгообращение на една стока се преплита с кръгообращенията на други стоки. Цялото движение на тези безбройни преплитания се едно в друго кръгообращения образува *стоковата циркулация*.

Стоковата циркулация се различава съществено от непосредствената размяна на продукти или простата разменна търговия. Последната е била предизвикана от това, че производителните сили са надраснали рамките на първобитния комунизъм. Чрез размяната на продукти системата на общественения труд е била разширена извън областта на една общинна формация. Поради тази непосредствена размяна различните общинни формации и членовете на различни общинни формации, почнали да работят едни за други. Но когато производителните сили се развивали все повече, простата размяна на продукти от своя страна образувала препятствие и това препятствие било преодоляно чрез стоковата циркулация.

Простата размяна на продукти изисква аз да взема едновременно продуктите на онзи, който взема моите продукти. Това ограничение е премахнато в стоковата циркулация. Наистина, всяка продажба е същевременно и покупка; дрехата не може да бъде продадена от шивача без някой друг, например селянина, да я купи. Но, първо, съвсем не е необходимо шивачът веднага пак да купи. Той може да сложи парите в чекмеджето и да чака, докато му хрумне да купи нещо. Второ, той съвсем не е принуден да купи сега или по-късно нещо от *селянина*, който е купил от него дрехата, или да купува на същия пазар, на който продава. Значи със стоковата циркулация отпадат временните, местните и индивидуалните ограничения на размяната на продукти.

Но има и друго различие между разменната търговия и стоковата циркулация. Простата размяна на продукти се състои в отчуждаване на излишъци от продукти и на първо време оставя непроменени производствените форми на първобитния комунизъм, които стоят под прекия контрол на участващите в него лица.

Напротив, развитието на стоковата циркулация прави производствените отношения все по-заплетени, по-непрегледни, по-неконтролируеми. Отделните производители стават все по-независими един от друг, но те стават все по-зависими от обществените отношения, които те вече не могат да контролират така, както беше при първобитния комунизъм. По такъв начин обществените сили придобиват властта на слепи природни сили, които, ако са възпрепятствувани в своето действие, ако бъде нарушено тяхното равновесие, се проявяват в катастрофи, подобни на бури и земетресения

И заедно със стоковата циркулация се развиват вече и зародишите за такива катастрофи. Възможността, която тя дава, да може човек да продава без непосредствено след това да трябва да купи, включва вече в себе си *възможността за задръствания на пласмента, за кризи*. Но за да се превърне тази възможност в *действителност*, производителните сили трябва да надраснат рамките на простата стокова циркулация.

3. Обращението на парите

Нека си спомним за стоковите кръгообращения, които проследихме в последния параграф: жито—пари—дреха—пари—вино—пари—въглища и т. н. Кръгообращението на стоките придава и на парите едно движение, но то не е кръгообращение. Парите, които са тръгнали от селянина, се отдалечават все по-далеч от него. „Така че формата на движение, която стоковата циркулация непосредствено придава на парите, се състои в постоянното им отдалечаване от изходната точка, в минаването им от ръцете на един стокопритежател в ръцете на друг, или — в *тяхното обращение*.“ [стр. 95].

Обращението на парите е *последица* от кръгообращението на стоките, а не, както често мислят, негова *причина*.

Стоката като потребителна стойност скоро излиза от циркулацията, за да навлезе в консумацията, и нова потребителна стойност, но равна стокова стойност, навлиза в кръгообращението на нейно място. При простата стокова циркулация, която сега изследваме, дето още не може да се говори за търговия като занятие и за препродажба, стоката като потребителна стойност изчезва още при първата крачка на нейното движение. В кръгообращението жито — пари — дреха житото изчезва от циркулацията още след първото превръщане жито — пари, а равна стойност, но различна потребителна стойност, се връща при продавача на житото: пари — дреха. Парите пък като средство за циркулация не излизат от циркулацията, а непрекъснато се движат в нейния обсег.

Пита се сега колко пари изисква стоковата циркулация.

Ние вече знаем, че всяка стока се приравнява на известно количество пари и цената ѝ се определя, преди да е влязла в допир с действителните пари. С това предварително е определена както цената на всяка отделна стока, така и сборът от цените на всички стоки — ако се приеме стойността на златото за дадена. Сумата от цените на стоките е определена мислена златна сума. За да циркулират стоките, мислената златна сума трябва да стане действителна. Следователно масата на циркулиращото злато се определя от сумата на цените на циркулиращите стоки. (Трябва да се има предвид, че тук се движим още в областта на простата стокова циркулация, където кредитните пари, уравниването на плащанията и т. н. са още непознати.) При неизменни цени тази сума на цените се колебае заедно с масата на циркулиращите стоки, а при неизменна стокова маса — заедно с нейните цени. При това, безразлично е дали това колебание е било предизвикано от колебания на пазарните цени или от промяна в стойността на златото или в тази на стоките. Безразлично е дали това колебание на цените засяга всички или само някои стоки.

Но отделните продажби на стоките не винаги са без взаимна връзка, нито пък се извършват всички *едновременно*.

Нека вземем пак нашия по-раншен пример. Ние имаме редицата на превръщания: 5 центнера жито — 30 марки —

1 дреха — 30 марки — 40 литра вино — 30 марки — 20 центнера въглища — 30 марки. Сумата от цените на тези стоки възлиза на 120 марки. Но за извършване на четирите продажби са достатъчни 30 марки, които сменят мястото си четири пъти, значи извършват четири обращения последователно. Ако приемем, че казаните продажби са станали всички в един ден, то общото количество пари, функциониращи като средство за циркулация в известна циркулационна област в течение на един ден, ще бъде равно на $\frac{120}{4} = 30$ марки, или изразено общо:

$$\frac{\text{сумата на стоките цени}}{\text{броя на обращенията на едноименните монети}} = \text{масата}$$

на функциониращите като средство за циркулация през определен период време пари.

Времето за обращение на различните монети в една страна, естествено, е различно. Една монета може да лежи години подред в чекмеджето, друга извършва за един ден може би тридесет обращения. Обаче *средната* бързина на тяхното обращение е все пак определена величина.

Бързината на обращението на парите се обуславя от бързината на кръгообращението на стоките. Колкото по-бързо стоките изчезват от циркулацията, за да бъдат консумирани, и колкото по-бързо биват заместени от нови стоки, толкова по-бързо е и обращението на парите. Колкото по-бавно е кръгообращението на стоките, толкова по-бавно е обращението на парите, толкова по-рядко се виждат пари. Хора, които виждат само повърхността на нещата, мислят в такъв случай, че има много малко пари и че недостигът на пари предизвиква застой в циркулацията. Наистина и този случай е възможен, но в днешно време надали се случва за по-дълго време.

4. Монетата. Книжните пари

За размяната е било, естествено, голямо неудобство, когато е трябвало при всяка продажба и покупка да бъде проверявано съдържанието и теглото на всяко разменявано парче паричен метал. Това неудобство изчез-

нало, щом като един всеобщо признат авторитет гарантирал истинското тегло и истинското съдържание на всяко парче метал. По този начин кюлчетата метал се превърнали в произведени от държавата *метални монети*.

Монетната форма на парите произтича от тяхната *функция като средство за циркулация*. Но щом веднаж парите са приели монетна форма, последната скоро получава в областта на циркулационния процес едно самостоятелно съществуване, независимо от монетното *съдържание*. Удостоверяването от държавата, че един монетен знак съдържа известно количество злато или е равно на него, скоро при известни обстоятелства е достатъчно, за да функционира монетният знак като такова средство за циркулация, също както и реалното количество злато.

Самото обращение на монетите предизвиква вече това. Колкото по-дълго е в обращение една монета, толкова повече тя се изтърква. Все повече номиналното ѝ съдържание се различава от действителното. Една стара монета е по-лека от една, която току-що излиза от монетния двор — и въпреки това, и двете при известни обстоятелства могат да представляват като средства за циркулация равни стойности.

Още по-рязко се проявява разликата между номиналното и действителното съдържание при спомагателните монети. Твърде често неблагородните метали, например медта, са били първите пари, които по-късно били изместени от благородните метали. Медта и — след въвеждане на златния еталон — среброто престанали да бъдат мярка за стойност, но медните и сребърните монети продължавали да функционират като средство за циркулация в размяната на дребно. Те отговаряли сега на определени теглови части злато. Стойността, която представлявали, се изменяла в зависимост от реалната стойност на златото и не зависела от колебанията на стойността на среброто или на медта. Вижда се, че при тези обстоятелства металното им съдържание няма влияние върху функцията им като монети, че може произволно чрез държавни закони да се определи какво количество злато трябва да бъде представлявано от една медна или сребърна монета. Оттук е имало само една крачка към това, да се поставят книжни пари на мястото на метал-

ните пари, едно книжно листче без стойност да се приравни със закон на известно количество злато.

По този начин възникнали *държавните книжни пари* — които не бива да бъдат смесвани с кредитните пари, които са изникнали от друга една функция на парите.

Книжните пари могат да заместят златните пари само като средство за циркулация, а не като мярка за стойност, те могат да ги заместват само доколкото представляват определени количества злато. За книжните пари като средство за циркулация важат същите закони като за металните пари, на чието място те застават. Книжните пари никога не могат да заместят по-голямо количество злато, отколкото може да бъде погълнато от стоковата циркулация. Ако стоковата циркулация в една страна се нуждае от 100 милиона марки в злато, а държавата пусне в обращение 200 милиона марки книжни, това ще има такова последствие, че аз например с два книжни знака по двадесет марки ще мога да купя само толкова, колкото с една златна монета от двадесет марки. В този случай изразените в книжни пари цени са два пъти по-високи от цените в злато. Книжните пари се обезценяват чрез прекомерното им издаване. Най-големият пример за такова обезценяване на книжни пари вследствие на прекомерно издаване представляват асигнациите на Великата френска революция, от които за седем години (1790 до март 1797 г.) са били пуснати в обращение над 45,581 милиона франка и вследствие на това в края на краищата загубили всякаква стойност.¹

5. Други функции на парите

Ние проследихме възникването на простата стокова циркулация и видяхме как заедно с нея са се развили функциите на парите като *мярка на стойността* и

¹ Още несравнено по-голямо обезценяване на книжните пари имаше в следвоенна Германия след световната империалистическа война 1914—1918 г. вследствие на войната и вследствие на по-нататъшната политика на германската буржоазия, насочена към ограничаване потреблението на трудещите се маси. Издаването на книжни пари взе астрономически размери. В ноември 1923 г., при преминаването към стабилизирани пари, една златна марка беше приравнена към *едн ми.шард* книжни марки. — *Ред*

средство за циркулация. Но парите не се ограничават с тези функции.

Заедно със самата стокова циркулация се развива необходимостта и жаждата да се задържа и натрупва паричната стока, златото. Особеностите на парите отговарят на особеностите на стоковото производство. Както последното е форма, в която се извършва *общественото производство* от независими частни производители, така парите са *обществена* мощ, която обаче не е мощ на обществото, а може да стане *частна собственост* на всекиго. Колкото по-голяма е паричната сума, с която разполага някой, толкова по-големи са обществената мощ, благата и насладите, продуктите на труда на други, с които той разполага. Златото може всичко, то е единствената стока, която всеки може да използва, която всеки взима. Така се пробужда и нараства заедно със стоковата циркулация жаждата за злато.

Но с развитието на стоковото производство натрупването на пари не става само страст, а и *необходимост*. Колкото повече продукти стават стоки, колкото по-малко се произвежда за собствено потребление, толкова по-необходимо е притежаването на пари, за да може изобщо да се живее. Аз трябва безспирно да купувам, а за да мога да купувам, трябва да съм продал; но произвеждането на стоките, които продавам, изисква време, тяхната продажба зависи от случая. За да мога да поддържам в ход стоковото производство, за да мога да живея през време на произвеждането, трябва да притежавам паричен запас. Такъв запас е необходим и за изглаждане на задръствания в циркулацията. По-горе видяхме, че количеството на циркулиращите пари е зависимо от цените на стоките, от тяхното количество и от бързината на тяхното кръгообращение. Всеки от тези фактори се мени непрекъснато и затова циркулиращата парична маса се колебае постоянно. Откъде идват парите, които стават необходими, къде отиват парите, които стават излишни? *Парични съкровища*, които се натрупват на най-различни точки, образуват резервоари, които ту приемат, ту връщат обратно пари и по този начин изглаждат смущенията в циркулационния процес.

При зараждането на стоковата циркулация, както при простата размяна, винаги се разменят две стоки непо-

средствено, само че с тази разлика, че сега едната стока е винаги всеобщ еквивалент, *парична стока*. Обаче с развитието на стоквата циркулация се създават отношения, поради които отчуждаването на стоката се разделя по време от получаването на отговарящата на цената ѝ парична сума. Сега настъпват обстоятелства, които налагат да се плаща една стока преди да е получена, или, което става по-често, да се плаща *по-късно*. Нека приведем един пример за обяснение. Да вземем един италиански тъкач на коприна, да речем от тринадесетия век. Той си доставя коприната, която преработва, от своето съседство. Но копринените платове, които той тъче, отиват в Германия; преди да стигнат там, да бъдат продадени и получените пари да пропътуват обратно до Италия, минават три до четири месеца. Тъкачът на коприна е приготвил един копринен плат; същевременно и неговият съсед, предачът на коприна, е приготвил известно количество коприна. Предачът на коприна веднага продава своята стока на тъкача на коприна; този пък получава парите за своята стока едва след четири месеца. Какво става? Тъкачът *купува* коприната, но я *плаща* едва след четири месеца. Сега купувачът и продавачът придобиват друг облик. *Продавачът става кредитор, купувачът — длъжник*. Но сега и парите получават нова функция. В сегашния случай те не способствуват за циркулацията на стоката, а самостоятелно завършват нейното кръгообращение. В тази функция те не са средство за циркулация, а платежно средство, средство за изпълняване на едно поето задължение за доставка на една сума от стойности.

Но не е нужно такова едно задължение да произхожда винаги от циркулационния процес на стоките. Колкото повече се развива стоквото производство, толкова по-голям е стремежът да се превръщат доставките на определени потребителни стойности в доставки на пари — формата на всеобщата стойност. Натуралните даждия към държавата се превръщат в парични данъци, натуралното заплащане на чиновниците се превръща в парични заплати и т. н. Функцията на парите като платежно средство надминава рамките на стоквата циркулация.

Да се върнем обаче към нашия тъкач на коприна. Той купува коприна от предача на коприна, без да може да я плати веднага. Но при парични въпроси няма любезност. Предачът на коприна си мисли: Каквото имаш черно на бяло, можеш спокойно да прибереш. Затова той кара тъкача на коприна да му подпише разписка, в която този се задължава да плати след четири месеца една парична сума, отговаряща на сумата по цената на продадената коприна. Но предачът на коприна има от своя страна да извършва плащания, преди да изтекат четирите месеца. Тъй като не притежава налични пари, той плаща с разписката на тъкача на коприна. *Следователно тя функционира сега като пари*; възниква нов сорт книжни пари: *кредитни пари* (полици, чекове и т. н.).

Възможен е и друг случай. Нека коприно-тъкачът да е купил от коприно-предача за 5 дуката коприна. Но последният е купил от един златар за жена си една гривна за 6 дуката. Но същевременно златарят е взел от коприно-тъкача копринени платове на стойност 4 дуката. Плащанията имат един и същ падеж. И тримата, предачът, тъкачът и златарят, се срещат. Първият има да плаща на последния 6 дуката, но същевременно има да получава 5 дуката от тъкача на коприна. Той плаща на златаря един дукат, а за остатъка посочва тъкача на коприна. Той пък има да получава от златаря 4 дуката; ето защо той му плаща само един. По този начин само с два дуката са извършени чрез взаимно уравниване три плащания за обща сума 15 дуката.

Разбира се, в действителност процесите не протичат толкова просто, както сме приели тук. Но фактически плащанията между стокопродавачите се уавняват отчасти, и то заедно с развитието на стоковата циркулация във все по-голям размер. Концентрирането на плащанията в малко места и в определени падежи развива специални институти и методи за тези уравнивания, например вирментите в средновековния Лион. Познати са жиро-банки, clearinghouses, уравнителни каси, които служат за същата цел. Само ония плащания, които не се уравниват взаимно, трябва да бъдат извършвани в пари.

Кредитната система води към изчезване на натрупването на съкрсвища като самостоятелна форма на обо-

гатаването. Щом се развие кредитната система, онзи, който иска да запази богатството си, няма вече нужда да крие парите си в земята или в сандъци и скринове. Той може да даде парите в заем. От друга страна, кредитната система принуждава към *временно* образуване на съкровища, към събиране на парични суми, които служат в деня на падежа за изплащане на съответните задължения.

Но събирането на такова съкровище не винаги е успешно. Нека си спомним за нашия коприно-тъкач. Той е обещал на коприно-предача да му плати след четири месеца, защото разчита, че дотогава ще е продал стоката си. Но нека приемем, че не намери купувач за стоката си и значи не може да плати. Обаче коприно-предачът разчита на плащането. Доверявайки се на него, той също е поел задължения за плащания, може би на златаря, този пък на други. Виждаме, че неплатежоспособността на единия води след себе си неплатежоспособността на други, и то в толкова по-голяма степен, колкото е по-развита системата на следващите се и зависими едно от друго плащания и тяхното уравниване. Нека сега приемем, че *не един* производител, а *цял ред* производители — може би вследствие на общо свръхпроизводство — не са в състояние да продадат стоките си. Тяхната неплатежоспособност повлича след себе си неплатежоспособността на други, които вече са продали стоките си. Паричните документи загубват стойността си, всички искат всеобщия еквивалент — звонкови пари. Настъпва общ недостиг на пари, *парична криза*, която при известно ниво на развитието на кредита е неизбежен спътник на всяка производствена или търговска криза. Тя най-ясно показва, че при системата на стоковото производство парите не могат да бъдат заменени с прости документи за получаване на стоки.

Парите имат два вида области на циркулация: *вътрешния* пазар на съответната държава и *световния пазар*. Парите притежават формата на монети и стойностни знаци само *вътре* в една страна, а не в размяната между две страни. В *световния пазар* те отново приемат своя първоначален образ — образа на кюлчета от благороден метал, злато и сребро. *Двата* метала служеха досега за мярка на стойността на световния пазар, докато във вътрешната циркулация на една страна само *една* парична

стока може да функционира действително като мярка на стойностите.

Впрочем може да се каже, че откакто Маркс написа своя „Капитал“, златото е придобило видимата тенденция да стане единствената парична стока и на световния пазар.

Главната функция на световните пари е функцията на *платежно средство* за уравниване на международни баланси — излишъците и дефицитите на вноса и износа.

ТРЕТА ГЛАВА

ПРЕВРЪЩАНЕТО НА ПАРИТЕ В КАПИТАЛ

1. Какво е капитал?

Във втората глава проследихме как от размяната на продукти се е развила стоковата циркулация.

Нека направим сега още една крачка. При простата стокова циркулация стокопритежателят продава своите стоки, за да купи други. Но с време от тази форма на циркулацията на стоките се развива една нова форма на движение: *покупка за продажба*. Формулата на простата стокова циркулация, както знаем, гласи: стока — пари — стока. Формулата на новата форма на циркулация гласи: пари — стока — пари.

Нека сравним двете формули.

Движението стока — пари — стока има за цел *консумацията*. Аз продавам една стока, която за мене не е потребителна стойност, за да мога да получа други, които представляват за мене потребителни стойности. Кръгообращението стока — пари — стока е само по себе си завършено. Получените при продажбата пари се превръщат в стока, която се консумира, която излиза от циркулацията. Самите пари са изразходвани веднаж завинаги, в своя бяг те се отдалечават от по-раншния си притежател. Стоката, с която завърши кръгообращението, при нормални за простата стокова циркулация обстоятелства — а тук само за такива може да става въпрос — по стойност е равна на онази, с която започна кръгообращението.

Другояче е при кръгообращението пари — стока — пари. То няма за цел консумацията. Крайният пункт на кръгообращението не е стока, а пари. Парите, които в началото на кръгообращението бяха хвърлени в циркулацията, не са изразходвани, а само *авансирани*. Те се връщат назад при първоначалния си притежател. Самото кръгообращение не е завършено само по себе си, а постоянно

се повтаря по-нататък; парите, които се авансирват, се връщат назад, за да бъдат хвърлени отново в циркулацията и да се върнат отново, и играта продължава безкрайно. Движението на парите, което се предизвиква от кръгообращението пари — стока — пари, е безгранично.

Но коя е движещата сила на това движение? Потикът на кръгообращението стока — пари — стока е ясно. Не изглежда ли безсмислено кръгообращението пари — стока — пари? Ако аз продам една библия, за да си купя с получените пари хляб, стоката в края на кръгообращението е *различна* от онази в началото, макар че стойността ѝ е еднаква. Едната задоволява моя духовен глад, но ми е от твърде малка полза, когато той е задоволен, ако например знам библията наизуст, а не притежавам средства да задоволя телесния си глад. Но когато купя за 100 марки картофи, за да ги продам отново за 100 марки, ще бъда накрая там, където съм бил в началото; целият процес няма нито смисъл, нито изгода. Би имало изгода само тогава, когато накрая на сделката паричната сума е *различна* от тази в началото. Но една парична сума се различава от друга само по своята *величина*. Кръгообращението пари — стока — пари има смисъл само тогава, когато паричната сума, с която завършва, е по-голяма от онази, с която започва. Това именно увеличаване на паричната сума е фактически движещият мотив на кръгообращението. Който купува, за да продава, купува, за да продава *по-скъпо*. Кръгообращението пари — стока — пари протича нормално само ако паричната сума накрая е *по-голяма*, отколкото в началото. А кръгообращението стока — пари — стока протича нормално, както знаем, само тогава, когато стойността на стоката, с която завършва, е съща като на стоката, с която започва.

Всяка покупка е същевременно продажба, и обратно. Ето защо кръгообращението пари — стока — пари има наглед същия смисъл като кръгообращението стока — пари — стока. Но ние вече сега виждаме, че те са различни *по същество*.

Ако аз купя — оставайки си при нашия пример — за 100 марки картофи, за да ги продам отново, аз правя това с намерение да ги продам по-скъпо, може би за 110 марки, т. е. за $100+10$ марки, значи, казано общо,

за една сума, равна на първоначалната, увеличена с една *прибавка*. Ако означим стоката със С, първоначалната парична сума с П и добавъчната парична сума с п можем да изразим пълната формула по следния начин,

$$P - C - (P + p)$$

Това п, добавъчната стойност, която се явява на края на това кръгообращение, свръх първоначално авансираната стойност Маркс нарича *принадена стойност*. Тя не бива да бъде смесвана с нейните *форми на проява* — печалба, лихва и т. н., — както и стойността — с цената. Засега в нашето изложение става въпрос само за *основите*, а не за *формите на проява* на икономическите категории. Подчертаваме това за избягване на недоразумения.

Принадената стойност представлява отличителната особеност на кръгообращението $P - C - (P + p)$. Нещо повече: стойността, която се движи в тази форма на кръгообращението, придобива нов характер от самата принадлезна стойност, тя става — *капитал*.

Капиталът може да бъде разбран само вътре в това *движение*. Той е стойност, която *принася принадлезна стойност*. Който се абстрахира от това движение и иска да схване капитала като нещо в покой, винаги ще се натъкне на противоречия. Оттук иде в обикновените учебници бъркотията върху понятието капитал, по въпроса, кои *неща* трябва да бъдат схващани като капитал. Едни го дефинират като оръдие на труда (сечиво) — тогава стигаме до капиталисти на каменния век, дори маймуната, която чупи с камък орехи, е също вече капиталист. Също така и тоягата на скитника, с която той брули плодове от дървото, става капитал, а самият скитник — капиталист. Други дефинират капитала като натрупан труд, с което лалугерите и мравките придобиват честта да фигурират като колеги на Ротшилд, Блайхрьодер и Круп. Някои икономисти са причислили към капитала даже всичко, което стимулира труда и го прави по-продуктивен — държавата, знанието на човека, неговата душа.

Ясно е, че такива общи дефиниции водят само до изтъркани фрази, които звучат много поучително в детски буквари, но ни най-малко не подпомагат нашето познание на човешкото общество, на неговите закони и движещи

сили. Пръв Маркс прогони из политическата икономия изтърканата фраза, която преди него почти безпрепятствено господствуваше в много нейни области. По-специално това важи при излагане особеностите на капитала.

Ние видяхме, че капиталът е стойност, която принася принадлежна стойност, че неговата обща формула е: $P - C - (P + p)$. От нея вече следва това, което потвърждават фактите, че *паричната форма* е онази форма, в която всеки нов капитал започва своето движение. От нея се вижда още, че това движение по необходимост обуславя превръщането на капитала от паричната форма в разнообразните форми на стоковия свят, както и обратното превръщане от тези форми в пари.

От тази формула виждаме по-нататък, че не всички пари и не всяка стока са капитал, че те стават такъв само ако извършат определено *движение*. Но това движение от своя страна има специални исторически предпоставки, с които тепърва ще се запознаем. Парите, които аз изразходвам, за да купя за себе си един консумативен предмет, например един хляб или една дреха, не функционират като капитал, също така както стоката, която сам съм произвел и след това продавам, не функционира като капитал в тази сделка.

Наистина, средствата за производство, натрупаният труд и т. н. образуват материалното съдържание на капитала, но само при известни обстоятелства. Като се абстрахира от тези обстоятелства, човек се абстрахира от особеностите на съвременния начин на производство и го забулва с тъмнина, в сред която много добре може да се бръщолевя, поради което всички учени и неучени представители на капитализма не искат да знаят нито за Марксовата теория за капитала, нито за теорията на стойността, върху която тя почива.

2. Източникът на принадлежната стойност

Сега ние знаем общата формула на капитала: $P - C - (P + p)$. Но ние още не знаем откъде произхожда p , принадлежната стойност. Дадената формула изглежда да намеква, че актовете на купуването или продаването създават принадлежната стойност, че значи последната произхожда от стоковата циркулация.

Това е обичайният възглед, но той най-често почива върху смесването на *стоковата стойност* с *потребителната стойност*. Това важи особено за твърдението, че при размяната печелят и двете страни, защото всеки дава каквото му е ненужно, а придобива каквото му е нужно. Това го изразяват така: „Аз давам нещо, което за мене има малка стойност, а срещу него получавам нещо, което за мене има по-голяма стойност.“

Такава представа за възникването на принадлежната стойност е възможна само там, където понятието стойност е още съвсем мъгляво. За да се задоволим с такава представа, трябва да забравим, от една страна, че размяната на стоките наистина почива върху *нееднаквостта на техните потребителни стойности*, но същевременно върху *равенството на техните стокови стойности*. От друга страна, човек трябва да е толкова наивен, като повечето читатели на вулгарните икономисти, че на вяра да приеме за чиста монета всичко, което те разправят, и да повярва наистина, че например търговските операции на един съвременен търговец стоят на едно стъпало с първобитната размяна между диваците. Но ние знаем, че принадлежната стойност не се образува на стъпалото на простата *размяна*, а на това на *стоковата циркулация*, която се извършва посредством *парите*, и че принадлежната стойност се явява във вид на повече *пари*. Следователно при една сделка, която се изразява с формулата: $P - C - (P + p)$, не може да става дума за някаква „печалба“, получена чрез придобиване на нещо, което има потребителна стойност за мене, срещу отстъпване на нещо, което няма потребителна стойност за мене.

Тук срещаме една маневра на вулгарната политическа икономия, която тя схотно прилага, когато става въпрос да се затрудни разбирането на съвременните икономически отношения, което е главната ѝ задача: тя отъждествява съвременните явления с тези от отдавна минали времена.

Тук нямаме работа с размяната, а със стоковата циркулация. Нито едната, нито другата могат при нормални обстоятелства да образуват принадлежна стойност, защото винаги се дават равни стокови стойности за равни стокови стойности.

Но нека приемем, че бъдат нарушени законите на стоковата циркулация; че например на стокoprитежателите се даде привилегията да продават стоките си с увеличение на цената им с 10⁰/₀ над първоначалната им стойност. Шивачът продава дрехата вместо за 30 марки, за 33 марки. Но, о ужас! За буренцето вино, което по-рано беше купил за 30 марки, той сега трябва да заплати също 33 марки. Значи той нищо не е спечелил.

Ние можем да направим още опита да обясним образуването на принадлежната стойност с това, че не всички, а само някои стокoprитежатели успяват да купуват стоките под стойността им, а да ги продават над тяхната стойност. Нека един търговец купи от селянина 40 центнера картофи, които имат стойност 100 марки, за 90 марки и нека ги продаде на шивача за 110 марки. Наистина, в края на процеса в ръцете на търговеца се намира по-голяма стойност, отколкото в началото. Но цялата маса на наличните стойности е останала същата. В началото имаме стойности от 100 марки (селянина) + 90 марки (търговеца) + 110 марки (шивача) = 300 марки. Накрая 90 марки (селянина) + 110 марки (търговеца) + 100 марки (шивача) = 300 марки.

Следователно по-голямата стойност в ръцете на търговеца не е произлязла от увеличаване на стойността, а от намаляване на стойността в ръцете на други. Ако искам да нарека тази по-голяма стойност принадлежна стойност, мога еднакво да нарека принадлежна стойност и онази стойност, която крадецът направо открадва от чуждия джоб.

Исторически присвояването на принадлежна стойност наистина е започнало по такъв начин — с присвояване на чужди стойности, било чрез посредничеството на стоковата циркулация от *търговския капитал*, било съвсем незабулено, без това посредничество, от *лихварския капитал*. Но тези два вида капитал са били възможни само поради *нарушаването* на законите на стоковата циркулация, поради откритото и грубо нарушаване на нейния основен закон, който гласи, че стойностите се разменят само срещу равни стойности. Ето защо капиталът, докогато е съществувал само във форма на търговски и лихварски капитал, е бил в противоречие с икономическата организация на своето време, а това и в противоречие с неговите *морални* възгледи. През древността, както

и през средновековието, търговията и особено лихварството се ползували с лошо име; те били еднакво заклеймявани както от античните езически философи, така и от черковните отци; както от папите, така и от реформаторите.

Ако искаме да представим тип на млекопитаещо, няма да сложим на първа линия птичечовката, *която снася яйца*. По същия начин, ако искаме да разберем капитала, който определя икономическия строеж на съвременното общество, не бива да изхождаме от неговите, така да се каже, допотопни форми, лихварския и търговския капитал. Едва след като се е образувала друга повисша форма на капитала, се образуват и междинните брънки, които съгласуват функциите на търговския капитал и на лихвоносния капитал със законите на господстващата сега форма на стоково производство. Едва от този момент те престават да имат неизбежния дотогава характер на проста измама и пряк грабеж. Търговският капитал и лихварският капитал могат да бъдат разбрани едва след като бъде разбрана съвременната основна форма на капитала.

Следователно ясно е защо Маркс не е разгледал търговския и лихвоносния капитал в първите два тома на „Капитала“; те са посветени на изследване *основните закони* на капитала.

Тук ние значи няма да се занимаваме повече с двете гореспоменати форми на капитала. Това, което трябва да установим като резултат от изследването, е фактът, че принадлежната стойност не може да произхожда от стоковата циркулация. Нито покупката, нито продажбата създават принадлежна стойност.

Но, от друга страна, принадлежната стойност не може да възникне и във от областта на циркулацията. Един стокопритежател може да измени с труд формата на една стока и по този начин да прибавим към нея *нова* стойност, която се определя от размера на общественно необходимия труд, който е трябвало да се вложи. Но с това не се повишава стойността на *първоначалната* стока; последната не добива принадлежна стойност от това. Ако един тъкач на коприна купи коприна на стойност 100 марки и я преработи на копринен плат, стойността на този плат ще бъде равна на стойността на коприната, уголемена

със стойността, създадена от труда на тъкача. Стойността на коприната като такава не е била повишена от труда.

Така ние сме изправени пред странна загадка: принадлежната стойност не се създава от стоковата циркулация, но тя не се създава и вън от нейната сфера.

3. Работната сила като стока

Нека разгледаме по-отблизо общата формула на капитала. Тя гласи $P - C (P + p)$. Тя се състои от два акта: $P - C$, покупка на стока, $C - (P + p)$ — продажба. Съгласно законите на стоковата циркулация стойността на P трябва да е равна на C , а $C -$ равно на $P + p$. Това е възможно само ако самото C се е уголемило, ако C е такава стока, която при употребяването ѝ създава по-голяма стойност, отколкото самата тя притежава. Загадката на принадлежната стойност се разрешава, щом намерим такава стока, чиято потребителна стойност притежава своеобразното свойство да бъде източник на стойност, чиято употреба е създаване на стойност, така че формулата $P - C - (P + p)$ по отношение на нея да гласи $P - C \dots (C + c) - (P + p)$.

Но ние знаем, че стоките стойности се създават само чрез труд. Значи горната формула може да се осъществи само тогава, *когато работната сила стане стока*.

„Под работна сила или работоспособност“, казва Маркс, „ние разбираме сбора от *физически и умствени* способности, които са налице в организма, в живата личност на един човек и които той поставя в движение винаги, когато произвежда някакви потребителни стойности“ [стр. 138].

Работната сила трябва да се появи на пазара като стока. Какво значи това? Ние по-горе видяхме, че стоквата размяна има за предпоставка напълно свободното разпореждане на стокопритежателите с техните стоки. Следователно притежателят на работната сила, работникът, трябва да бъде свободен човек, ако работната му сила трябва да стане стока. За да може неговата работна сила да си остане стока и занаят, работникът трябва да я продава само за определени периоди от време, а

не завинаги, иначе той става роб и се превръща от стокопритежател в стока.

Още едно условие трябва да бъде изпълнено, щем работната сила трябва да стане стока. Видяхме, че една потребителна стойност, за да стане стока, трябва да не бъде потребителна стойност за своя притежател. Също така и работната сила трябва да не бъде потребителна стойност за работника, ако трябва да се яви като стока на пазара. Потребителната стойност на работната сила се състои в произвеждането на други потребителни стойности. Предпоставка за такова производство е разполагането с необходимите средства за производство. Там където работникът разполага със средствата за производство, той не продава своята *работна сила*, а я прилага сам и продава нейните *продукти*. За да стане работната сила стока, работникът трябва да бъде отделен от средствата за производство — преди всичко от най-важното от тях, земята.

Работникът трябва да бъде свободен във всяко отношение, свободен от всяка лична зависимост, но и освободен от всички необходими средства за производство. Такива са предпоставките, за да може притежателят на пари да превърне парите си в капитал. Тези предпоставки не са дадени нито от природата, нито са присъщи на всички обществени форми. Те са резултат на дълго историческо развитие. Едва сравнително късно те получават такова разпространение, че да могат решително да въздействуват върху целия строй на обществото. С шестнадесетия век започва историята на съвременния капитал.

Сега ние познаваме стоката, която създава принадлежната стойност. Колко голяма е нейната собствена стойност?

Както стойността на всяка друга стока, *тя се определя от работното време, обществено необходимо за произвеждането, а следователно и за възпроизвеждането ѝ.*

Работната сила има за предпоставка съществуването на работника. Това съществуване пък се нуждае от своя страна за поддържането си от известна сума *средства за живот*. Следователно работното време, необходимо за произвеждането на работната сила, е равно на работното време, което е обществено необходимо, за да се произведе тази известна сума от средства за живот.

Редица обстоятелства определят величината на тази сума. Колкото повече работна сила изразходва работникът, колкото по-дълго и по-напрегнато работи, толкова повече средства за живот му са нужни, за да възстанови изразходваната сила, за да може на следващия ден да работи така, както е работил вчера.

От друга страна, потребностите на работническата класа в различните страни са различни съобразно с природните и културни особености на всяка страна. Норвежният работник се нуждае от по-голяма сума средства за живот, отколкото един индийски; храната, облеклото, квартирата, отоплението и т. н., от които се нуждае първият, за да може да съществува, изискват за тяхното произвеждане по-голямо работно време, отколкото средствата за живот на индийския работник. По-нататък, в една страна, в която работниците ходят например боси или не четат нищо, техните потребности ще бъдат по-малки, отколкото там, където са по-издигнати, където например носят обувки или четат вестници и книги, дори ако няма климатически и други природни различия. „Така че в противоположност на другите стоки — казва Маркс — стойностното определение на работната сила съдържа един исторически и морален елемент“ [стр. 141].

Освен това, както всеки знае, работникът е смъртен. Но капиталът иска да бъде безсмъртен. Затова е необходимо работническата класа да бъде безсмъртна, работниците да се *размножават*. Следователно сумата от необходимите за поддържането на работната сила средства за живот включва и средствата за живот, необходими за съществуването на децата (понякога и на жените) на работника.

Най-сетне, към производствените разноси на работната сила трябва да бъдат сметнати и разносите за нейната подготовка, разносите, необходими за придобиване на известна сръчност в определен клон на труда. За повечето работници тези разноси са нищожно малки.

Всички тези обстоятелства обуславят това, че стойността на работната сила на определена работническа класа в определена страна и в определено време е определена величина.

Досега ние разглеждахме не цената, а стойността; не печалбата, а принадлежната стойност. Също така и тук трябва да имаме предвид, че разглеждаме *стойността* на работната сила, а не *работната заплата*. Но една особеност, която се наблюдава при плащането на работната сила, трябва да бъде изтъкната още тук. По схващането на вулгарните икономисти капиталистът авансира заплатата на работника, защото в повечето случаи капиталистът плаща на работника преди да е продал продуктите на неговия труд. Но в действителност работникът кредитира капиталиста със своя труд.

Нека приемем, че купувам картофи, за да произведа от тях ракия. Аз плащам картофите едва след като съм произвел ракията, но преди да съм продал ракията. Не би ли било смешно, ако бих почнал да твърдя, че авансирвам на селянина цената на неговите картофи, защото съм ги платил преди да съм продал ракията? Напротив, селянинът ме кредитира с цената на своите картофи, докато произведа от тях ракия.

Ако кажа, че плащам в брой, с това аз казвам, че плащам стоката, щом я купя. Търговците много биха се чудили на онази икономическа мъдрост, която би твърдяла, че онзи, който заплаща техните стоки след като ги употреби, не само плаща в брой, а дори им *авансира* парите. Но вулгарните икономисти се осмеляват все още да бръщолевят на работниците подобни глупости.

Ако би се взимала в брой от работниците тяхната стока работна сила, тя би трябвало да бъде платена в онзи миг, в който тя преминава във владението на капиталиста, значи в *началото* на всяка седмица, а не на *края* ѝ. При днешната система на плащане работниците не само рискуват заплатата си, а са принудени да живеят на вересия и затова безропотно да понасят всички фалшификации и влошавания на средствата за живот от страна на търговците на дребно. Колкото по-дълъг е периодът, за който се плаща заплатата, толкова по-лошо е положението на работниците. Двуседмичното, или още повече месечното плащане на заплатите е едно от най-тежките бремена за наемния работник.

Но каквато и да е системата на плащане на заплатите, работникът и капиталистът при нормални условия винаги си противостоят като двама стокопритежатели,

които си разменят равни стойности. Сега вече капиталът не се движи в противоречие със законите на стоковата циркулация, а въз основа на тези закони.

Работникът и капиталистът си противостоят като стокопритежатели, значи като *свободни и равни*, лично независими едни от други лица; като такива те принадлежат на една и съща класа, те са *братя*. Работникът и капиталистът си разменят *равни* стойности: заедно с господството на системата на работната заплата изглежда да е настъпило царството на справедливостта, на свободата, равенството и братството, хилядогодишното царство на щастието и мира. Плачевните времена на робството и тиранията, на експлоатацията и юмручното право са зад нас.

Така ни проповядват учените представители на интересите на капитала.

ВТОРИ ОТДЕЛ

ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

ПЪРВА ГЛАВА

ПРОЦЕСЪТ НА ПРОИЗВОДСТВОТО

В първия отдел ние се движехме главно из стоковия пазар. Видяхме как се разменят стоки, как се купуват и продават; как парите извършват най-различни функции, как парите се превръщат в капитал, щом намерят на пазара стоката работна сила.

Капиталистът е купил работната сила и се оттегля с новата си придобивка от *пазара*, където засега тя не му принася никаква полза, там където може да я консумира, да я употреби — в предприятието. Нека го последваме там. Нека напуснем областта на *стоковата циркулация* и се вгледаме в областта на *производството*. Долуизложеното ще се движи в тази област.

„Употребата на работната сила е самият труд“ [стр. 146]. Капиталистът консумира работната сила, която е купил, като кара нейния продавач да работи за него, да произвежда стоки.

Трудът, който произвежда стоки, има, както вече видяхме в първия отдел, две страни: той създава потребителни стойности и стокови стойности. Като създател на потребителни стойности трудът не е специална особеност на стоковото производство, а постоянна необходимост за човешкия род, независимо от всяка отделна обществена форма. Като такъв трудът проявява три момента: *1. целеустремена и целесъобразна дейност на човека; 2. предмета на труда; 3. средствата на труда.*

Трудът е целесъобразна и целеустремена дейност на човека, въздействиране на човека върху природния материал, за да му се придаде пригодна за неговите потребности форма. Елементи на такава дейност ние срещаме още в животинското царство, но едва на известно стъпало от развитието на човешкия род тя се освобождава напълно от своята инстинктоподобна форма и става целеустремена дейност. Всеки труд не е само работа на мускулите, а и на

мозъка и нервите. Маркс отбелязва сполучливо: „Освен напрегането на органите, които работят, през цялото времетраене на труда е необходима целесъобразна воля, която се проявява като внимание, и то толкова повече, колкото по-малко трудът, по своето съдържание и начин на изпълнение, увлича работника, значи колкото по-малко работникът се наслаждава от него като от игра на собствените си физически и духовни сили“ [стр. 147].

Работникът въздействува върху един предмет — *предмета на труда*. При тази дейност той употребява помощни средства, неща, чиито механически, физически или химически свойства той оставя да действуват върху предмета на труда съобразно своите цели. Тези помощни средства са *средствата на труда*. Резултатът от обработването на предмета на труда с помощта на средствата на труда е *продукт*. Средствата на труда и предметът на труда са *средства за производство*.

Когато един дърводелец изготвя една маса, той при това обработва дърво. Ако предметът на труда не е даден наготово от природата, както например дървото в девствената гора, а вече е бил необходим труд за неговото придобиване, например в нашия случай трудът за сечене и транспортиране на дървото, тогава той се нарича *суров материал*. Дървото в нашия случай е *суров материал*, както и туткалът, боята, лакът, които се изразходват при производството на масата. Дървото е *главният материал*, а туткалът, боята и лакът са *спомогателни материали*. Рендето, трионът и т. н. пък са *средства на труда*, а масата е *продукт*.

„Дали една потребителна стойност се явява като суров материал, средство на труда или продукт, зависи напълно от нейната определена функция в трудовия процес, от мястото, което тя заема в него, и с промяната на това място се изменят и горните определения“ [Стр. 150].

Една глава добитък например може да функционира последователно като *продукт* (на скотовъдството) като *средство на труда* (например като впрегатно животно) и като *суров материал* (при угояване).

Средствата на труда са от най-голямо значение за развитието на човешкия род. Начинът на производството зависи преди всичко от тях; а всеки начин на производство обуславя собствените нему обществени отношения

със съответна юридическа, религиозна, философска и художествена надстройка.

При всеки начин на производство средствата за производство (предметът на труда и средствата на труда) и работната сила образуват необходимите елементи на производството на *потребителни стойности*, т. е. на *трудовия процес*. Но при различните начини на производство *общественият характер* на този процес е различен. Нека сега изследваме как изглежда той при капиталистическия начин на производство.

За стокопроизводителя производството на *потребителни стойности* е само средство, а цел е произвеждането на *стокови стойности*. Стоката е единство от потребителна стойност и стойност. Следователно стокопроизводителят не може да произвежда стойности, ако не произвежда потребителни стойности. Стоките, които той произвежда, трябва да задоволяват някоя потребност, трябва да принасят някому полза, иначе той не може да ги пласира. Обаче обстоятелството, че неговата стока трябва да бъде потребителна стойност, е за стокопроизводителя необходимо зло, а не крайна цел на неговата стопанска дейност.

Ето защо производственият процес на стоковото производство е същевременно процес на производство на *потребителни стойности* и *стокови стойности*, той е единство от *тудов процес* и *процес за образуване на стойност*.

Това важи за стоковото производство изобщо. Но сега се занимаваме с разглеждането на производствения процес при особен вид стоково производство: производството на стоки посредством *купена работна сила* с цел за получаване на *принадена стойност*.

Каква форма придобива в такъв случай *трудовият процес*?

Отначало той не претърпява съществена промяна от намесата на капиталиста.

Например да си представим един тъкач, който работи за себе си. Неговият стан му принадлежи; той сам купува преждата; той може да работи когато и както пожелае; продуктът на неговия труд е негова собственост. Но той обеднява и трябва да продаде стана си. От какво да живее сега? Не му остава нищо друго, освен

да се услови при някой капиталист и да тъче за него. Последният купува работната му сила, купува и стана, и необходимата прежда и след това поставя тъкача на своя, на капиталиста, стан, за да преработи купената прежда. Може би станът, който е купил капиталистът, е същият, който тъкачът е трябвало да продаде поради нуждата си. Даже и ако не е така, тъкачът тъче по същия начин, както досега, трудовият процес външно не се е променил.

Но все пак са настъпили две големи промени: тъкачът не работи вече за себе си, а за капиталиста; последният сега контролира работника при работата, внимава да не работи много бавно или много разсипнически и т. н. И — продуктът на труда на работника сега принадлежи не на него, а на капиталиста.

Това са непосредствените отражения върху трудовия процес, щом капиталът завладее производствения процес. Но какъв вид придобива сега *процесът на образуването на стойността*.

Нека отначало изчислим колко голяма е стойността на онзи продукт, който е бил произведен като стока за капиталиста от купената работна сила с купени средства за производство.

Да приемем, че капиталистът купува работната сила за един ден. Необходимите за издръжка на работника средства за живот се произвеждат за шест часа обществено необходимо работно време. Нека също толкова и също такова работно време е въплътено в 3 марки. Капиталистът купува работната сила по стойността ѝ: той плаща на работника за работен ден 3 марки.¹

¹ Естествено, тези и следващите цифри са подбрани съвсем произволно, за по-голяма прегледност. Това изглежда да се разбира от само себе си. Но някои от мнозината, които са писали върху „Капитала“, са приели, че Маркс привеждал *примери* от този вид като *факти*. До какво са в състояние да дойдат коментаторите на „Капитала“, показва следното: В 57 том на „Пройсише ярбюхер“ („Прусски годишници“) на г. фон Трайчке, някой си г. д-р Р. Щегеман публикува една извънредно повърхностна статия върху „Икономическия мироглед на Карл Маркс“. Непосредствено след като представя „стойностния принцип“ като основно *искане* на Маркс, той ни разказва (стр. 227): „Маркс *твърди*, че човешкото общество се нуждаело само от около шест часа всекидневен труд за набавяне на необходимите средства за издръжка, а именно ако *всеки* би рабо-

Да приемем, че капиталистът смята памучната прежда за такава потребителна стойност, която е много търсена и може лесно да бъде продадена; той решава значи да организира производство на прежда, купува средства на труда — нека за по-просто приемем, че последните се състоят от вретена и памук. Нека във всеки фунт памук се съдържат, да речем, два работни часа и следователно той струва една марка. Нека от един фунт памук се изприда един фунт прежда. Нека при изпридане на всеки 100 фунта памук се изхабява едно вретено; следователно при изпридане на един фунт се изхабява $\frac{1}{100}$ вретено. В едно вретено се съдържат 20 часа труд или 10 марки. За един работен час се изпридат 2 фунта памук; за 6 часа значи 12 фунта — като се приемат винаги нормални, средни, обществено необходими производствени условия.

Колко стойност ще се съдържа при тези условия в един фунт прежда?

Преди всичко стойността на консумираните при нейното производство памук и вретено. Тази стойност преминава изцяло в продукта, без намаление или увеличение. *Потребителната стойност* на памука и вретената се е изменила, но *стойността* им е останала незасегната. Това става ясно, ако разгледаме различните трудови процеси, необходими за произвеждане на окончателния продукт, като последователни части на един и същ трудов процес. Нека приемем, че предачът едновременно отглежда и памук и че памукът се изприда непосредствено след добиването му. Тогава преждата се явява като продукт на земеделския и предачески труд. Нейната стойност се измерва с работното време, обществено необходимо за произвеждане на памук и преработването му в прежда.

тил, и то според силите си.“ От всичко това в „Капитала“ няма ни дума. Ако г. Щегеман би употребил по-малко фантазия и повече внимание, той би намерил на стр. 209 (2 изд.) на „Капитала“, че Маркс е изчислил онзи необходим труд, който в шестдесетте години *фактически* е трябвало да извършва един предач в определена предачница въз основа на данни, които му дал един фабрикант от Манчестер. Маркс стигнал до резултата, че при десетчасово работно време необходимото работно време на предача не достига четири пълни часа, а принадлежното работно време, през което той произвеждал принадлежна стойност, възлиза над шест часа. — По-късно ще видим, че необходимото за издръжка на работника работно време е твърде променлива величина.

В стойността на продукта не се изменя нищо, ако при иначе равни условия необходимите за произвеждането му трудови процеси се извършват за сметка на различни хора. Значи стойността на преработения памук се появява отново в прежда; същото важи и за изхабените вретена. За по-просто тук се абстрахираме от спомагателните материали.

Към тази *пренесена* стойност се прибавя и стойността, която предаческия труд *прибавя* към памука. За един работен час се изпридат 2 фунта — нека приемем, че в 1 марка се съдържат 2 работни часа. Значи един работен час образува стойност от $\frac{1}{2}$ марка.

Следователно стойността на 1 фунт прежда е равна на стойността на 1 фунт памук ($=1$ марка) $+ \frac{1}{100}$ вретено ($=\frac{1}{10}$ марка) $+ \frac{1}{2}$ работен час ($=\frac{1}{4}$ марка), или изразено в марки: $1 + \frac{1}{10} + \frac{1}{4} = 1$ марка и 35 пфенига.

Съобразно с това за 6 часа се изпридат 12 фунта прежда на стойност 16 марки и 20 пфенига. Но колко е коствало на капиталиста, за да постигне този резултат? Той е трябвало да даде 12 фунта памук $= 12$ марки, $\frac{12}{100}$ вретена $= 1$ марка и 20 пфенига и 1 работна сила $= 3$ марки, всичко 16 марки и 20 пфенига — толкова, колкото стойност има като прежда.

Значи досега са му работили напразно: купената стока работна сила досега не му е донесла принадлежна стойност.

Но нашият капиталист не се смущава. Той е купил потребителната стойност на работната сила за *целия ден*; честно и почтено той я е купил за пълната ѝ стойност; но затова той има право да употреби потребителната ѝ стойност напълно. И през ум не му минава да каже на работника: „Купил съм работната ти сила с една парична сума, в която се съдържат 6 работни часа. Ти си ми работил 6 работни часа; ние сме квит.“ Напротив, той му казва: „Аз съм купил твоята работна сила за целия ден, целия ден тя ми принадлежи; значи продължавай да работиш докато можеш, не прахосвай нито миг от времето, което не е твое, а мое време.“ И вместо 6 часа работникът му работи може би 12 часа.

След други 6 часа, на края на работния ден, той прави пак сметка. Сега той притежава 24 фунта прежда на стойност 32 марки и 40 пфенига. За разходи той изчи-

слява 24 фунта памук = 24 марки, ²⁴/₁₀₀ вретена = 2 марки и 40 пфенинга и 1 работна сила = 3 марки, всичко 29 марки и 40 пфенинга. С усмивка той оставя настрана сметководната си книга. Той е спечелил, или, както той се изразява, „заслужил“¹, 3 марки. Той ги е спечелил, придобил е принадлежна стойност, без да наруши законите на стоковата размяна. Памукът, вретената, работната сила, всички са били купени по тяхната стойност. Ако е придобил принадлежна стойност, то я е придобил само с това, че е *консумирал* тези купени стоки — наистина не като *средства за консумация*, а като *средства за производство* — и с това, че е консумирал потребителната стойност на купената от него работна сила *свръх известен предел*.

При системата на стоковото производство производственият процес е винаги *процес на образуване стойност*, безразлично дали се извършва с *купена* или *собствена* работна сила. Но само ако той продължи свръх известно времетраене, процесът на образуване стойност образува и *принадена стойност* и като такъв е *процес на нарастване на стойността*. Ако трябва да бъде произведена принадлежна стойност, производственият процес трябва *да трае по-дълго*, отколкото е нужно за заместване на стойността на купената работна сила с ново-създадена стойност.

И селянинът, който обработва собствената си нива, и занаятчията, който работи за собствена сметка, могат да работят свръх времето, което е необходимо за заместване на консумираните от тях средства за живот. Значи и те могат да произвеждат принадлежна стойност, техният труд може да стане процес за нарастване на стойността. Но само когато процесът за нарастване на стойността се извършва с *купена чужда* работна сила, той е *капиталистически производствен процес*; последният по начало, по природата си, по необходимост и преднамерено е процес за нарастване на стойността.

¹ Непоправима игрословица. На немски verdienen означава едновременно *печеля* и *заслужавам*. *Ред.*

ВТОРА ГЛАВА

РОЛЯТА НА КАПИТАЛА ПРИ ОБРАЗУВАНЕТО НА СТОЙНОСТТА

В първата глава на първия отдел ние се запознахме с разграничението, което Маркс пръв е направил, с двоякия характер на стокопроизвеждащия труд: от една страна, като *определена форма на полезен, произвеждащ потребителни стойности труд*, а от друга страна, като *всеобщ човешки прост среден труд, който образува стокови стойности*. Съответно на този двояк характер, и производственият процес при господство на стоковото производство е двояк. Той е единство на *трудов процес* и *процес за образуване на стойност*. А като *капиталистически* производствен процес той е единство на *трудов процес* и *процес на нарастване на стойността*. В последната глава се запознахме с двата елемента на трудовия процес: средствата за производство и работната сила. Но ние се запознахме и с различните роли, които играят тези два елемента като части на капитала в процеса на нарастване на стойността. Ние видяхме, че средствата за производство имат съвсем друго участие при образуване на стойността на продукта от това на работната сила.

Ние намерихме, че стойността на погълнатите средства за производство се появява отново в стойността на продукта. Прехвърлянето на тази стойност става в трудовия процес чрез труда. Но как е възможно това? Трудът трябва да извърши едновременно нещо двояко: да създаде нова стойност и да прехвърли стара стойност. Това е обяснимо само с двоякия характер на труда, за който току-що припомнихме. Като *образуващ стойност* всеобщ човешки труд той създава нова стойност. Като отделна форма полезен труд, който *създава потребителни стойности*, той прехвърля стойността на средствата за производство върху продукта.

Само със специалната форма на предаческия труд стойността на памука и вретената може да бъде пренесена върху преждата. Напротив, предачът може да създаде същата стойност, която създава като предач, и чрез друг труд, ако той например стане дърводелец. Но тогава вече той не произвежда прежда и следователно не пренася стойността на памука върху преждата

Двоякият характер на труда като труд, *създаващ стойност*, и труд, *пренасящ стойност*, става особено ясен, ако разгледаме как влияят измененията в производителността на труда върху образуването и пренасянето на стойността. Величината на стойността, която се създава в един работен час, не се изменя, ако — при равни други условия — производителността на труда нараства или спада. Напротив, заедно с производителността на труда нараства или спада количеството на произведените в определен период от време потребителни стойности. Значи в същия размер нараства или се намалява способността на труда да пренася стойност.

Да приемем например, че едно изобретение удвои производителността на предаческия труд, докато производителността на труда за отглеждане на памука остава без промяна. Нека 1 фунт памук съдържа 2 работни часа и струва, ако останем при нашите по-горни предпоставки, 1 марка. По-рано за един час се изпридаха 2 фунта памук, сега — 4 фунта. *Същата нова стойност*, която по-рано се *прибавяше* към двата фунта чрез труда на един час, сега се прибавя към четирите фунта, по нашата предпоставка — 50 пфенига. Но сега чрез предаческия труд за един час се *пренася* върху преждата *двойно по-голяма стойност*: по-рано 2 марки, сега 4 марки

Виждаме, че силата на труда да *запазва* или *пренася* стойност, почива върху друго свойство на същия, а не върху неговата сила да *създава* стойност.

Тъй като не е възможно произвеждане без средства за производство, всеки труд, който произвежда стоки, не само *обръзва*, но и *запазва* стойност, и то не само в смисъл, че пренася в продукта, стойностите на употребените средства за производство, а и в смисъл, че запазва от пропадане стойността на първите. Всичко земно е преходно, така и средствата за производство пропадат рано или

късно, даже ако останат неизползувани. Някои от тях, например различни машини, се развалят даже по-бързо, когато бездействуват, отколкото ако действуват. Заедно с потребителната стойност на средствата за производство се губи и тяхната стокова стойност. Ако изхабяването става по нормален начин в производствения процес, тогава стойността, която е загубило средството за производство, се появява отново в стойността на продукта. Ако средството за производство се изхабява без да бъде употребявано в производствения процес, тогава стойността му изчезва безвъзвратно. Обикновено капиталистът не вниква в тази страна на труда, но той я осъзнава много чувствително, когато например поради криза е принуден да прекъсне производствения процес. Маркс привежда примера на един английски фабрикант памукопредач, който изчислил годишната загуба, причинена от неработенето на неговата фабрика поради памучната криза в 1862 г., на 120,000 марки, включително 24,000 марки от влошаване на машинарията.

Но различните средства за производството играят различна роля при пренасянето на стойността. Едни загубват в трудовия процес самостоятелния си образ — така например суровите материали и спомагателните материали. Други запазват своя образ в трудовия процес. Изпреденият памук загубва образа си, но вретеното, което преде — не. Първите прехвърлят във всеки производствен процес *цялата си стойност* върху продукта, последните — *само части* от нея. Ако една машина има стойност 1,000 марки и се изхабява при нормални условия за 1,000 дена, тя прехвърля през всеки работен ден стойността на 1 марка върху произведения през това време с нейната помощ продукт.

И тук пред нас изпъква двойкият характер на производствения процес. Как може машината да прехвърли $\frac{1}{1000}$ от стойността си върху определен продукт? Нали при произвеждането му е в действие не $\frac{1}{1000}$ от машината, а цялата машина? Такива възражения действително са били правени. Отговорът е, че *цялата* машина участва в производствения процес, доколкото той е *трудов процес*, а само съответна *част* от нея — доколкото той е *процес за нарастване на стойността*. Като *потребителна стойност* участва *цялата* машина във

всеки производствен процес; като *стойност* — само част от нея.

Обратно, може да премине *цялата стойност* на едно средство за производство върху продукта, а само част от неговото тяло. Ако приемем, че при нормални условия са необходими 115 фунта памук, за да се произведат 100 фунта прежда, че в този случай количеството неизползуваеми отпадъци е 15 фунта, само 100 фунта памук ще влязат в 100 фунта прежда, но в стойността на 100-те фунта прежда се пренася стойността на 115 фунта памук.

В трудовия процес средствата за производство пренасят толкова стойност върху продукта, колкото самите губят в този процес. Те никога не могат да му прибавят повече стойност, отколкото самите притежават, колкото голяма и да е тяхната потребителна стойност. Поради това съвсем несъстоятелни са опитите на вулгарните икономисти да извлекат принадлежната стойност и нейните превърнати форми — лихвата, печалбата и поземлената рента — от *потребителната стойност* на средствата за производство, от техните „услуги“.

Стойността на употребените в производствения процес средства за производство се появява непроменена отново в стойността на продукта.

Но трудът не само запазва стойността, а и създава нова стойност. До известен момент трудът, който създава нова стойност, само замества стойността, изразходвана от капиталиста при покупката на работната сила. Ако трудът трае свръх този момент, той образува добавъчна стойност, *принадена стойност*.

„И така — казва Маркс, — онази част на капитала, която се превръща в *средства за производство*, т. е. в суров материал, спомагателни материали и средства на труда, *не променя величината на своята стойност* в производствения процес. Затова аз я наричам *постоянна част на капитала* или, по-късо: *постоянен* [константен] *капитал*.

А онази част на капитала, която се превръща в *работна сила*, изменя своята стойност в производствения процес. Тя възпроизвежда своя собствен еквивалент и един превес свръх него, *принадена стойност*, която на свой ред може да се изменя, да бъде по-голяма или

по-малка. От постоянна величина тази част на капитала постоянно се превръща в променлива. Затова аз я наричам *променлива част на капитала* или, по-късо: *променлив [variables] капитал*. Същите съставни части на капитала, които от гледна точка на трудовия процес се различават като обективни и субективни фактори, като средства за производство и работна сила — от гледна точка на процеса за нарастване на стойността се различават като постоянен капитал и променлив капитал“ [стр. 171 сл.].

Разбира се, величината на стойността на постоянния капитал трябва да се схваща като постоянна величина само с оглед на процеса за нарастване на стойността. *Производственият процес*, в който е вложен *постоянният капитал*, не променя величината на стойността му, но това може да бъде предизвикано от други фактори. И съотношението между постоянния и променливия капитал може да се изменя. Ще се върнем по-късно към това.

ТРЕТА ГЛАВА

СТЕПЕНТА НА ЕКСПЛОАТАЦИЯТА НА РАБОТНАТА СИЛА

Да вземем един капитал, например 5000 марки. Същият се разпада на две части: една парична сума, която се изразходва за купуване на средства за производство — постоянния капитал — който приемаме за 4100 марки, и друга парична сума, която служи за купуване на необходимата работна сила — променливия капитал — който нека е равен на 900 марки. Самият постоянен капитал се разпада също на две части: сурови материали, чиято стойност се появява изцяло отново в продукта, и сечива и т. н., които във всеки производствен процес прехвърлят върху продукта само част от стойността си. В следващото изследване ние се абстрахираме от това разграничение, тъй като вземането му предвид само би затруднило задачата, без да измени някак резултата. И така, тук за по-просто приемаме, че стойността на целия вложен капитал се появява отново в продукта.

Капиталистът е купил средства за производство и работна сила и ги употребява. В края на производствения процес стойността на авансирания капитал е увеличена с принадлежната стойност m , която възлиза на 900 марки. Следователно сега той притежава $c + v + m = 4100 + 900 + 900 = 5900$ марки. От тях 4100 марки са принесена, а $900 + 900$ марки са новосъздадена стойност.

Ясно е, че величината на стойността на постоянния капитал не се отразява на величината на произведената принадлежна стойност. Наистина, без средства за производство не може да се произвежда и колкото по-дълго трябва да се произвежда, толкова повече средства за производство са необходими. Ето защо произвеждането на известна величина принадлежна стойност обуславя употребяването на известна маса средства за производство, която зависи от техническия характер на трудовия

процес. Обаче величината на *стойността* на тази маса не оказва влияние върху величината на принадлежната стойност.

Ако имам 300 работника и едnodневната стойност на работната сила на всекиго е 3 марки, а стойността, която всеки създава за един ден, е 6 марки, тези 300 ще произведат за един ден стойност от 1800 марки — от тях 900 принадлежната стойност — безразлично дали стойността на средствата за производство, които те употребяват, е 2000 или 4000 или 8000 марки.

Създаването на стойност и изменяването на стойността в производствения процес не се засягат от величината на стойността на авансирания постоянен капитал. Доколкото става въпрос да разгледаме тези два процеса в техния чист вид, можем да се абстрахираме от постоянния капитал, да го приемем за равен на нула. Значи: от авансирания капитал тук за нас е от значение само променливата част v , а от стойността на продукта — само новосъздадената от труда стойност, която е равна на стойността на вложения променлив капитал плюс принадлежната стойност, $v + m$. Отношението на принадлежната стойност към авансирания променлив капитал в нашия случай е $= 900 : 900 = 100\%$.

Това относително нарастване на променливия капитал или относителната величина на принадлежната стойност Маркс нарича *норма на принадлежната стойност*. Не бива да я смесва човек, както често става, с *нормата на печалбата*. Печалбата произхожда от принадлежната стойност; но тя не е принадлежната стойност.

За да се произведе през време на работния ден такава стойност, която е равна на стойността на неговата работна сила, равна на v , работникът трябва да работи известно време; по-рано приехме 6 часа. Това работно време е *необходимо* за издръжка на работника. Маркс го нарича *необходимо работно време*.

Онази част от работния ден, в която работникът работи свръх необходимото работно време и не създава стойност за заместване на своята работна сила, а създава принадлежната стойност за капиталиста, Маркс нарича *принаденно работно време*, добавъчно работно време, а изразходвания през него труд — *принаден труд*. Принаденият труд се отнася към необходимия труд така, както

принадената стойност — към променливия капитал. Следователно можем да изразим нормата на принадлежната стойност чрез $\frac{m}{v}$ или $\frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}}$.

Принадената стойност се овеществава в продукт, който Маркс нарича *принаден продукт*. Ето защо нейното отношение към променливия капитал може да бъде изразено в отношението на известна част от продукта към друга негова част. Обаче при разглеждане на това съотношение, където не става въпрос за новосъздадената стойност, а за готовия *продукт*, ние не можем, както по-рано, да се абстрахираме от постоянния капитал, който образува част от стойността на продукта.

Да приемем, че за един 12-часов работен ден се изработват от един работник 20 фунта прежда на стойност 30 марки. Стойността на изпедения памук възлиза на 20 марки (20 фунта по 1 марка). Изхабяването на вретената и т. н. е 4 марки; стойността на работната сила е 3 марки. Нека нормата на принадлежната стойност е 100%. По този начин имаме стойност на преждата 30 марки = 24 марки (с) + 3 марки (v) + 3 марки (m); тази стойност на преждата се въплъщава в 20 фунта прежда, значи: постоянният капитал — в 16 фунта, променливият капитал — в 2 фунта и принадлежната стойност — също в 2 фунта прежда.

Тези 20 фунта прежда се произвеждат за 12 часа, значи за един час се произвеждат $1\frac{2}{3}$ фунта прежда. 16-те фунта, в които е въплътена стойността на постоянния капитал, се произвеждат за 9 часа и 36 минути, 2-та фунта, в които се съдържа стойността на променливия капитал — за 1 час и 12 минути и за също толкова — 2-та фунта, в които е въплътена принадлежната стойност.

Ако смятаме така, изглежда, като че ли принадлежната стойност не се създава, както приехме, за 6 часа, а за 1 час и 12 минути. Така и смятат фабрикантите и доказват съвсем точно, че печалбата им се произвежда в *последния работен час* и че ако работното време бъде съкратено макар и само с един час, всяка печалба ще бъде направена невъзможна и ще бъде разорена индустрията.

Още през 1836 г. това изчисление е било пуснато в ход от английските фабриканти и техните учени и неучени адвокати, начело със Сениор, срещу всяко ограничаване на работното време със закон. В Австрия и Германия е бил изровен отново същият аргумент срещу нормалния работен ден, макар фактическият опит в Англия да е показал вече най-решително неговата несъстоятелност. В Англия работният ден е бил намален със закон в различни клонове на производството — ние ще се върнем на това, — без да съсипе индустрията или без даже щогоде да увреди печалбите на господата фабрикантите.

Целият аргумент почива върху смесването на потребителната стойност със стойността. *Потребителната стойност* на 2 фунта прежда се произвежда в последния час, но не тяхната *стойност*. Та нали 2-та фунта прежда не са изпредени от нищо във въздуха. В 2-та фунта прежда се съдържат не само 1 час и 12 минути труд на предача, а и стойността на 2 фунта суров памук. А по нашата предпоставка (1 фунт памук = 1 марка, 1 марка = 2 работни часа) в 2-та фунта памук са въплътени 4 работни часа; освен това от вретената и т. н. е преминала върху 2-та фунта прежда толкова стойност, колкото се създава за 48 минути обществено необходимо работно време. Следователно за произвеждането на 2-та фунта прежда, произведени за 1 час и 12 минути, в действителност са били необходими *шест* работни часа. Ако работникът в нашия пример действително произвеждаше за 1 час и 12 минути цялата принадлежна стойност, която представлява стойността на продукт от 6 часа, той би трябвало да е в състояние да създаде за един дванадесетчасов работен ден такава стойност, която отговаря на 60 работни часа! И се намират хора, които вярват подобни безсмислици на фабрикантите!

Тъй като този аргумент намира в някои кръгове и днес още доста отзвук, нека осветлим още една от неговите страни. Да изчислим колко висока би била нормата на принадлежната стойност при скъсяване на работния ден от 12 на 11 часа при вече дадените предпоставки.¹

¹ При това ние приемаме, че скъсяването на работното време от 12 на 11 часа е придружено и от намаляване трудовите постижения $\frac{1}{12}$. В действителност това съвсем не е така. Обикновено

Сега не бихме имали вече 24 марки постоянен капитал, а само 22, тъй като се преработва по-малко ($18\frac{1}{3}$ фунта памук = $18\frac{1}{3}$ марки; изхабяване на вретена и т. н. само $3\frac{2}{3}$ марки); към него трябва да прибавим променлив капитал от 3 марки (приемаме, че работната заплата за 11 часа остава същата, както по-рано за 12 часа) и принадлежна стойност за $2\frac{1}{2}$ марки. Нормата на принадлежната стойност значи не е вече 100%, а $83\frac{1}{8}\%$.

Имаме общ продукт от $18\frac{1}{3}$ фунта прежда на стойност $27\frac{1}{2}$ марки. Постоянният капитал е въплътен в $14\frac{2}{3}$ фунта, променливият в 2 фунта, принадлежната стойност в $1\frac{2}{3}$ фунта. $14\frac{2}{3}$ -те фунта се произвеждат за 8 часа и 48 минути, 2-та фунта прежда за 1 час и 12 минути, а преждената маса, която носи принадлежната стойност, за 1 час. Значи: със скъсяването на работното време с *един час*, времето за произвеждане на принадлежния продукт, който съдържа принадлежната стойност, не се е *намалило* с един час, а *само с 12 минути*. Сметката, която фабрикантите привеждат за пример, почива върху чудноватата предпоставка, че за 11 часа се доставя $\frac{1}{12}$ по-малко продукт, но че се употребяват също толкова средства за производство (сурови материали и т. н.), колкото за 12 часа.

скъсяването на работното време се придружава с повишаване на силата, сръчността, издържливостта, грижливостта, интелигентността, с една дума — трудоспособността на работника се повишава. Тази работоспособност понякога може да отиде дотам, че работникът да произведе за по-късото работно време повече отколкото по-рано за по-дългото. Обаче тук ние нямаме работа с тази страна на скъсяване на работното време и за простота ще се абстрахираме от нея.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ И ПЕЧАЛБА

Същата разлика, която има между *стойност* и *цена*, съществува и между *принадена стойност* и *печалба*. Това, от което се интересува практикът, продавачът и купувачът на стоки, е тяхната *цена*. Следователно той се интересува само от законите на цената, защото тяхното познаване може да му бъде полезно при неговите търговски изчисления и спекулации. Напротив, законите на стойността интересуват само теоретика, който не се стреми да купува по възможност евтино и да продава по възможност скъпо, а да изследва *обществените взаимовръзки*, които се установяват от стоковото производство.

Също така капиталистът-практик се интересува не от принадлежната стойност, а от печалбата. Той не иска да изследва отношението между капитала и труда, а да изкара по възможност по-голяма печалба. За него преди всичко е безразлично с какво влагане на труд се създава неговата печалба. Нали не я създава *неговият* труд. Затова пък тя се създава с неговите *пари*. Следователно той съпоставя получената принадлежна стойност не с количеството труд, което е трябвало да бъде вложено при произвеждането ѝ, а с количеството пари, които е трябвало да авансира за тази цел.

Ако *процесът* на създаването на принадлежната стойност се изразява чрез формулата $P - C = (P + p)$, капиталистът измерва печалбата си чрез съотношението на p към P . Но това съотношение не е тъждествено с $\frac{t}{k}$, т. е. не е тъждествено с отношението между принадлежната стойност и променливия капитал. Паричната сума, която капиталистът е трябвало да похарчи за производството, трябва да стигне не само за заплащане на работната заплата, а и за фабрични сгради, машини, сурови материали, спомагателни материали, накъсо — за всичко, което Маркс нарича „постоянен капитал“.

Вече поради това, даже там, където принадлежната стойност и печалбата напълно съвпадат, *нормата на печалбата* все пак е различна от *нормата на принадлежната стойност*. Ако нормата на принадлежната стойност

се изразява с формулата $\frac{m}{v}$, нормата на печалбата се

изразява с формулата $\frac{m}{(c + v)}$.

Трябва още да отбележим, че в много клонове на производството, особено в земеделието, годината образува естествен производствен период, след приключването на който производството започва отново. Затова се е развил обичаят да се изчислява нормата на печалбата чрез съотношението на количеството печалба, получена за *една година*, към количеството на авансирания за производството през *същата година* капитал.

От самото начало е ясно, че нормата на печалбата трябва да е различна от нормата на принадлежната стойност.

В миналата глава бяхме избрали примера на един капитал от 5000 марки, от тях: 4100 образуваха постоянния капитал; 900 марки променливия капитал; 900 — принадлежната стойност. Значи нормата на принадлежната стойност

беше $\frac{900}{900} = 100\%$. А нормата на печалбата в този

случай е $\frac{900}{5000} = 18\%$.

Но между нормата на принадлежната стойност и нормата на печалбата скоро се установява още една друга разлика, освен тази чисто формална разлика на друг вид изчисление.

Ясно е, че една и съща норма на принадлежната стойност трябва да даде различни норми на печалба, ако съставът на капитала е различен, ако на едно и също количество работна заплата се падат различни количества постоянен капитал. Но съобразно с техническата особеност и нивото на техническото развитие този състав е

по необходимост различен в разните клонове на производството.

„Стойностният състав на капитала, доколкото се определя от неговия технически състав и го отразява, наричаме *органически състав* на капитала . . . Ето защо ние наричаме онези капитали, които съдържат процентно повече постоянен, значи процентно по-малко променлив капитал, отколкото средния обществен капитал — капитали от *по-висок органически състав*. Обратно, такива, в които постоянният капитал заема относително по-малко, а променливият по-голямо място, отколкото при средния обществен капитал, наричаме капитали от *по-нисък органически състав*. Най-сетне, капитали със *среден органически състав* наричаме онези, чийто състав съвпада с този на средния обществен капитал“ („Капиталът“, III том).

Нека видим сега какъв образ приема нормата на печалбата под влиянието на различните състави. Да вземем три предприятия от три различни клона на производството. Нека първият клон да е още технически изостанал, да употребява пропорционално на броя на работниците малко машини, да не се нуждае от големи фабрични сгради и т. н. Нека има нисък органически състав. Вторият нека е среден, а третият нека бъде толкова развит, че на един работник да се пада голяма стойностна сума в машини и постройки. Органическият състав на неговия капитал ще бъде висок.

За да направим примера си възможно най-прост (т. е. ясен), приемаме, че в трите клона на производството нормата на принадлежната стойност е еднаква и че целият авансиран капитал прави един оборот в годината, т. е. че той за една година ще бъде употребен изцяло в производството и че продуктът се продава едва в края на годината, но тогава пък изцяло. Това са предпоставки, които надали се срещат в действителност, които обаче ние трябва да приемем, ако не искаме примерът да стане твърде заплетен и непрегледен.

Нека във всяко от трите предприятия работят по 100 работника с годишна заплата по 1000 марки. Нека нормата на принадлежната стойност възлиза навсякъде на 100%. Следователно общата сума на заплатите е 100,000 марки и сумата на принадлежната стойност също така 100,000 марки.

Нека постоянният капитал да възлиза в предприятието *A* на 100,000, в предприятието *B* на 300,000, а в третото предприятие *B* на 500,000 марки. Тогава ще имаме:

Предприятия	КАПИТАЛ			Принадена стойност	Норми на принадлежната стойност, т. е. отношението на принадлежната стойност към променливия капитал	Норма на печалбата, т. е. отношението на принадлежната стойност към целия капитал
	променлив	постоянен	целият капитал			
	Марки	Марки	Марки	Марки	%	%
<i>A</i>	100,000	100,000	200,000	100,000	100	50
<i>B</i>	100,000	300,000	400,000	100,000	100	25
<i>B</i>	100,000	500,000	600,000	100,000	100	16.6
Всичко	300,000	900,000	1,200,000	300,000	100	25

И така: при равни норми на принадлежната стойност нормите на печалбата ще бъдат твърде различни, ако стоките се продават точно по техните стойности.

Но тази разлика в нормите на печалбата е състояние, което не може да трае дълго при капиталистически начин на производство. Та капиталистът произвежда само заради печалбата, а не за да задоволява някаква потребност. Безразлично му е какво произвежда, дали игли за шев или локомотиви, вакса за обуца или одеколон. Главното е да прибира за парите си по възможност повече печалба.

Значи каква ще бъде последицата, ако предприятията в един клон носят 50%, а в друг само 17%? Капиталът колкото може ще отбягва последния и с цялата си мощ ще се стреми към първия. *A* ще получи силна конкуренция, производството на стоки в този клон бързо ще нарасне, докато във *B* то ще намалее.

Тук навлизаме в областта на конкуренцията, в тази на търсенето и предлагането. Ние вече видяхме, че стой-

ността и цената са две различни неща, макар че последната се определя от първата. Най-важната измежду причините, които предизвикват отклонението на цените от стойностите—да са ту по-високи, ту по-ниски—е промяната в търсенето на желаещите да купят и в предлагането на продавачите.

При свободна конкуренция търсенето и предлагането са регулаторите на капиталистическия начин на производство. Без тях последното би изпаднало в най-страшна анархия, тъй като то не е регулирано планово, а се извършва от частни предприятия, всяко от които произвежда за себе си по преценка на своя собственик или ръководител. Търсенето и предлагането се грижат наличните работни сили да бъдат разпределени по различните клонове на производството по такъв начин, че общо взето, всеки да произвежда толкова, колкото изисква обществото при дадените условия. Наистина, това важи само въобще, а не в частност, не във всеки отделен случай. Напротив, при безплановостта на капиталистическия начин на производство се произвежда винаги или твърде много, или твърде малко една или друга стока и едва впоследствие търсенето и предлагането, спадането или покачването на цените въздействуват така, че производството се ограничава или разширява съобразно с обществената потребност.

Ако бъде произведено от една стока повече, отколкото могат или искат да купят платежоспособните членове на обществото при определена височина на цената, която при последна сметка се определя от нейната стойност, нейната цена спада, с което се разширява кръгът на онези членове на обществото, които могат или искат да я купят. Но заедно с цената спада и печалбата. Ако тя спадне под средната, капиталът напуска съответния клон, неговото производство намалява и с това цената се покачва отново, докато достигне височина, отговаряща на средната печалба.

Обратно: ако цената се покачи над тази точка, защото от стоката се произвежда по-малко, отколкото отговаря на търсенето на продавачите, с това се покачва и печалбата. Капиталът се привлича от този клон на производството, нахлува в него, разширява производството,

след което цените отново спадат до нивото, което дава средна печалба. Цените непрекъснато се движат около това ниво, ту издигайки се над него, ту спадайки под него, и само чрез това вълнообразно движение се установява нивото, което съществува винаги само като тенденция, като стремеж, а не като трайно състояние.

Това въздействие на търсенето и предлагането трябва да противодействува и на онези неравенства на нормите на печалбата, които произхождат от неравенството на органическия състав на капитала.

В клона *B* ще се намали производството, а цените — с тях и печалбите — ще се покачат. В клона *A* производството ще расте, а цените ще спадат. Едното и другото ще трае дотогава, докато се изравнят печалбите и стигнат до средното ниво на всички норми на печалбата. Ние приехме, че *B* представлява средният органически състав на капитала, че значи неговата норма на печалба представлява средната норма на печалбата. Тогава печалбата в трите предприятия ще се формира както следва:

Предприятия	Целият капитал	Принадена стойност	Норма на принадлежната стойност	Норма на печалбата	Печалба
	марки	марки	%	%	марки
<i>A</i>	200,000	100,000	100	25	50,000
<i>B</i>	400,000	100,000	100	25	100,000
<i>B</i>	600,000	100,000	100	25	150,000
Всичко	1,200,000	300,000	100	25	300,000

Но това изравняване на нормата на печалбата стана възможно само затова, че стоковите цени се отклоняват от стоковите стойности. Тъй като по нашата предпоставка целият авансиран капитал прави един оборот в течение на годината и се появява в стойността на годишния продукт

сега намираме следното съотношение между стойността и цената на годишния продукт на всяко предприятие:

Предприятия	Целият капитал	Принадена стойност	Стойност на целия продукт (производствени разноски + принадена стойност)	Печалба	Производствена цена на целия продукт (производствени разноски + средна печалба)
	марки	марки	марки	марки	марки
А	200,000	100,000	300,000	50,000	250,000
Б	400,000	100,000	500,000	100,000	500,000
В	600,000	100,000	700,000	150,000	750,000
Всичко .	1,200,000	300,000	1,500,000	300,000	1,500,000

Ако приемем, че годишният продукт на всяко предприятие се разпада по на 10,000 парчета стока, ще имаме за отделната стока

	А	Б	В
Стойност	30 марки	50 марки	70 марки
Производствена цена	25 марки	50 марки	75 марки

В действителност този процес не протича така, че всеки капиталист отначало да получава пълната принадена стойност, така че капиталистите от единия бранш да изкарват 50%, а тия от другия бранш да изкарват само 17% печалба. Подобни разлики се срещат само в началото на капиталистическия начин на производство или сега все още в области и клонове на производството, които капиталистическият начин на производство за пръв път завладява. При развито капиталистическо производство се образува обичаен среден процент на печалба, който капиталистите вземат от самото начало за основа на своите калкулации на цените — което естествено не изключва обстоятелството, че те използват всеки удобен случай да превишат тази цена, като в същото време смятат за загуба, когато постигнат по-ниска цена, следователно и по-ниска норма на печалба. Тази цена — която се образува от производствените разноски (вложения про-

менлив и постоянен капитал), към които се прибавя „обичайната за дадена страна“ печалба — изглежда за капиталиста като „естествена“. Маркс я нарича *производствена цена*. Тя се състои от *костуемата цена* (сумата на променливия и постоянния капитал) и *средната печалба*.

При развит капиталистически начин на производство не *стойността*, а *производствената цена* образува нивото, около което вълнообразно се колебаят пазарните цени под влиянието на търсенето и предлагането. Но самата производствена цена не виси във въздуха, а има за основа стойността.

Противниците на Марксовата теория на стойността обичат да твърдят, че сам Маркс бил съборил с третия том собствената си теория, която развил в първия том на „Капитала“, като доказал, че поради стремежа към изравняване на печалбите стоковите цени на повечето стоки при развито капиталистическо стоково производство трайно се отклоняват от техните стойности, при което цените на едната половина от тези стоки трайно са толкова под техните стойности, колкото цените на другата половина са над тях. Но Маркс би съборил своята теория за стойността само ако беше показал, че цените *не зависят* от стойностите на стоките. Далеч от това, третият том на „Капитала“, напротив, доказва, че производствените цени, около които се колебаят пазарните цени, са в пълна зависимост от закона на стойността, без който биха били необясними. Тъкмо факторът, който причинява отклоненията на производствените цени от стойностите — *средната печалба*, — може да бъде обяснен само въз основа на законите на принадлежната стойност, които пък произтичат от законите на стойността. Ако не приемем, че цялата маса на наличната в обществото принадлежна стойност е равна на цялата маса на печалбата с нейните разновидности (лихва, поземлена рента, с които тук няма да се занимаваме), то ще загубим всяка възможност да обясним защо при дадени условия *средната норма на печалбата* е определена величина.

Законът на стойността на стоката не се анулирва от това, че при развито капиталистическо производство между стойността и цената застава ново междинно звено под вида на *средна норма на печалбата* и зависимата от нея *производствена цена*. Ако на това основание някой

би се опитал да направи извод за невалидността на закона на стойността, той би трябвало да приеме и невалидността на закона за падането на телата, тъй като падането на телата във вода среща повече съпротива отколкото във въздуха.

Марксовата теория на производствените цени е неотделима от неговата теория на стойността и принадлежната стойност. Тя не само не довежда до абсурд тези теории, а напротив, тя е техният завършък. Теорията на производствените цени ни дава ключ към редица явления, които лежат в основата на взаимоотношенията на господстващите класи — към противоречията между капитала (печалбата) и земевладението (поземлената рента), между индустриалния капитал (индустриалната печалба) и паричния капитал (лихвата) и т. н., — нещо повече, тя ни дава ключ към разбирането на редица теории на стойността, а заедно с това и към тяхното опровержение, тъй като тези теории са всъщност само теории на производствените цени, които те обявяват като последна, определяща основа на пазарните цени.

Уместно е тук да хвърлим поглед върху онези теории за стойността, които отричат определението на стойността чрез труда. За тях всички, както и за гореспомнатите, може да се каже, че не са теории за стойността, че под стойност те разбират нещо, ксето съвсем не е стойност: потребителна стойност, производствена цена, средна цена.

Наистина, могат да кажат: всеки теоретик има право да разбира под стойност каквото си ще. Ние трябва да се питаме само дали неговото обяснение на това, което той разбира под стойност, е правилно или не, а дали това е теория на потребителната стойност или на цената, или на каквото и да е друго, това не ни интересува.

Но във всяка друга наука подобно схващане би било сметнато за несериозно и би било отхвърлено като съвсем ненаучна наивност. Да вземем за пример атомната теория. Какво бихме казали за схващането, че всеки изследовател можел произволно да разбира под атом каквото си ще, например молекула или клетка; че било безразлично — достатъчно само да даде правилна теория за клетката — дали я нарича атомна теория или не? На това веднага биха отговорили, че по въпроса

за атома не се касае до някакво наименование, което произволно може да се дава ту на едно, ту на друго *нещо*, а за съвсем определени *явления*, за чието обяснение трябва да служи атомната теория — явления, които между другото лежат в основата на образуването на молекулата или на клетката. Може човек да приема или да отхвърля атомната теория, т. е. чрез нея или по друг начин да обяснява въпросните явления; но би било груба научна грешка да се нарича атом продуктът на онези процеси, които според теорията се обуславят от разположението на атомите. Никога не бива да се смесва основното с производното.

В природните науки не е възможно никакво съмнение по това. Явленията, разглеждани от политическата икономия, са по-сложни, но въпреки това, за нея трябва да важи същото, което важи и за природните науки. Чрез закона за стойността трябва да бъдат обяснени съвсем определени обществени отношения и явления и неуместно е законите на други, обусловени от стойността отношения и явления, да се наричат закони на стойността и да се третират като такива.

Явлението, което всяка теория на стойността иска и трябва да обясни, е размяната на две стоки. Обществено отношение, което тя иска и трябва да обясни, е отношението между двама стокoprитежатели, които взаимно си разменят стоките. Процесът на стоквата размяна, от който по-късно се развива продажбата и покупката, е основният процес, който поддържа в ход целия стопански механизъм на съвременното общество. Ето защо всяко обяснение на този механизъм трябва да изхожда от изследването на закона, който регулира стоквата размяна, а това е именно законът на стойността. Ако човек би искал под закон на стойността да разбира обяснението на някой друг процес, тогава той би трябвало да даде отделно наименование на закона, който лежи в основата на стоквата размяна. Но никоя от теориите на стойността не прави това. Следователно всяка от тях се опитва да обясни същия процес.

Но ако имаме предвид процеса, който трябва да бъде обяснен от закона на стойността, лесно ще разберем, че преди всичко трябва строго да разграничаваме *потребителната стойност* и *разменната стойност* и не бива

да допускаме да бъдем подведени от думичката *стойност*, която се среща и в двете наименования, та поради това да ги смятаме за равнозначни. Някои теории на стойността обясняват стойността, като изхождат от полезността на предмета. Колкото по-полезен е той, толкова по-голяма е неговата стойност. Това е правилно, ако под по-голяма стойност разбираме по-голямата потребителна стойност, а е погрешно, ако трябва да се разбира по-голяма разменна стойност.

Потребителната стойност, полезността на дадена вещ означава отношение между отделния човек — консуматора — и тази вещ, но не обществено отношение, отношението между два човека. каквото е разменното отношение. Може би някой да иска да каже, че еднакво полезните предмети се разменят един срещу друг в еднакви количества? Но размяната или продажбата се състои най-често в това, че всеки продавач дава неща, които за него нямат потребителна стойност, нямат полезност.

Когато хлебарят и семейството му са сити, хлябът, който са изпекли и продават, няма за тях вече потребителна стойност. Ако хлебарят не намери купувач за него, той няма да знае какво да го прави. Напротив: същият този хляб може да има най-голяма потребителна стойност за някой минаващ край хлебаря работник, който през този ден още не е ял нищо. Но разменната стойност и за двамата е еднаква.

Да приемем, че минаващият работник е кошничар, който ходи да продава кошниците си по къщите. Хлебарят се нуждае от една кошница; за него тя има голяма потребителна стойност, а за работника — никаква. Последният има в къщи много кошници, които нему лично не са потребни. Той охотно дава една кошница срещу известен брой хлябове. Но в какво съотношение ще се разменят кошницата и хляба, ако притежателите им изхождат от полезността? Колко хляба са за кошничаря толкова полезни, колкото е полезна една кошница за хлебаря? Ясно е, че полезностите на две различни потребителни стойности съвсем не могат да бъдат сравнявани; те не могат да бъдат количествено поставени в едно съотношение. Ако кошничарят получи за своята кошница пет хляба, би било абсурдно да се каже, че една кошница е пет пъти по-полезна или че има (в този смисъл)

пет пъти по-голяма стойност, отколкото един хляб. Полезностите на различните стоки са несъизмерими.

Наистина, за различните парчета от един и същ вид стока може да се установи по-голяма или по-малка степен на тяхната потребителна стойност. Един чифт трайни обувки имат по-голяма потребителна стойност от друг чифт по-малко трайни, и аз за първите охотно бих заплатил повече — стига да имам необходимите за това пари. Бутилка йоханисбергско вино има по-голяма потребителна стойност и по-голяма разменна стойност, отколкото бутилка шпандауско или грюнебергско. И така, изглежда, че потребителната стойност все пак е елемент на стоковата стойност.

Но само така изглежда. Ако по-голямата потребителна стойност би създавала по-голяма стокова стойност, тогава възниква въпросът, защо всеки производител не произвежда само най-добрите качества? Защо всеки обушар не изработва само отлични обуща, защо всеки лозар не отглежда само най-добрите сортове грозде? Отговорът е прост. При обущата по-доброто качество или се дължи на по-добър суров материал и т. н., който коштува повече труд и пари, или се дължи на по-добра работа, т. е. при средна сръчност на работника — на повече вложен труд. Вследствие на това, а не поради по-голямата потребителна стойност, са по-скъпи солидните обуща. Както е известно, казват,* че най-скъпите стоки са най-евтини, т. е. че тяхната потребителна стойност надминава тази на по-ниските качества в много по-голям размер, отколкото стоковата им стойност надминава тази на последните. Един чифт обуща за 12 марки трае може би двойно по-дълго, отколкото друг чифт за 10 марки.

По-високата цена на отделните сортове грозде пък иде от това, че те могат да бъдат отглеждани само на определени места. Тук законът на стойността изобщо изгубва своята валидност, защото тук имаме работа с монопол.¹ Законът на стойността предполага свободна конкуренция.

¹ Това е невярно. Законът на стойността запазва силата си и при господството на монопола. Още в условията на домонополистическия капитализъм Маркс указваше, че „ако изравняването на принадлежната стойност в средната печалба би срещнало в разните

Всякъде, където при един вид стоки качествени различия обуславят разлики в цените, те винаги могат да бъдат сведени било към разлики в количеството на вложения труд, било към съществуване на монополи.

Други теории на стойността пък смесват стойността с цената. Те обясняват стойността с отношението между търсенето и предлагането. Но последните обясняват само защо цените на определена стока винаги се колебаят около нейната стойност (респективно около нейната производствена цена). Но те не обясняват защо, средно взето, цената на една стока е винаги с толкова и толкова по-висока, отколкото цената на другата, защо например векове подред един фунт злато е бил средно тринадесет пъти по-скъп от среброто.

Щом като теорията, обясняваща стойността с търсенето и предлагането, поиска да обясни тези трайни различия в цените на различните стоки, не ѝ остава нищо друго, освен засрамено да прибегне към теорията на трудовата стойност. На въпроса, защо една стока е с толкова и толкова по-скъпа от другата, тя отговаря, че това се дължало на по-голямата ѝ *рядкост*, поради която предлагането ѝ е постоянно по-малко от това на другата. Но за да се достави на пазара една стока, която е рядка, в същото количество като друга, която се среща по-често, е необходим *повече труд*.

Почти няма разлика дали ще кажа, че един фунт злато е бил за това тринадесет пъти по-скъп от един фунт сребро, защото се намирал тринадесет пъти по-рядко или защото добиването на един фунт злато е коствувало

сфери на производството препятствие във вид на изкуствени или естествени монополи, и частно взето в монопола на поземлената собственост, тъй че да стане възможна монополна цена, която превишава производствената цена и стойността на стоките, върху които се разпространява действието на монопола, то даже и в този случай не биха били унищожени границите, които се определят от стойността на стоките. Монополната цена на известни стоки само би пренесла част от печалбата на производителите на други стоки върху стоките с монополна цена." (Съв. издание на „Капитала“, т. III, стр. 621—622.) Именно това и става в епохата на империализма, чиято икономическа същност се състои в господството на монополите. Марксистки анализ на империализма, като монополистически капитализъм, е даден от Ленин, продължен и развит е от Сталин. — *Ред.*

тринадесет пъти повече труд, отколкото добиването на един фунт сребро. Ако теоретикът не застане просто върху становището на търговеца, който се интересува само от цената на стоките на пазара, а не от начина, по който тя е била добита, а започне да рови по-дълбоко и да изследва как са били произведени стоките, които идват на пазара, той винаги ще намери, че стойностите на стоките се определят от процеса на *производството*, че се създават в производственото предприятие, а не на *пазара*. Наистина, на буржоазните теоретици в повечето случаи пазарът им е по-близък, отколкото предприятието, и затова обикновено не разбират теорията на трудовата стойност.

На пазара стойността само се превръща в пари, в цена; отначало в пари, в искането на определена цена, а след това — в действителни пари, когато се продаде стоката. Колкото повече се развива капиталистическото стопанство, толкова повече междинни брънки застават между предприятието и пазара, между производителя и продавача, който продава стоката на консуматора, толкова по-големи могат да бъдат обусловените от това отклонения на действително получената цена от теоретично определената стойност. Но това не пречи на обстоятелството, че при последна сметка винаги производствените условия определят стойността на стоките и че цената винаги остава зависима от тези условия, колкото и да не е пряка тази зависимост.

Самите капиталисти-практици определят стойността на стоките, изхождайки от производствените условия на последните. Наистина, под това те не разбират работното време, което е обществено необходимо за тяхното произвеждане, а производствените разноски (работна заплата, разноски за машини, сурови материали и т. н.) плюс средната печалба.

Съобразно с това и цяла редица теоретици заявяват, че стойността се определя от производствените разноски.

Но това, което е правилно от гледището на капиталиста-практик, става безсмислено от гледището на теорията, която няма за задача да изчислява нормалната цена във всеки отделен случай, а да обясни обществените явления на капиталистическия начин на производство с техните първопричини.

Преди всичко: какво са производствените разноси? Определена парична сума. Значи те имат вече за предпоставка парите. Определянето на стойността чрез производствените разноси означава, че стойността трябва да бъде обяснена чрез парите, а не обратното. Конят се впряга откъм опашката.

Производствените разноси са дадена сума от стойности — стойността на работната сила (работната заплата), стойността на средствата на производство, стойността на печалбата. С този сбор от стойности се обяснява стойността. Виждаме, че такова определение на стойността се върти в омагьосан кръг.

Да вземем сега някой стокопроизводител, например някой селски тъкач, който — да предположим — произвежда всичко сам. Той сам си добива средствата за живот, както и суровия материал, лена, който изпридат неговите дъщери, и той сам си прави стана от собствен дървен материал. Къде са производствените разноси на този човек? Той няма никакви парични разходи, продуктът му коштува само труд, нищо друго освен труд.

Да направим една крачка по-нататък към едно по-високо стъпало на производството — към тъкача-занаятчия. Той вече има парични разходи; той има производствени разноси. Той трябва да купи стана, преждата и своите средства за живот. Но по тях ли ще изчислява той стойността на платното, което произвежда? В такъв случай неговият занаят надали ще има прословутото златно дъно, той няма да му даде излишък, който би могъл да тури настрана. И част от неговите производствени разноси — разходите му за средства за живот и за тъкачния стан — си остават неизменни, независимо от това, дали работи по 4 или по 12 часа на ден. Няма ли той да оцени продукта на 12 часа по-високо от този на 4 часа — като оставим настрана суровия материал? Виждаме, че и той ще прибави към разноските за материали своя труд, като фактор, който образува стойност.

Едва за капиталиста работата става друга. Продуктът не му коштува никакъв труд, а само пари. Той плаща с пари не само средствата за производство, но и труда. Следователно за него всички производствени условия се свеждат към паричен разход и му се струва, че последният образува стойност. Но той би се много удивил, ако

започнат да го уверяват, че стойността на неговите продукти е равна на сумата, която той е изразходвал за тяхното производство. Той не затова вади производство, за да вложи просто своя паричен разход отново в производството. Той иска да изкара и печалба. Това е причината, поради която той изобщо влага парите си в производството, вместо да ги консумира. Ето защо към производствените разноски той прибавя още и „обичайната в страната“ печалба. Определената по този начин цена е минималната цена, която той трябва поне да получи, ако не иска, по негово схващане, да „работи“ със загуба.

Според капиталистическото схващане печалбата принадлежи към производствените разноски, които определят стойността на един продукт. Обаче тази „стойност“ не се оказва нищо друго освен производствената цена в Марксовата теория, която може да бъде разбрана само с помощта на закона за стойността.

Потребителна стойност, пазарна цена, производствена цена — това са категориите, които ни сервират като „стойност“ онези теории за стойността, които се отклоняват от теорията за трудовата стойност. Това са или такива категории, които като потребителната стойност имат само това общо с разменната стойност, че са нейна *предпоставка*, но не и една от нейните *определящи основи*; или пък са такива, които произхождат от разменната стойност, като производствената цена или пазарната цена, които следователно не обясняват разменното отношение, а се нуждаят от неговото обяснение като предпоставка за тяхното собствено обяснение.

Тези теории се задоволяват с това, да приемат представите, които имат купувачите и продавачите или капиталистите при своите сделки, като действителни основи на тези операции. Тези теоретици си въобразяват, че обясняват научно едно явление, ако издирят и повторят мислите на практиците за него. Но затова няма нужда от наука. Последната трябва да посочи най-дълбоките причини на обществените явления и отношения, които често никак или само непълно стигат до съзнанието на участниците, а често пъти стигат до него в съвсем превратен вид.

От споменатите тук теории за стойността най-близо до истината достига онази, която търси определящия

момент на стойността в производствените разходи. Но тя се проваля по въпроса за средната печалба. Никоя друга теория, освен теорията на трудовата стойност, не може да обясни от какво се определя *величината* на средната печалба, защо при определени условия тя е например 10%, а не 100 или 1000%. Другите теории се задоволяват с това, било да оправдават, било да обясняват психологически *присвояването* на печалбата. Но най-дълбоката правна философия и най-фината философия не може да обясни откъде произхожда печалбата, как тя се създава.

За разбирането на обществените отношения теорията за печалбата е от най-голямо значение. Въпреки това, ние няма да я проследим тук по-нататък, а ще се върнем към теорията за принадлежната стойност. Теорията за печалбата е теория за разпределянето на пляката — на принадлежната стойност — между различните слоеве на господстващите класи. Именно индустриалният или земеделският капиталист заставя работниците да произведат принадлежна стойност, но той не може да задържи цялата. Той не само е принуден — ако е вложил капитала си в такъв клон от производството, който има по-нисък органически състав — да отстъпва част от принадлежната стойност на други капиталисти, които са вложили капиталите си в клонове на производството с по-висок органически състав. Той не забелязва този изравнителен процес и той затова не се интересува от него. Но той е също така принуден — а това той ясно забелязва — да плаща част от своята печалба на паричния капиталист, от когото е взел пари в заем, като лихва за капитала, една част да даде на търговеца като търговска печалба и най-сетне, ако е земеделски стопанин или арендатор, да отстъпва на земевладелеца една част във форма на поземлена рента, или пък — ако той самият е земевладелец — да я изразходва за олихвяване на оня капитал, който е трябвало да употреби за покупка на своето имение.

Но колкото и да са важни всички тия отношения, нас ни интересува преди всичко отношението между капиталиста и работника, и то не отношението между отделния капиталист и отделния работник, а това между капиталистическата класа и работническата класа. Но за това отношение теорията за печалбата не е нужна, тя

по-скоро е способна да го замъгли, защото прави величината на печалбата зависимата от редица обстоятелства, които нямат нищо общо с отношението между капитала и труда.

Но каквато и форма да има печалбата за отделния капиталист, в края на краищата нейната величина зависи от величината на принадлежната стойност, т. е. от степента на експлоатацията на наемните работници. Това важи преди всичко за целокупността на капиталистите, тъй като целокупността на печалбата е равна на целокупността на принадлежната стойност.

Не от законите на печалбата, а от законите на принадлежната стойност ние се научаваме най-добре да разбираме класовите противоречия и класовата борба между капитала и труда, а също така да разбираме и своеобразността на капиталистическия начин на производство.

И така, ние по-нататък пак ще говорим само за стойност и принадлежна стойност, изхождайки от предпоставката, че цената е равна на стойността и че печалбата е равна на принадлежната стойност. Ние сме принудени да се абстрахираме тук от средната норма на печалбата и от производствените цени също така, както при изчисляване на законите на падането се абстрахират от съпротивлението на въздуха.¹

Но при прилагане в практиката оставените тук настрана моменти трябва да бъдат взети под внимание.

¹ Това противопоставяне законите на печалбата на законите на принадлежната стойност и твърдението, че теорията на печалбата не била нужна за обясняване отношението между буржоазията и пролетариата, е издъно невярно. Маркс показва, че солидарността на цялата капиталистическа класа в експлоатирането на работническата класа се обяснява „не само по силата на общата класова симпатия, но и непосредствено икономически; защото — като се приемат за дадени всички други условия, в това число и стойността на целия авансиран капитал — средната норма на печалбата зависи от степента на експлоатирането на целия труд от целия капитал“. [„Капиталът“, том III.] — Ред. на руския превод от 1938 г.

ПЕТА ГЛАВА

РАБОТНИЯТ ДЕН

Необходимото работно време и принадлежното работно време, взети заедно, образуват работния ден.

Необходимото работно време при дадени условия — определено равнище на производителността на труда, на потребностите на работническата класа и т. н. — е *определена величина*. В нашия пример ние приехме тази величина за равна на шест часа. Разбира се, работният ден при кой начин на производство не може да е по-къс от необходимото работно време. А при капиталистическия начин на производство той трябва да е по-дълъг. Колкото е по-дълго принадлежното работно време, толкова по-голяма е — при равни други условия — нормата на принадлежната стойност. Ето защо стремежът на капиталиста е насочен към възможно най-голямо удължаване на работния ден. С най-голяма охота той би карал работника да работи 24 часа непрекъснато¹.

За негово най-голямо огорчение това не може да трае дълго време. Работникът в края на краищата се изтощава, ако не му се даде пауза за почивка, сън и хранене. Но капиталистът се стреми поне колкото е възможно повече да скъсява тези паузи и да използва работника за себе си през цялото останало време.

Работната сила не може да бъде отделена от работника и през цялото време, през което потребителната стойност на работната сила принадлежи на капиталиста, принадлежи му и личността на работника. Всяка минута от работното време, която работникът употребява за себе

---

¹ Австрийската парламентарна анкета от 1883 г. върху положението на работниците е констатирала, че в някои предачници в Брюн (Бърно) се работи непрекъснато от събота сутрин до неделя сутрин. Този позорен обичай, за съжаление, се среща не само в Бърно и не само в предачниците.

си, изглежда за капиталиста като кражба от неговия собствен капитал¹.

Но именно защото работната сила и работникът са неразделно свързани, интересът на последния изисква възможно най-голямо скъсяване на работното време. През време на производствения процес той е само част от капитала. При капиталистическия начин на производство той става човек едва след като престане да работи. Но наред с този *морален* мотив има също и *материален* мотив за скъсяване на работното време. Капиталът се стреми да вземе повече, отколкото му се полага по правилата на стоковата размяна.

Когато капиталистът купува еднодневното работно време² по неговата стойност, полага му се само неговата потребителна стойност за един ден, т. е. той има право да използва работната сила дневно само толкова, че с това да не бъде увредено нейното възстановяване.

Ако някой купи добива от едно ябълково дърво и, за да изкара от дървото по-голяма печалба, не обере само ябълките, а отреже и клони, за да употреби дървото, той нарушава договора, който е сключил, дървото не може да даде толкова плодове следващата година, колкото преди. Също такъв е случаят, когато капиталистът кара работника да работи прекалено дълго: това става за сметка на работоспособността на работника и на продължителността на неговия живот. Ако в резултат

¹ Английските работници — и не само английските — умеят много добре да осмиват точността, с която капиталистът бди да не би работникът да намали някак купения от него работен ден. Така те разправят за собственика на една каменоломна. В неговата каменоломна един работник бил хвърлен във въздуха от преждевременно експлодирал взрив, но неочаквано паднал невредим на земята. При изплащане на заплатата господарят му направил удръжка за вргмето, през което бил във въздуха и следователно не работил. Нещо подобно действително се случило при строежа на водопровода в Кротон в щата Ню Йорк. Трябвало да се пробие една планина. Взривовете в тунела развивали вредни газове, които често зашеметявали работниците и за известно време (пс-малко от час) ги правели неработоспособни. Това време им спадали от заплатата. В кантона Цюрих един фабрикант женкар приспадал от заплатата на своите работнички времето, което са прекарвали с него в кантората му.

² Вместо работно време би трябвало да се каже работна сила. — *Бел. пр.*

на извънмерен труд периодът на работоспособността на работника се намали от 40 на 20 години, това не означава нищо друго, освен че капиталът е употребил за *един* ден потребителната стойност на *два* работни дни; той е заплазил на работника работната сила за един ден, а е взел работна сила за два дена. Капиталистът проповядва на работниците пестеливост и благоразумни грижи за утрешния ден и същевременно ги принуждава да прахосват единственото, което притежават — своята работна сила.¹

Тук не става въпрос за капиталиста като частна личност, а като представител на капиталистическия начин на производство, който изпълнява повелите на последния, безразлично дали е тласкан към това от лична алчност или от конкуренцията.

Тук виждаме една противоположност между интересите на работническата класа и тези на капиталистическата класа. Първата се стреми колкото се може да скъси работния ден, втората — колкото се може да го удължи. Резултатът от това разногласие между двете класи е една борба, която трае и до днес, но е започнала още преди векове и има най-голямо историческо значение. В тази борба трудещите се пролетарии разбраха солидарността на своите интереси. Тя е била главната пружина за конституирането на работниците като класа, за развитието на работническото движение като политическо движение. Най-важният от досегашните практически

---

¹ Маркс цитира един пасаж от статия на д-р Ричардсон в списанието „Social Science Review“ от 1863 г. Там се казва: „В Мериленбон (един от най-големите квартали на Лондон) ковачите умират годишно в пропорция 31 на 1000 или с 11 души повече от средната смъртност на възрастните мъже в Англия. Това занятие, едно почти инстинктивно изкуство на човечеството и само по себе си напълно безупречно, поради извънмерния труд става съсипателно за човека. Човек е в състояние да направи толкова и толкова удъри с чук на ден, да извърши толкова и толкова крачки, да диша толкова и толкова пъти, да извърши такава и такава работа и да живее средно, да кажем, 50 години. А го принуждават да направи толкова повече удари, да извърви толкова повече крачки, да диша толкова по-често и с всичко това да *увеличи с $\frac{1}{4}$ изразходването на своите жизненни си ли*. Той се опитва да направи това нещо — и в резултат се оказва, че в продължение на един ограничен период време извършва $\frac{1}{4}$ повече работа и умира на 7 години вместо на 50.“ [стр. 203.]

резултати на тази борба е регулирането на дължината на работния ден от държавата — *нормалния работен ден*.

В Англия, родината на съвременната индустрия, условията и причините на тази борба са се развили най-рано и най-остро и затова там тя се е разгоряла най-рано. „Английските фабрични работници бяха първите борци не само на английската, но и изобщо на съвременната работническа класа, а техните теоретици първи хвърлиха ръкавицата в знак на вражда срещу теорията на капитала.“ [стр. 244] Борбата за дължината на работния ден и нейните причини никъде не може да бъде проследена така ясно, както в Англия, чиито вестници, парламентски дебати и анкетни комисии, както и официалните отчети, главно на фабричните инспектори, са дали богат материал, какъвто не може да се намери в никоя друга държава. Когато Маркс завърши първия том на „Капитала“ (1866 г.), този материал беше единственият.

Ето защо Маркс е описал по-подробно борбата за нормалния работен ден, както тя се е разиграла в Англия. Неговото описание се допълва от книгата на Енгелс върху „Положението на работническата класа в Англия“. Тази книга обхваща епохата само до 1844 г., а книгата на Маркс — до 1866 г. Въпреки това, техните изводи относно борбата за нормалния работен ден представляват и сега не само *исторически* интерес. Условията, които те описват, хитро-стите, интригите и извъртанията на капитала, за да може максимално да увеличава работния ден или да направи илюзорно наложеното скъсване, поведението на политическите партии и на работническата класа по отношение на тези машинации — всичко това е толкова типично, че съответното по-късно развитие на континента изглежда само като копие на английското. Условията, които Енгелс описа преди четиридесет, а Маркс преди двадесет години¹, се срещат и сега още в Германия. Оскъдният материал, който през последните години е доставен от частни изследвания и официални съобщения за германските и австрийските индустриални условия, не е нищо друго, освен жива илюстрация на изложеното в „Капитала“.

В предговора си Маркс казва, че отделил в първия том „така обширно място за историята, съдържанието и

¹ Кауцки пише това в 1886 г. — *Прев.*

результатите на английското фабрично законодателство“ [стр. 7], защото една нация може и трябва да се учи от друга и защото собствените интереси на господстващите класи повеляват премахването на всички юридически препятствия, които спъват развитието на работническата класа. И описаната от Маркс картина за положението на английските работници не остана съвсем без резултат. Фактите, които той посочи, бяха толкова потресаващи, убедителни и необорими, че направиха впечатление не само на работническата класа, а и на мислещите представители на господстващите класи. Успехите на фабричното законодателство в Швейцария, Австрия и Германия в значителна степен се дължат на влиянието на „Капитала“.

Но броят на мислещите и необзети от класови предразсъдъци представители на буржоазията е малък, а политическото влияние на работническата класа е още слабо и преобладаващото впечатление, което получаваме при четене на изложеното в „Капитала“ за фабричното законодателство, не е задоволство от постигнатото, а срам заради огромното невежество, което и днес все още се шири у нас относно фабричното законодателство. Само това невежество прави възможно в европейски парламенти да се чуват възгледи, които отдавна са опровергани в Англия от фактите и които там — в „странага на манчестерството“, на което толкова обичат да гледат фарисейски отвисоко — отдавна се числят към оборените гледища.

Тук е невъзможно да се предаде по-подробно изложението в „Капитала“ относно работния ден. Ние препоръчваме всекиму, комуто това е възможно, да проучи в самия „Капитал“ подробностите относно положението в ония клонове на английската индустрия, в които работният ден не е бил ограничен от закона, относно нощния труд, системата на смени и накрая борбата за нормалния работен ден¹. Няма по-добри оръжия в борбата за фабрично законодателство от *осмата* и *тринадесетата* глава на „Капитала“.

¹ Тук и по-нататък изразът „нормален работен ден“ се употребява в смисъл на нормиран, т. е. ограничен по законодателен път работен ден. — Редакцията на руския превод от 1933 г.

Въобще в областта на държавното регулиране на работния ден в Англия могат да се проследят две противоположни течения. От четиринадесетия до края на седемнадесетия век се издават закони за *удължаване* на работния ден. От началото на деветнадесетия век законодателството е насочено към неговото *скъсяване*.

В началото на развитието на капиталистическия начин на производство капиталът е бил още твърде слаб, за да изтръгва просто със силата на икономическите условия порядъчно количество принадлеен труд. Още през осемнадесетия век се чували жалби, че английските индустриални работници работели само четири дена през седмицата, тъй като за толкова време спечелвали достатъчно, за да могат да живеят през цялата седмица. За да намалят работните заплати и да продължат работното време, тогава предложили да бъдат затваряни скитниците и просяците в дом на принудителен труд, който трябвало да бъде дом на ужаса. В този „дом на ужаса“ еднодневното работно време трябвало да бъде *дванадесет часа*.

След сто години, 1863 г., във „века на хуманността“ една следствена комисия констатира, че в грънчарниците на Стафордшайр *седемгодишни деца всеки ден работели по петнадесет часа*.

Капиталът вече не се нуждаеше от закони за принуда и от каторжни затвори, за да принуди работниците към принадлеен труд. Той вече беше станал икономическа сила, на която пролетариатът бе принуден да се подчинява безропотно. От последната третина на осемнадесетия век започнало в Англия същинско надпреварване за принадлеен труд. Всеки капиталист се стараел да надмине другия в безмерното удължаване на работното време.

Работническата класа страшно бързо западала физически и морално; тя се израждала от година на година; дори постоянното опресняване на кръвта, чрез прилив на селски работници във фабричните райони, не могло да спре унищожителния процес. „Памучната индустрия съществува от деведесет години“ — се провикнал един оратор, Феранд в английската долна камара през 1863 г. — „В продължение на *три поколения* на английската раса тя е погълнала *двеста поколения* памучни работници.“
[стр. 217]

Фабрикантите не се оставили да бъдат заблудени от това. Въпреки бързото похабавяне на човешки животи, не настъпи никакво намаление на разполагаемите работни сили. От селските райони, от Шотландия, Ирландия и Германия, в английските фабрични райони и в Лондон масово се стичаха кандидатите за смърт, прогонени от западането на тамошната промишленост, от превръщането на нивите в пасбища и т. н.

Но при все че перспективата за израждането на английското население не попречила на класата на фабрикантите като цяло да удължава работния ден, все пак тая перспектива по необходимост пробудила загрижеността на английските държавници, които не принадлежали към класата на фабрикантите, пък дори и на по-далновидните представители на самата тая класа. Какво би станало с Англия, с английската индустрия, ако нейното население толкова неудържимо се изяжда от капитализма?

Както във всички капиталистически държави е станало необходимо да се ограничи по възможност унищожаването на горите от страна на капитала, така се наложила и необходимостта да се ограничи хищническото експлоатиране на националната работна сила. Държавниците, които разбирали тази необходимост, били потиквани от английското работническо движение — *първото съвременно движение от този вид*.

Още *Роберт Оуен* в началото на деветнадесетия век издигнал искането за ограничение на работния ден и с най-добър резултат фактически въвел във фабриката си работен ден от десет и половина часа. Работническото движение — което от двадесетте години гигантски се разраснало, от 1835 г. се организирано като чартистка партия — изтръгнало от господстващите класи на Англия една концесия след друга и си поставило за главна цел всеобщото избирателно право и десетчасовия работен ден.

С каква упоритост и ожесточеност се водила борбата, как капиталисти и юристи употребявали цялото си остроумие, за да анулират всяка изтръгната концесия, с каква храброст и с каква енергия фабричните инспектори защитавали работническата класа дори против министрите — на първо място *Леонард Хорнер*, чиято памет трябва да бъде тачена от всеки работник; как привържениците на

свободната търговия обещаваха на работниците десетчасов работен ден, докато имали нужда от тях, за да нарушат по най-циничен начин обещанието си, след като прокарали вдигането на житните вносни мита; но как в края на краищата застрашителното държание на работниците наложило установяването на десетчасовия работен ден поне за определени категории работници — всичко това подробно и живо, с голямо количество документирани данни, е описано в „Капитала“.

От началото на петдесетте години работническото движение в Англия навлязло в спокойни рамки. То не могло да избегне отражението от поражението на работническата класа в Париж, както и от временното потушаване на революцията на целия континент. От друга страна, целта на чартисткото движение в нейната съществена част била постигана все повече и повече и в същото време в английската индустрия започнал за сметка на индустрията на други страни голям подем, във вихъра на който била въввлечена и английската работническа класа, така че тя си въобразила, че имало хармония между интересите на капитала и труда в Англия в противоположност на капитала и труда в чужбина.

Въпреки това, английското фабрично законодателство и в тези спокойни времена правило постоянно крачки напред. Със закона от 27 май 1878 г. цялата законодателна работа от 1802 до 1874 г., която обхваща шестнадесет различни фабрични закони, беше опростена и кодифицирана. Най-важната крачка напред на този закон се състоеше в премахването на разграничението между фабрика и работилница. Оттогава закрилата на труда важи не само за фабриките, а и за по-малките работилници и дори до известна степен и за домашната индустрия. Но закрилата на закона не се разпростира върху възрастните работници-мъже, а само върху децата, младежта и жените.

След това законът от 1878 г. беше подобрен чрез редица нови закони, между които особено важни са законите от 1891 и 1901 г. Деца до дванадесетгодишна възраст съвсем не се допускат до индустриален труд. Деца от дванадесет до четиринадесет години имат право да работят дневно само половината от времето, което работят младежите (от четиринадесет до осемнадесет години)

и жените. За последните седмичното работно време възлиза на 60 часа с изключение на текстилните фабрики, в които са разрешени само 56 часа. В неделни дни е забранено работенето на закриляните от закона лица, а също така на Коледа и на Велики пегък. Освен това трябва да им се оставят още осем полупразници и четири цели празници (не в съботи), от които поне половината да се падат през времето от 15 март до 1 октомври.

Разбира се, с тези закони в повечето случаи се ограничава на десет часа и работното време на мъжете, там където последните работят заедно с жени и деца. Но колко е необходимо разпространяването на закрилата и върху мъжете, се вижда от бедственото положение на английските работници в такива незакриляни клонове на производството, в които не се образува, поради съвпадение на благоприятни условия, една привилегирована класа — работническа аристокрация.

Последиците от нормалния работен ден били изненадващо благоприятни. Работническата класа на Англия фактически чрез него била спасена от загиване, а заедно с това била спасена от упадък и английската индустрия. Въвеждането на десетчасовия работен ден не само не спря развитието на индустрията, но напротив, бе последвано от огромен, нечуван дотогава подем на английската индустрия. Нормалният работен ден в страната на манчестерството е станал национална институция, на която никой не мисли да посяга. Самите фабриканти, които отначало се бореха с всички средства срещу въвеждането и по-късно срещу провеждането на нормалния работен ден, по-късно се надуваха с него и го обявяваха за една от основите на превъзходството на английската индустрия над индустрията на европейския континент.

Примерът на Англия и развитието на капитализма с всички негови последици в страните на континента доведоха и там до необходимостта да се регулира работното време, което съобразно силата на работническото движение и предвидливостта на господстващите политически партии, т. е. в зависимост от преодоляването на ограниченото гледище на фабрикантите, беше проведено в полям или по-малък размер.

Най-прогресивното измежду европейските законодателства за закрила на труда е безспорно законодателството

на републиканска *Швейцария*. Съюзният закон от 23 март 1877 г., който замести различните кантонални фабрични закони — доколкото вече съществуваха такива, — определя единадесетчасов работен ден за всички работници, заангажирани във фабриките. Той отива по-далеч от английския закон, който не закриля възрастни мъже. Но той остава по-назад от този закон, доколкото за максимално работно време определя 11 вместо 10 часа и не разпростира своето действие върху по-малките работилници и домашната индустрия. Деца под 14 години изобщо не бива да работят във фабриките, а за юношите от 14 до 16 години времето на училищното обучение заедно с работата във фабриката не бива да надминава 11 часа дневно.

Франция получи първия си фабричен закон в 1841 г. Този закон установи 8-часово работно време за децата от 8 до 12 години и 12-часово за юношите от 12 до 16 години. Но дори този жалък закон е останал само на книга. Също така не се прилагал и дванадесетчасовият нормален работен ден за *всички работилници и фабрики*, който станал закон в 1849 г. под натиска на революцията от 1848 г. Липсвали инспектори, които да контролират провеждането на закона. Едва със закона от 19 май 1874 г. се постави начало на по-сериозно законодателство за закрила на труда. Той забрани детския труд изобщо преди навършването на 10-годишна възраст, а за известни клонове на индустрията и преди 12-годишна възраст. Работният ден за деца от 10 до 12 години беше ограничен на 6 часа, този на младежите от 12 до 16 години — на 12 часа. За провеждането на този закон бяха назначени държавни фабрични инспектори, които бяха подпомагани от местни комисии.

През 1892 г. този закон беше подобрен. Работата на деца под 12 години беше забранена и беше въведен максимален работен ден за деца от 12 до 16 години — 10 часа, за младежи от 16 до 18 години — 11 часа и максимално 60 часа седмично, а за възрастни работнички — 11 часа.

Неколкократни опити да се замени единадесетчасовият работен ден с десетчасов пропаднаха поради съпротивата на сената. Най-сетне Милеран успя да прокара един компромис. Със закона от 30 март 1900 г. за всички

категории фабрики, в които жени и деца работят заедно с мъже, бе въведен 10-часов работен ден. Но този прогрес беше изкупен с относително влошаване положението на децата. Защото работният ден — случаят е единствен в цялото международно законодателство за закрила на труда — беше установен *еднакво дълъг за всички категории*, дори за деца на 12 години, и то за първите две години след влизане на закона в сила — $10\frac{1}{2}$ часа и едва след това трябваше да бъде въведен десетчасовият ден. Така че временно работното време на онези работници, които най-много се нуждаят от закрила, на децата, дори бе временно удължено.

В *Австрия* от 11 юни 1885 г. за фабриките е установен *единадесетчасовият нормален работен ден*, наистина с уговорката, че министърът на търговията има право да продължава работния ден в известни клонове на индустрията с по един час.¹ Деца под 12 години не бива да се взимат на редовна производствена работа, даже и в по-малки работилници. За „млади помощници“ (за учените от австрийския и някои други парламенти детската възраст свършва с дванадесетата година и детето става тогава „млада личност“) максималното работно време на ден е 8 часа.

Германското законодателство за закрила на труда не е по-добро от досега разгледаните. Новелата към закона за промишлеността, която установява валидните сега постановления за закрила на труда, датира от май 1891 г. Според нея деца под 13 години не бива да работят във фабриките, деца от 13 до 14 години не бива да работят повече от 6 часа, а от 14 до 16 години — не повече от 10 часа дневно. За работнички над 16 години се установяваше 11-часов нормален работен ден. Новелата от 28 декември 1908 г. поне за работничките вместо 11 часа въведе 10 часа дневно. Мъжете-работници все още могат да бъдат експлоатирани произволно.

Законите за закрила на труда в останалите държави на Европа не са от голямо значение. Те засягат почти само децата.

¹ Изглежда, че от целия закон досега най-много се прилага тази уговорка.

В *Съединените щати* много от отделните щати имат закони за закрила на децата и младежите, често пъти и на жените във фабриките. Повечето установяват десет-часово работно време като максимум за закриляните лица, само Калифорния, Делаваре, Айдахо и Мисури — 9 часа, Илинойс дори само 8 часа (за млади работници от 14 до 16 г., но не и за жени). Детският труд под 14 години е забранен в повечето от северните щати, южните най-често установяват 12 или дори 10 години като пределна възраст или нямат никакви постановления във връзка с това. Закрилата на труда в южните щати е още по-жалка. Работното време на мъжете в Съединените щати общо взето още не е установено със закон.

Същото е в Австралия. Виктория и Нова Зеландия са въвели осемчасовия работен ден за жените и младежите.

Най-сетне, през последните десетилетия от време на време се проявяват стремежи, които искат да надминат сегашните национални граници и да направят регулирането на работния ден общо международно дело на всички капиталистически държави. [В този дух се изказаха досега не само работниците на Швейцария, Франция, Германия и Австрия — съюзният съвет на Швейцария вече се обърна със запитване до различни правителства относно възгледите им по този въпрос. Съюзният съвет се въздържал от по-нататъшни постъпки главно поради отрицателното отношение на германското правителство. Обаче по-нататъшното скъсяване на работния ден в сегашно време властно се диктува от обстоятелствата и пътят на международното съглашение е най-подходящ за всички участници. Не бива да ни учудва обстоятелството, че капиталистите и техните учени и неучени защитници толкова стремително се хвърлят в бой против международното трудово законодателство, както някога английските фабриканти се бореа против ограничението на работния ден в Англия. Няма защо да се чудим и на това, че капиталистите на континента, и конкретно в Германия, отчасти повтарят в тази борба същите несъстоятелни доводи, които вече са оборени преди половин век. Обаче това не бива да пречи на работниците навсякъде да се борят за по-нататъшно скъсяване на работния ден както в пределите на отделните държави, така и в между-

народни рамки. Това изисква както техният класов интерес, така и общият интерес на техните нации. Всеки час, с който се скъсява всекидневното им работно време, удължава онова време, през което те могат да чувствуват и да действуват като хора, а не като инструменти, и съдействува за тяхното участие в културното и политическото развитие.]¹

Международната акция на *работничеството* в полза на осемчасовия работен ден, на която парижкият международен конгрес от 1889 г. тури начало, вече придоби значението на световноисторическо движение. *Майският празник* — демонстрация в полза на международната закрила на труда — фактически се превърна във величествен преглед на бойните сили и в победен празник на международния борчески пролетариат.

---

¹ Заградените в скоби изречения са взети от руския превод от 1938 г., който вероятно предава този пасаж по някое по-късно допълнено издание. — *Б. пр.*

ШЕСТА ГЛАВА

ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ НА „ДРЕБНИЯ МАЙСТОР“ И ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ НА КАПИТАЛИСТА

Ако приемем за дадена стойността на работната сила, а следователно и работното време, необходимо за издръжка на работника, то заедно с нормата на принадлежната стойност е дадена вече и *масата* на принадлежната стойност, която принася отделният работник. Ако стойността на работната сила е 3 марки, а нормата на принадлежната стойност е равна на 100%, тогава масата на принадлежната стойност, произведена от работната сила, е равна на 3 марки. Но колко голяма е общата маса на принадлежната стойност, която при определени условия се пада на капиталиста? Да приемем, че той заангажира 300 работници при описаните по-горе условия. Нека променливият капитал, който той влага всекидневно, да е равен на 900 марки, а нормата на принадлежната стойност — 100%. Тогава и масата на принадлежната стойност ще възлиза всеки ден на 900 марки. „Масата на произведената принадлежната стойност е равна на величината на авансирания променлив капитал, умножена с нормата на принадлежната стойност.“ [стр. 247]

Ако един от тези фактори се намали, то масата на принадлежната стойност може да бъде запазена на същото равнище чрез увеличаване на другия. Обратно, увеличаването на единия позволява съответно намаление на другия без изменяване масата на принадлежната стойност.

Нека няколко примера пояснят това. Нека един капиталист да е наел 300 работници. Необходимото работно време да е 6 часа, а стойността на работната сила да е 3 марки; работното време за един ден да е 12 часа. Масата на всекидневно произвежданата принадлежната стойност ще бъде равна на 900 марки. Да приемем, че отстъпчивостта на работниците позволи на капиталиста да удължи работното време на 15 часа. Сега нормата на принадле-

ната стойност възлиза — при равни други условия — на 150%: $\left\{ \frac{9 \text{ часа принадлеен труд}}{6 \text{ часа необходим труд}} \right\}$. За да произведе същата маса принадлежна стойност (900 марки), както по-рано, капиталистът вече няма нужда да влага 900 марки променлив капитал, а вече само 600; вместо 300 работници сега са достатъчни само 200.

Но ако работниците не са отстъпчиви, ако те, напротив, чрез някоя особено сполучлива стачка наложат намаляване на работното време от 12 на 9 часа, тогава нормата на принадлежната стойност ще бъде вече само 50%: $\left\{ \frac{3 \text{ часа принадлеен труд}}{6 \text{ часа необходим труд}} \right\}$. За да произведе същата маса принадлежна стойност, както по-рано, капиталистът сега трябва да заангажира 600 работници, да авансира 1800 марки променлив капитал.

Няма нужда да подчертаваме, че първият случай му е по-приятен. Капиталистът се стреми да увеличи по възможност масата на принадлежната стойност. Но за него е по-изгодно да постигне това чрез уголемяване на нормата на принадлежната стойност, отколкото чрез уголемяване на променливия капитал, чрез увеличаване броя на заангажираните работници.

Обаче нормата на принадлежната стойност не може да се определя произволно. При определени обстоятелства тя е повече или по-малко определена величина. Но щом нормата на принадлежната стойност е дадена като определена величина, то производството на известна маса принадлежна стойност изисква употребата на определено количество променлив капитал, който я произвежда, както и определено количество постоянен капитал, който я всмуква.

Това обстоятелство има историческо значение.

Още преди развитието на капитализма са били използвани наемни работници, които са произвеждали принадлежна стойност. Така е било главно в цеховия занаят. Но броят на работниците, които използвал един средновековен занаятчийски майстор, е бил малък. Съответно на него и масата на принадлежната стойност, която майсторът прибирал, е била малка. Тя обикновено не била достатъчна, за да му осигури приличен доход, и той е трябвало лично да работи; „дребният“ майстор не

е наемен работник, но не е и капиталист: той е нещо средно между единия и другия.

За да стане действителен капиталист този, който заангажира наемни работници, би трябвало да наеме толкова много работници, че масата на произведената от тях принадлежна стойност не само да му осигурява издръжка, която отговаря на общественото му положение, а и да му позволява постоянно да увеличава богатството си — нещо, което при капиталистическия начин на производство, както ще видим по-нататък, е необходимост за него.

Не всяка парична сума дава възможност на нейния собственик да стане капиталист. За да може собственикът на пари да стане индустриален капиталист, неговият паричен запас трябва да бъде достатъчно голям, за да може да купи достатъчно, надминаващо размера на занаятчийското предприятие количество работни сили и средства за производството. Но собственикът на пари трябва също така да произвежда освободен от всички препятствия, които му забраняват да увеличава броя на своите работници до необходимия размер и над него. Средновековният цехов строй се стараел да възпрепятствува превръщането на занаятчийските майстори в капиталисти, като силно ограничавал броя на работниците, които отделният майстор имал право да държи.

„Търговецът, а не старият цехов майстор, станал шеф на съвременната (капиталистическата) работилница.“ („Das Elend der Philosophie, S. 135.) .

Цеховият майстор присвоява принадлежна стойност, но не е още напълно капиталист.

Цеховият калфа произвежда принадлежна стойност, но още не е напълно пролетаризиран наемен работник.

Цеховият майстор все още работи сам. Капиталистът е само комендант и надзирател на чужд труд.

Цеховият калфа освен това се разпорежда със средствата за производство; те са на негово разположение, за да правят възможен неговия труд и да го облекчават. Той е помощник, сътрудник на майстора. Той иска и обикновено може сам някога да стане майстор.

Наемният работник при капиталистическия начин на производство е, напротив, единственият работник в производствения процес. Той е източник на принадлежна стойност, а капиталистът я изпомпва. Сега средствата за

производство служат преди всичко, за да всмукват в себе си работната сила на работника: *сега те употребяват работника*, който фактически никога не може да стане капиталист. Средствата на труда не служат вече за *облекчаване* на труда на работника, сега те спомагат за *приковаването* му към труда.

Да погледнем в една капиталистическа фабрика: там виждаме може би хиляди вретена, хиляди центнера памук. Всички те са били купени, за да увеличат своята стойност, т. е. за да всмучат принадена стойност. Но те не могат да увеличат своята стойност без да се прибави към тях труд, и затова те изискват труд и пак труд. Предачната машина вече не е във фабриката, за да облекчава труда на работника, а предачът е във фабриката, за да може предачната машина да *всмуче принадена стойност*. Вретената се въртят и изискват човешка работна сила. Работникът е гладен, но вретеното продължава да работи и така той е принуден да поглъща своя обед, обслужвайки господарката си. Силите му отслабват, иска му се да спи, но вретената бодро и пъргаво продължават да се въртят и изискват още труд; и тъй като вретеното се върти, то и работникът не смее да спи.

Мъртвото сечиво е поробило живия работник.

СЕДМА ГЛАВА

ОТНОСИТЕЛНАТА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Ако необходимото работно време — (т. е. оная част от работния ден, през която се произвежда само толкова стойност, колкото е изразходвана от капитала за покупката на стоката работна сила) — е определена величина, то нормата на принадлежната стойност може да бъде увеличена само чрез *удължаване на работния ден*. Ако например необходимото работно време е 6 часа дневно и ако то е неизменно — какъвто е случаят при дадени производствени условия, — нормата на принадлежната стойност може да бъде увеличена само чрез *удължаване на работния ден*.

Последиците от това обстоятелство разгледахме в четвърта глава.

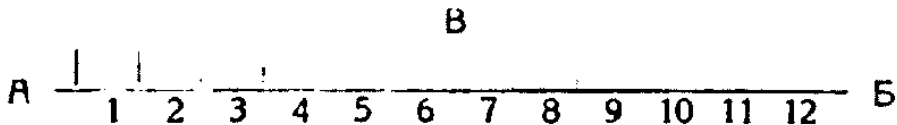
Но работният ден не може да бъде удължаван до безкрайност. Стремещът на капиталиста да го удължава среща *естествени* граници в изтощаването на работника, *морални* граници в неговите потребности за свободна деятелност като човек и *политически* граници в наложеното от различни условия ограничение на работния ден от държавата.

Да приемем, че работният ден е достигнал един предел, свръх който не може да бъде удължаван при дадените условия; нека този предел да е равен на дванадесет часа. Нека необходимото работно време да е шест часа, а нормата на принадлежната стойност следователно да бъде 100%.

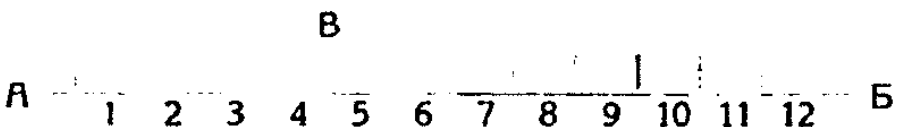
Как може да се увеличи тази норма? Твърде просто. Ако намаля необходимото работно време от 6 на 4 часа, покачва се времето на принадлежния труд от 6 на 8 часа. Дължината на работния ден е останала същата, но *съотношението* на неговите две съставни части, на *необходимото* и *принаденото* работно време се е изменило. Заедно с това се е изменила и нормата на принадлежната стойност. Чрез намаляване на необходимото работно време

от 6 на 4 часа при 12-часов работен ден нормата на принадлежната стойност се е покачила от 100 на 200%, *тя се е удвоила.*

Този процес се разбира най-лесно, ако направим нагледна дължината на работния ден и на неговите части чрез линии от известна дължина. Да приемем, че линията А—В представлява дванадесетчасов работен ден, частта А—В — необходимото, а частта В—Б — принадлежното работно време:

Как да удължа В—Б с две деления, които представляват работни часове, без да удължа А—В? Чрез скъсяване на А—В:

В—Б на първата линия е еднакво голямо, колкото А—В. Но В—Б на втората линия е два пъти по-голямо от А—В.

Значи е възможно да се увеличи принадлежната стойност не само чрез *абсолютно удължаване на работния ден*, а и чрез *скъсяване на необходимото работно време.*

Принадената стойност, произведена чрез удължаване на работния ден, Маркс нарича *абсолютна принадлежна стойност*. Напротив, принадлежната стойност, която произхожда от скъсяването на необходимото работно време и от съответното изменение в съотношението на величините на двете съставни части на работния ден, той нарича *относителна принадлежна стойност.*

Стремезът на капиталиста да увеличава принадлежната стойност по последния начин се проявява в незабулена форма в неговите опити да намали заплатата. Но тъй като при дадени условия стойността на работната сила е определена величина, този стремеж може да се изрази само в *намаляване цената* на работната сила *под нейната стойност.* Колкото и важно да е на практика това обстоятелство, все пак ние не можем да го разгледаме по-отблизо тук, където става дума за *основите* на ико-

номическото движение, а не за *външните форми на неговото проявление*.

Ето защо трябва засега да изхождаме от предпоставката, че всичко протича нормално, че цената отговаря на стойността и следователно заплащането на работната сила отговаря на нейната стойност. Значи: тук още не предстои да изследваме как може *работната заплата* да бъде намалена под стойността на работната сила и какви последици има от това, а да изследваме само как се намалява *стойността* на работната сила

При дадени условия работникът има определени потребности. За своята издръжка и за тая на семейството си той се нуждае от определено количество *потребителни стойности*. Тези потребителни предмети са стоки. Тяхната стойност се обуславя от работното време, обществено необходимо за тяхното произвеждане. Всичко това ни е вече познато и не се нуждае от повече обяснения.

Ако средното работно време, необходимо за произвеждането на споменатите консумативни предмети, се намали, намалява се и стойността на тия продукти. Заедно с това ще се намали и стойността на работната сила на работника, както и необходимата за възстановяването на тази стойност част на работния ден. При това обичайните потребности на работника не се ограничават.

С други думи: *ако се покачи производителната сила на труда, спада, при известни условия, стойността на работната сила*. Но само — при известни условия, а именно само тогава или само дотолкова, доколкото повишаването на производителната сила на труда скъсява работното време, което е необходимо за произвеждането на средствата за живот, от които обичайно се нуждае работникът.

Ако работникът е свикнал да носи обуца вместо да ходи бос, ще се намали стойността на работната сила, ако за произвеждането на един чифт обуца са необходими 6 вместо 12 работни часа. Но ако се удвои производителността на труда на шлифовачите на диаманти или на плетачите на дантели, това не оказва влияние върху стойността на работната сила.

Обаче покачване на производителната сила на труда е възможно само чрез *изменение на производствения процес*, чрез подобрене на средствата на труда или на методите на работа. *Следователно производството на относителна принадена стойност е обусловено от преврат в трудовия процес.*

Подобни преврати и постоянното усъвършенствуване начина на производството е естествена необходимост за капиталистическата система на производство. Разбира се, отделният капиталист не винаги непременно съзнава, че колкото по-евтино произвежда, толкова по-ниска е стойността на работната сила и толкова по-голяма е — при иначе равни условия — принадлежната стойност. Но конкуренцията постоянно го принуждава да прави нови подобрения в производствения процес. Стремещът да изпревари своите конкуренти го кара да въвежда методи, които му позволяват да произвежда за по-малко от средно необходимото работно време също толкова стоки, колкото досега. Но конкуренцията принуждава неговите конкуренти да въвеждат също така подобрени методи. Добавъчните печалби, които са получавани докато новият метод бил единично явление, изчезват, щом той стане всеобщ. Но доколкото този метод повече или по-малко влияе върху производството на необходимите средства за живот, то остава като *траен* резултат по-голямо или по-малко намаление на стойността на работната сила и съответно покачване на относителната принадена стойност.

Това е само една от причините, поради които капитализмът постоянно революционизира начина на производство и по този начин все повече повишава относителната принадена стойност.

Ако се покачи производителната сила на труда, покачва се и нормата на относителната принадена стойност, съответно спада стойността на произведените стоки. Така ние виждаме да се развива привидното противоречие, че капиталистите непрекъснато се стараят да произвеждат по-евтино, да понижават все повече стойността на своите стоки, за да могат да прибират все по-големи количества стойности. Но ние виждаме да се появява още една привидна несъобразност: колкото по-голяма е производителната сила на труда, толкова по-

голям е, при господството на капиталистическия начин на производство, принадлежният труд, излишното работно време на работника. Капиталистическият начин на производство се стреми да увеличава исполински производителната сила на труда, да намалява до минимум необходимото работно време, но същевременно да удължава колкото е възможно работния ден.

В петата глава вече видяхме как капиталистическият начин на производство удължава работния ден. Да разгледаме сега как той скъсява необходимото работно време.

ОСМА ГЛАВА

КООПЕРАЦИЯ

В шеста глава на този отдел ние видяхме, че не е достатъчно човек да използва наемни работници, за да бъде капиталист в пълния смисъл на думата. Този, който използва наемни работници, става едва тогава капиталист, когато произведената от тях маса принадлежна стойност е достатъчно голяма, за да му осигурява „подобаваш на неговото положение“ доход и да увеличава неговото богатство, без той лично да е принуден да работи. А това предполага едновременното използване на такъв брой работници, който далеч надхвърля допустимото количество при цеховия занаят. „Едновременната дейност на по-голям брой работници, на едно и също място (или, ако искате, на едно и също поле на труда), за производството на един и същ вид стока, под командата на един и същ капиталист, *исторически и логически представлява изходна точка на капиталистическото производство*“. [стр. 263]

И така, разликата между капиталистическия и занаятчийския начин на производство е преди всичко само количествена, а не качествена. Дали използвам три тъкача на три стана или тридесет тъкача на тридесет също такива станове в едно и също помещение и в едно и също време, изглежда отначало да има само тая разлика, че във втория случай ще бъде произведена десет пъти повече стойност и принадлежна стойност.

Но наемането на по-голям брой работници води след себе си и други разлики. Преди всичко да припомним закона за големите числа, обстоятелството, че индивидуалните особености се проявяват толкова повече, колкото по-малко индивиди се вземат под внимание и че индивидуалните особености изчезват толкова повече, колкото повече обект на наблюдението стават масите, а не индивидите. Ако искам да узная средната продължителност

на човешкия живот, аз сигурно ще изпадна в грешки, ако я изчисля по продължителността на живота на пет-шест души. Но с голяма вероятност мога да приема, че ще стигна твърде близо до истината, ако я изчисля, например, по продължителността на живота на един милион души.

Така и индивидуалните различия на отделните работници се проявяват много повече, ако наема само трима, отколкото ако наема тридесет. В последния случай по-голямото постижение на добрите и по-малкото на лошите ще се уравни, така че ще се получи *среден труд*. Според Бурке вече при едновременно използване на пет земеделски работника изчезват всички индивидуални различия, така че пет произволно взети ратаи обикновено ще извършат също толкова работа, колкото други пет произволно избрани ратаи.

За дребния майстор е случайно дали неговите работници дават среден обществен труд. Едва за капиталиста става възможно туреният в движение от него труд да е *като правило* среден обществен труд.

Едновременната работа на много работници в едно място дава още и други предимства. За създаването на едно работно помещение, в което тъкат тридесет души, не е нужно да се заплати 10 пъти повече, отколкото за помещение, в което тъкат само трима. Освен това един склад за 100 центнера вълна не струва десет пъти повече, отколкото един за 10 центнера и т. н. Следователно стойността на постоянния капитал, която се появява отново в продукта, се намалява пропорционално на броя на ангажираните работници с толкова повече, колкото повече работници при иначе равни условия работят в определен трудов процес. Заедно с това расте принадлежната стойност пропорционално на целия авансиран капитал. Но заедно с това спада стойността на продукта, а при известни условия — разгледани в миналата глава — спада и стойността на работната сила. В този случай принадлежната стойност расте също така и пропорционално на променливия капитал.

Едновременното използване на много работници на едно място за постигане на определен резултат води към тяхното *планомерно сътрудничество*, т. е. към коопе-

рация. Последната създава *нова обществена производителна сила*, която и количествено превъзхожда, и качествено се различава от сбора на отделните производителни сили, от които се състои.

От самото си начало новата сила е *масова сила*. Тя прави възможни някои трудови процеси, които или съвсем не са изпълними, или само не напълно изпълними с по-малко сили. Тридесет души с лекота и за няколко мига вдигат едно дърво, около което трима души напразно биха се измъчвали цял ден. Кооперацията прави възможно провеждането на работи, при които не е необходима *масова сила*, а *съсредоточаване* на възможно по-голяма трудова дейност в *малък период време*; такъв е случаят например при жътва.

Но и там, където не е необходима нито голяма маса енергия, нито нейното съсредоточаване и концентрация по място или по време, кооперацията, има предимства: *тя повишава производителността на труда*. Всеки знае начина, по който се предават тухлите на скелята при строеж на къща; образува се верига от работници, които предават един на друг тухлите. Вследствие на това планомерно сътрудничество тухлите изминават своя път по-бързо, отколкото ако ги носеха отделните работници нагоре по скелята.

Най-сетне, не бива да се забравя, че човекът е обществено животно, че психиката му оживява при задружна дейност и че честолюбието и съревнованието играят роля при това. Така колективният труд върви по-бързо и постижението е сравнително по-голямо, отколкото при изолирани работници.

При капиталистическата система наемните работници могат да си сътрудничат само ако техните работни сили са купени от един и същ капиталист. Колкото повече работни сили трябва да бъдат купени, толкова повече променлив капитал е необходим; колкото повече наемни работници трябва да бъдат заети, толкова по-голяма е масата на суровите материали, на сечивата, които се употребяват, и т. н., следователно толкова по-голямо е необходимото количество постоянен капитал. Ето защо осъществяването на кооперацията, в известен мащаб предполага известна величина на капитала. Тази вели-

чина става сега *предварително условие* на капиталистическия начин на производство.

Кооперацията не е свойствена само на капиталистическия начин на производство. Среждали сме я в първобитни форми още у индианците. При това, видяхме, че тяхното планомерно сътрудничество при лова изисква *планомерно ръководство*. Такова ръководство е необходимо при всеки обществен труд, в каквато и форма да се извършва. При капиталистическия начин на производство ръководенето на производството неизбежно става функция на капитала. И при това изследване се вижда плодотворността на Марксовото откритие на двойкия характер на труда, който произвежда стоки.

Както вече видяхме, съответно на този двойък характер производственият процес при капиталистическия начин на производство е единство от трудов процес и процес на нарастване на стойността. Доколкото производственият процес представлява *трудов процес*, капиталистът е *ръководител* на производството. Функцията, която той изпълнява, се явява повече или по-малко необходима при всеки обществен трудов процес. Обаче *капиталистическият* производствен процес, *като процес на нарастване стойността*, има за основа *противоположността* между интересите на капитала и труда, която ни се разкри още във връзка с работния ден. За да протече процесът на нарастването на стойността по желания начин, необходимо е *подчинението* на работника, *деспотичното господство* на капиталиста.

Но процесът на нарастването на стойността и трудовият процес образуват само две различни страни на един и същ процес, на капиталистическия производствен процес. Затова ръководенето на производството и деспотичното господство на капитала над работника също така изглеждат като едно нещо. Но тъй като първото е техническа необходимост, буржоазната икономия ни разправя, че господството на капитала над труда било също така техническа необходимост, наложена от положението на нещата, и че с премахването на господството на капитала се унищожавало и самото производство, доколкото то има обществен характер, че господството на капитала било естествено необходима предпоставка на цивилизацията!

Още Родбертус е заявил, че като ръководители на производството капиталистите били служащи на обществото и имали право да получават от него заплата. Но в действителност капиталистът предприема произвеждането на потребителни стойности само защото по друг начин не може да придобие собствеността на стойности. Затова и ръководенето на производството е за него само необходимо зло, на което той се подчинява само защото е неразделно свързано с нарастването на стойността на неговия капитал.

Той се измъква от това зло, щом като може да стори това, без да навреди на принадлежната стойност. Ако предприятието е достатъчно голямо, той предава своята „служба“ на наемници, директори и нисши чиновници. Понякога той използва и други методи, за да се отърве от ръководенето на производството. През време на памучната криза от началото на шестдесетте години например собствениците на английските памукопредачници затворили фабриките си, за да играят на памучната борса и там да изкарат „заплатата“ си.

Твърдението, че капиталистите заслужават да бъдат плащани за ръководенето на производството, ни напомня момчето, което видяло едно дърво, отрупано с прекрасни ябълки, до което можело да се стигне само през една висока стена. Ябълките били много съблазнителни, и така то се заело с труда да се прекачи през оградата — нещо, което то след много усилия успяло. Но тъкмо започнало да се наслаждава на ябълките, дошъл собственикът на градината и го запитал с какво право бере ябълките. „Аз честно съм си ги изкарал — отговорило момчето, — те са възнаграждението за тежкия труд, който положих, за да се прехвърля през стената.“ Както момчето може да стигне до ябълките само като се прехвърли през оградата, така и капиталистът обикновено само като ръководител на производството може да изкара принадлежната стойност.

Тук трябва да бъде отхвърлен още един странен възглед, който се среща в икономическите съчинения. Капиталистът купува, както приемахме досега, всяка работна сила по пълната ѝ стойност. Но купените от него работни сили развиват при планомерното си сътрудничество една нова производителна сила. Те произвеждат

повече, отколкото ако той поставяше на работа всяка от тях поотделно. Тази нова производителна сила не се заплаша от капиталиста. Тя няма нищо общо със *стоковата стойност* на работната сила, а е особеност на нейната *потребителна стойност*. Освен това тази нова сила се проявява едва през време на трудовия процес, значи едва след като стоката работна сила е станала собственост на капиталиста, *след като е станала капитал*. Ето защо на капиталистите и на техните адвокати им се струва, че това покачване на производителността на труда не трябва да бъде приписано на последния, а на *капитала*. „Тъй като обществената производителна сила на труда нищо не струва на капиталиста и тъй като, от друга страна, работникът не я развива преди самият му труд да принадлежи на капитала, тя изглежда като производителна сила, която капиталът притежава по природа.“ [стр. 272]

Както вече споменахме, кооперацията не е присъща само на капиталистическия начин на производство. Общественото, задружното производство е присъщо още на първобитния комунизъм, който се среща в най-ранното детство на човешкия род. Първобитното земеделие навсякъде е било кооперативно, задружно. Едва по-късно земята е била поделена между отделните семейства. Ние дадохме в първия отдел примери за коопериране у индианците и индийците.

Развитието на *стоковото* производство е унищожило тази *първобитна кооперация*. Наистина, заедно със *стоковото* производство се разширява кръгът на онези, които работят *един за друг*, но *съвместният* труд всъщност изчезва, освен във формата на *принудителен труд*, труд на роби, на крепостни или на поданици за своите господари.

Капиталът, който възниква в противоположност на изолираността и разпокъсаността на силите на селското стопанство и на занаятчийското предприятие, развива отново кооперацията, общественения, задружния труд. Кооперацията е основната форма на капиталистическия начин на производство, неговата особена историческа форма в рамките на *стоковото* производство. Капиталът се стреми все повече да развива общественото производство. Той създава все по-висши форми на кооперация: мануфакту-

рата, едрата индустрия. Целта му при това е увеличаването на принадлежната стойност. Но без да иска, по този начин той подготвя почвата за нова, по-висша форма на производство.

Занаятчийската форма на стоковото производство почива върху *разпокъсаността* и *изолираността* на разните предприятия. А капиталистическото предприятие, на-против, почива върху *обединението* на различните видове труд, върху едно *обществено, съвместно* производство. Занаятчийската форма на стоковото производство като правило предполага много дребни *самостоятелни* стокопроизводители. А капиталистическото предприятие, почиващо на кооперацията, предполага безусловната власт на капиталиста над отделните работници.

В първия отдел ние разгледахме в два примера първобитната кооперация и първобитното разделение на труда. След това проследихме възникването на стоковото производство. Сега разгледахме развитието на капиталистическия начин на производство, който едновременно е и стоково производство, и кооперативно производство.

Ако капиталистическата форма на стоковото производство се отличава от занаятчийската по концентрацията на предприятията и организирането на съвместен, обществен труд, то, от друга страна, капиталистическата кооперация се отличава от първобитната комунистическа кооперация по безусловната власт на капиталиста, който едновременно е и ръководител на производството, и собственик на средствата за производство и комуто принадлежат продуктите на кооперативния труд, които при първобитната кооперация принадлежат на самите трудещи се.

ДЕВЕТА ГЛАВА

РАЗДЕЛЕНИЕТО НА ТРУДА И МАНУФАКТУРАТА

1. Двоякият произход на мануфактурата. Нейните елементи: частичният работник и неговото сечиво

В първия отдел ние можахме да вземем за основа на нашето изложение наред с „Капитала“ още „Критиката на политическата икономия“ от Маркс и отчасти неговия „Наемен труд и капитал“. При съставянето на тази и следващата глава, които разглеждат разделението на труда и мануфактурата, машинарията и едрата индустрия, ние сме използвали освен „Капитала“ още и „Miserere de la philosophie“ от Маркс, и то § 2 от втората глава, озаглавена: „Разделението на труда и машините“.

Литературата върху лошите последици за работниците от разделението на труда в капиталистическата мануфактура е разгледана в „Мизерия на философията“ по-подробно отколкото в „Капитала“. По този начин споменатият § 2 е не само предшественик, а и допълнение на двете разглеждани тук глави от „Капитала“. Тези глави според нас принадлежат към най-блестящите неща, които Маркс изобщо е написал и които, за съжаление, досега не са били четени със заслужено внимание от повечето читатели на „Капитала“.

Преди всичко трябва да разгледаме мануфактурата, „оная промишленост, която още не е съвременната едра индустрия със своите машини, но която вече не е промишлеността на средните векове, нито пък е домашна индустрия“. („Мизерия на философията“.) Като характерна форма на капиталистическия производствен процес тя общо взето господства от средата на XVI до към края на XVIII в.¹

---

¹ Думата мануфактура е образувана от латинските думи *manus* (ръка) и *factus* (направен, изработен). Един от най-важните клонове на производството, които завладяла мануфактурата, било обработ-

Произходът ѝ е двояк: от една страна, капиталът заварил продукти, които преминавали през ръцете на разнородни занаятчии преди да бъдат завършени. По този начин една карета преминавала от ръцете на коларя в тези на сарача, на тапицера, на бояджията, на стъklarя и т. н. На мястото на разнородните самостоятелни занаятчии капиталистът поставил наемни работници от тези клонове на труда, които в общо помещение работили съвместно над произвеждането на каретата.

Но мануфактурата се е развила и по противоположния път. Капиталистът обединявал в едно помещение редица работници, които всички произвеждали един и същ продукт, например карфици. Всеки от тях трябвало последователно да извършва всички операции, които били необходими за изготвяне на продукта. Но щом като по този начин работели по-голям брой работници, това естествено довело до *разделение* на различните операции помежду различните работници. От една страна, мануфактурата е възникнала по пътя на *обединението* на различни видове самостоятелни занаяти, от друга страна — по пътя на *разделението* на различните операции на един занаят помежду различни работници.

Обаче занаятът е бил, не само исторически, но и технически, основа на мануфактурата, независимо от това, дали операцията, която в момента извършва работникът, някога е била самостоятелна операция на отделен занаят или е възникнала от разлагането на операциите на някой занаят. Необходимо условие на това производство си остава извършването на всяка отделна операция от *човешка ръка*. Както при занаята, така и в мануфактурата резултатът от труда зависи главно от сръчността, сигурността и бързината на отделния работник.

Но между занаятчията и мануфактурния работник има огромна разлика. На мястото на разнообразността на операциите на първия в мануфактурата идва простотата и монотонността на операциите, които работникът извършва

ването на влакнести вещества като вълна, памук и др. Ето защо и сега често пъти текстилните фабрики се наричат мануфактури, при все че те не спадат към областта на мануфактурата, а към едрата машинна индустрия; говори се понякога за мануфактура и се разбира само текстилната индустрия. [У нас дори под мануфактура често се разбират текстилни произведения. — Б. пр.] Тази употреба е неправилна.

ден след ден, година след година. Работникът вече не е целесъобразно действащ самостоятелен производител, а вече е само несамостоятелна част на голям работен механизъм, така да се каже, той е член на сборния работник.

Естествено, с това виртуозността на работника в ограничената област, в която той се движи, се повишава извънредно много. Той открива редица похвати, предава ги на своите другари и научава от тях други. Сменяването на мястото и на сечивото, обусловено от разнообразността на труда, предизвиква разточителство на време и работна сила. Това разточителство отпада при частичния работник на мануфактурата, който непрекъснато работи на едно и също място, с едно и също сечиво. От друга страна, смяната на дейността съдържа почивка и привлекателност, от които е лишен частичният работник.

Разделението на труда в мануфактурата не само развива виртуозността на работника, но то предизвиква и усъвършенствуване на неговите *сечива*. Сечиво, което трябва да служи за най-различни операции, не може да бъде напълно приспособено към всяка от тях, сечиво, което се употребява изключително за една единствена операция, може да бъде приспособено към нея и с това може да стане много по-ефикасно от по-раншните сечива.

В сравнение със занаята всички тия обстоятелства значително повишават производителната сила на труда в мануфактурата.

2. Двете основни форми в мануфактурата

Досега разглеждахме двоякия произход на мануфактурата и нейните прости елементи, частичния работник и неговото сечиво. Да разгледаме сега нейния цялостен облик.

Мануфактурата има две съществено различни една от друга основни форми, които произтичат от природата на изделието на продукта. Последният или се сглобява от редица самостоятелни частични продукти, или се образува в редица свързани помежду си манипулации и операции, които обаче се извършват последователно над един и същ предмет на труда.

Всяка от тези две основни форми ние можем да илюстрираме с класически пример. Сър Уилям Пети

нагледно обяснява мануфактурното разделение на труда с *производството на часовници*, което трябва да бъде причислено към първата основна форма на мануфактурата. При занаятчийското производство часовникът първоначално е бил продукт на труда на един работник, който сам го изработвал отначало докрай. Но щом произвеждането на часовници било подчинено на капиталистическото производство, изготвянето на всяка съставна част на часовника било поверено на отделен частичен работник, а също така и сглобяването им. По такъв начин се обособили майстори, които правели пружини, циферблати, кутии, стрелки, зъбни колела и т. н., и накрая такива, които сглобяват целия часовник и урегулирват неговия ход.

Пример за втората основна форма на мануфактурата ни е дал Адам Смит в своето знаменито описание на *производството на карфици*, каквото то е било по негово време. „Един човек тегли телта — казва той, — другият я изправя, третият я реже на парчета, четвъртият изостря върха, петият наточва другия край, на който ще бъде поставена главичката. Самото правене на главичката изисква две до три операции. Слагането на главичката е отделна работа; полирането на иглата — друга. Дори слагането на готовите карфици в пакетчета образува отделен клон на труда. И така, трудът за направата на една карфица се оказва разделен на осемнадесет отделни операции, които в някои мануфактури от този вид се извършват от също толкова работни ръце.“ (Wealth of nations ch. I.)

Парчето тел преминава последователно през ръцете на различните частични работници; но всички тези работници работят едновременно. В мануфактурата за карфици едновременно се тегли тел, изправя се, реже се, остри се, накъсо, различните операции, които занаятчийският работник е бил принуден да извършва *последователно*, се извършват в мануфактурата едновременно *една до друга*. Така става възможно за същото време да се изкарва повече стока.

В сравнение със занаята в мануфактурата се печели същевременно и откъм производителност на труда, печалба, която произтича от нейния кооперативен характер. Но на мануфактурата е присъща още една ограниченост: безразлично

дали принадлежи към първия вид, който илюстрирахме с часовникарството, или към втория, за който намерихме пример в производството на карфици, изделието или съставните му части все трябва да бъдат *предавани* от ръка в ръка, което изисква време и труд. Тази ограниченост се преодолява едва в едрата индустрия.

При това предаване от ръка в ръка единият работник доставя на другия *суров материал* за неговия труд, така че единият работник дава работа на другия. Така например, работникът, който трябва да слага главички-е на карфиците, не може да върши това, ако не му се доставят съответно приготвени парчета тел в достатъчен брой. Така че, за да продължава цялата работа в непрекъснат поток и да не спира никъде, трябва да бъде точно определено работното време, необходимо за произвеждането на всяка отделна част на продукта, и броят на работниците, заети с изготвянето на всяка част от продукта. Ако например резачът на тел може да нарязва на час средно 1000 игли, докато работникът, който трябва да слага главичките, се справя за същото време само с 200 игли, то трябва да работят двама резача на тел, за да могат да бъдат заангажирани десет поставача на главички. Но от друга страна капиталистът е принуден да наеме и пет поставача на главички, ако иска напълно, съответно на своите цели, да използва работната сила на първия. Ако иска да разшири предприятието си, броят на работниците, които той трябва да назначи в повече, не е произволен, ако иска да използва напълно работната им сила. Ако, в нашия пример, той назначи един резач на тел повече, това ще има за него само тогава съответно предимство, ако наеме още пет, а не три или четири поставачи на главички.

Произвеждането на една стока за обществено необходимото работно време е, както знаем, изискване на стоковото производство изобщо; то се налага от *конкуренцията*. Но с развитието на капиталистическата мануфактура произвеждането на определено количество продукт за обществено необходимото работно време става и *техническа* необходимост. Ако занаятчията работи по-бързо или по-бавно, отколкото е обществено необходимо, това обстоятелство се отразява върху онова, което изкарва от своя труд, но не прави последния невъзможен. В капи-

талистическата мануфактура целият трудов процес започва да спира, щем производството в един клон на частичен труд се отклонява от правилото. Но ние видяхме по-горе, че едновременната употреба на по-голям брой работници на една и съща работа превръща техния труд в среден труд. Това предимство на простата кооперация става несъществено условие на производството в мануфактурата.

Така че едва когато се произвежда капиталистически *отделният стокопроизводител* (капиталистът) произвежда своите стоки като правило със среден обществен необходим труд, а той е принуден да върши това. Едва при капиталистическия начин на производство законът на стоковата стойност достига пълното си развитие.

С мануфактурата започва вече тук-там и употребата на *машини*. Но в този период те играят винаги само второстепенна роля. Главната машинария на мануфактурата си остава сборният работник, а отделните частични работници образуват нейните скачени помежду си колела. При мануфактурната система работникът е фактически само част от машината и, както последната, тази част трябва да действа също така равномерно и непрекъснато. Както в машината има повече или по-малко сложни части, така и различните частични работници изискват повече или по-малко обучени работници. Тяхната работна сила има следователно по-голяма или по-малка стойност.

Когато производството на карфици било още занаятчийско, подготовката на всеки карфичкар била еднаква. Следователно, общо взето, стойността на работната сила на всеки от тях била еднаква и сравнително висока. А когато производството на карфици било подчинено на мануфактурната система, то се разпаднало на ред частични работи. Едни от тях изисквали голям опит, а други могли лесно да се изучат. Работната сила на ония, които прекарвали дълго време в придобиване на необходимия опит, имала естествено много по-голяма стойност от тази на ония, които вършели по-леките операции.

Така възниква „една иерархия на работните сили, на която отговаря цяла стълба от работни заплати“.¹ [стр. 286]

¹ Следващата таблица, която сме взели от Бебедж (on the Economy of Machinery and Manufacture, Лондон 1835 г.), прави много нагледно иерархическото степенуване на отделните работни заплати и техническата необходимост да се съгласува броят на работниците

На най-долното стъпало на тази стълба стоят ония, които извършват операции, на които е способен всеки човек без особено упражнение и подготовка. Такива прости операции се срещат във всеки производствен процес. При занаята те се редуват със сложни дейности. В мануфактурата те стават непрекъснато практикувано занятие на отделна категория хора, които сега като необучени работници се отличават от обучените.

Почти всеки работник от мануфактурата има по-късо време за обучение, отколкото занаятчията от съответния клон на производството. Последният трябва да изучи всички операции, които са необходими за изготвяне на продукта на своя занаят, а всеки от първите — само

на всяка отделна операция с тоя на останалите операции и налагането на средното обществено необходимо работно време. Таблицата изразява условията в една малка английска мануфактура за карфици в началото на XIX век:

Наименование на операцията	работници	надници
Изтегляне на телта	един мъж	3 шилинга и 3 пенса
Изправяне на телта	една жена едно момиче	1 шилинг — 6 пенса
Изостряне	един мъж	5 шилинга и 3 пенса
Приготовляване на главичките	един мъж едно момче	5 шилинга и 4 $\frac{1}{2}$ пенса — 4 $\frac{1}{2}$ пенса
Поставяне на главичките	една жена	1 шилинг и 3 пенса
Полиране	един мъж една жена	6 шилинга 3 шилинга
Опаковка	една жена	1 шилинг и 6 пенса

И така заплатите са се колебали от 4 $\frac{1}{2}$ пенса до 6 шилинга.

една или няколко от тези операции. При необучените работници разходите за обучение отпадат съвсем.

По такъв начин при мануфактурата спада стойността на работната сила, с това се намалява необходимото работно време за поддръжка на работника и се удължава — при запазване на същия работен ден — продължителността на принадлежния труд, нараства относителната принадлежна стойност.

Но работникът се осакатява физически и духовно, работата загубва за него всяко съдържание, всеки интерес, самият той става придатък на капитала.

ДЕСЕТА ГЛАВА

МАШИНИТЕ И ЕДРАТА ИНДУСТРИЯ

1. Развитието на машините

Разделението на труда наистина довело до изменение на занаятчийския труд, но не го премахнало. Общо взето занаятчийската сръчност си остава основа на мануфактурата и прави възможна известна *самостоятелност* на макар и едностранчиво обучен частичен работник спрямо капиталиста. Той не може да бъде заместен от днес за утре, докато неговата работа е необходима за хода на цялото предприятие, както видяхме в примера с производството на карфици. И работниците толкова добре съзнават това предимство, че правят всичко, за да запазят този занаятчийски характер на мануфактурата чрез пълното запазване по възможност на занаятчийските навици, напр. в областта на чиракуването и т. н.

Този стремеж може да се наблюдава и сега в цял ред производства, които досега са запазили своя мануфактурен характер. Тук се крие и тайната на много успехи на синдикалното движение.

Но радостта на едни е страдание за други. „През целия мануфактурен период — пише Маркс — протича жалбата от *недисциплинираността* на работниците. И дори да нямахме свидетелствата на тогавашни писатели — повече от библиотеки биха говорили простите факти, че от XVI век до епохата на едрата индустрия *капиталът не е сполучил да завладее цялото разполагаемо работно време на мануфактурните работници*, че мануфактурите са краткотрайни и напускат седалището си в една страна и го откриват в друга заедно с *емиграцията и имиграцията на работниците*.“ [стр. 301] „Ето защо, разбираемо е, че анонимният автор на един памфлет, излязъл през 1770 г., се провиква с болка: Работниците не трябва никога да се смятат за независими от своите

началници... По един или друг начин трябва да бъде турен ред.“ [стр. 301]

И ред бил турен. Самата мануфактура създавала предпоставките за това. Тя породила иерархически разчленената работилница за произвеждане на по-сложни оръдия на труда, а „този продукт на мануфактурното разделение на труда е произвеждал от своя страна — *машини*“. [стр. 301] Машината пък нанесла смъртен удар върху господството на занаятчийския труд.

С какво машината се отличава от занаятчийския инструмент, с какво средството на труда се превръща от сечиво в машина? С това, че един *механически апарат*, който само трябва да бъде поставен в *съответното движение*, „извършва със своите сечива *същите операции*, които *по-рано с подобни сечива е извършвал работникът*“. [стр. 304] Същността на работата не се изменя от това, дали двигателната сила изхожда от човека или самата изхожда от някоя машина.

Това трябва добре да се запомни, за да не се изпада в заблуждението, че машината се различавала от сечивото по това, че била поставяна в движение не от човека, а от някоя природна сила, като например животно, вода, вятър и т. н. Употребата на такива двигателни сили е много, много по-стара от машинното производство — достатъчно е само да напомним за тегленето на ралото от волове или коне. Животните, вятърът, водната сила и т. н., както е известно, още в дълбока древност са били използвани от хората като моторни (двигателни) сили при въртене на мелници, при използване на помпи и т. н., без да предизвикат революция в начина на производство. *Добре парната машина* в този ѝ вид, в който е била изнамерена в края на седемнадесети век, не предизвикала още индустриална революция. Но такава революция настъпила, когато била изнамерена първата значителна работна машина — *предачната машина*. Няма нищо по-глупаво от приказката, че парната сила е открита чрез случайно наблюдение над един кипящ чайник. Силата на водната пара е била вероятно позната на гърците още преди 2000 години, но те не знаели какво да правят с нея, а по-късно я използвали за множество механически забави. А изнамирането на *парната машина* е продукт на едно действително, целеустремено умствено

напрежение, опряно върху по-раншни опити. То станало възможно едва когато мануфактурата създаде *техническите предпоставки* за него и, главно, достатъчен брой сръчни механически работници. И освен това, то станало възможно едва когато *потребността* събудила и *интереса* към нови двигателни сили.¹ А тъкмо такъв е случаят, когато била изнамерена *работната машина*.

За нейната експлоатация тя се нуждаела от по-силна и *по-равномерно* функционираща двигателна сила, отколкото съществуващите по-рано. Човекът е твърде несъвършено оръдие за *непрекъснато* и *еднообразно* движение и свръх всичко, той е твърде слаб. Конят, който е по-силен от човека, не само е твърде скъп и може само ограничено да бъде използван във фабриката, но притежава и отвратителното качество да има понякога свои прищевки. *Вятърът* е твърде *непостоянен* и *неконтролируем*. А и *водната сила*, която още през мануфактурния период е била много използвана, не била вече достатъчна. Тя не можела да бъде произволно повишавана, а през известни годишни времена съвсем отказвала да служи и, преди всичко, тя била *възвана с мястото*.

Едва когато Джеймс Уат, след много усилия, изнамерил своята втора *парна машина*, така наречената парна машина с двойно действие, след като в „*крайно обширното*“ индустриално предприятие на своя съдружник *Матиас Бълтън* намерил „*както техническите сили, така и паричните средства*“, от които се нуждаел за изпълнение на своите планове — едва тогава бил изнамерен двигател, който, „като се подхранва с въглища и вода, сам произвежда своята двигателна сила, и чиято силова мощ се намирала напълно под *контрола на човека*. Двигателят бил подвижен и сам бил средство за *движение*, бил *градски* двигател, а не селски, като водното колело, и позволявал да се *концентрира* производството в градовете, вместо, като водното колело, да го разпръсква по цялата страна. Най-сетне, той бил универсален в своето *технологическо* приложение и сравнително малко зависел от местните условия“. [стр. 307] И сега, естествено, усъвършенствуваната двигателна сила

¹ На въпроса „Какво е изнамиране?“ Гьоте отговаря с уместните думи: „завършване на *търсеното*.“

от своя страна въздействува върху по-нататъшното все по-голямо развитие на работната машина.

„Всяка развита машинария се състои от *три* съществено различни части: *двигателна машина, трансмисионен механизъм* и, най-сетне — *инструментална машина* или *работна машина*.“ [стр. 303] Двигателната машина като *движеща сила на целия механизъм* ние вече разгледахме. Трансмисионният (предавателният) механизъм, който се състои от махови колела, двигателни оси, зъбчати колела, конусни колела, втулки, шнурове, каиши, междинни механизми и приспособления от най-различен вид, *регулира* движението, изменя неговата форма според нуждите, например от праволинейно в кръгово, *разпределя* го и го *предава* на *работната машина*. „Първите две части на машинарията съществуват само за да предават на инструменталната машина движението, чрез което тя обхваща предмета на труда и го изменя целесъобразно.“ [стр. 303]

Работната машина е, както видяхме, оная, която извърши индустриалната революция през XVIII век. А и сега още тя е изходният пункт на процеса на превръщането на оцелялото досега занаятчийско или мануфактурно производство в машинно производство. Преди всичко тя е или повече, или по-малко изменена механическа форма на стария занаятчийски инструмент, както при механическият тъкачен стан или пък прикрепените към скелета ѝ органи са наши стари познати, като например вретената в предачната машина, иглите в чорапоплетачната машина, ножовете в резачната машина и т. н. Но *броят на сечивата*, които една и съща работна машина поставя едновременно в действие, е „от самото начало независим от органическите рамки, в които е ограничено ръчното сечиво на работника“. [стр. 304]

Тъй като една двигателна машина може посредством целесъобразно приспособление („отделни разклонения“) на трансмисионния механизъм да туря в движение едновременно цял ред работни машини, с това отделната работна машина се понижава до прост *елемент* на машинното производство. Там където една и съща работна машина изготвя целия продукт, както напр. при механичния тъкачен стан, там в основаната върху машинно производство работилница, т. е. във *фабриката*, винаги *простата кооперация* се появява отново, тъй като ня-

колко еднородни работни машини — работника може засега да оставим настрана — работят в едно и също помещение едновременно и съвместно. Тук обаче съществува *техническо единство*. Един пулс, една и съща двигателна машина ги движи равномерно. Те са вече само органи на един и същ двигателен механизъм.

В други случаи обаче предметът на труда преминава през цял ред свързани помежду си *различни последователни процеси*, които се извършват от цяла верига разнообразни, но *допълващи се* работни машини. Тук следователно се появява отново присъщата на *мануфактурата* кооперация чрез *разделение на труда*, но като комбинация на *частични работни машини*. Именно в тези случаи мястото на отделната самостоятелна машина за пръв път се заема от същинска машинна *система*. Всяка частична машина доставя на непосредствено следващата нейния суров материал и както беше в мануфактурата при кооперацията на частичните работници, така и в разчленената машинна система постоянната зависимост между отделните *частични машини* създава известно *определено съотношение* между техния *брой*, техния *размер* и тяхната *скорост*.

Тази комбинирана работна машинария е *толкова по-извършена*, колкото по-непрекъснат е целият ѝ процес, т. е. с *колкото по-малко прекъсване* суровият материал преминава от своята първа до своята последна форма, значи колкото повече вместо човешката ръка *самият механизъм* го пренася от едно производствено стъпало на друго. Когато тя сама извършва всички движения, необходими за обработката на суровия материал, без човешка помощ, така че се нуждае само от наглеждане от страна на човека, имаме *автоматична система от машини*. Че и тя подлежи още на постоянно усъвършенствуване в подробностите, показва апаратът, който сам спира предачната машина, щом се скъса една единствена нишка. „Като пример както за континуитет в производството, така и за прокарване на автоматичния принцип може да служи — каза Маркс — модерната хартиена фабрика.“ [стр. 310]

Както изнамерената от Уат парна машина, така и другите първи изнамирания в областта на машинното дело са били осъществими само защото мануфактурният

период подготвил значителен брой сръчни работници-механици — частични работници от мануфактурата, а наред с тях и самостоятелни занаятчии, които били в състояние да изработват машини. Първите машини са били изработени от занаятчии или в мануфактури.

В началото машините дължели своето съществуване на *личната* сръчност и на личната сила на работниците, чието майсторство било почти изкуство. Машините били не само твърде скъпи — един пункт, който капиталистът винаги прекрасно разбира, — но и разпространението на тяхното приложение, а следователно — и развитието на едрата индустрия, зависело от увеличаването на броя на машиностроителите. При това тяхното изкуство изисквало дълго обучение, поради което и техният брой се увеличавал само постепенно.

Но на известно стъпало на развитие едрата индустрия и в техническо отношение дохсжда в противоречие със своята занаятчийска и мануфактурна основа. Всяко усъвършенствуване или уголемяване размера на машините, освобождаването им от първоначално господстващия над тях занаятчийски модел, употребата на по подходящ, но по-мъчно обработваем материал, напр. желязо вместо дърво — срещало най-големи трудности. Тези трудности не могли да бъдат преодолені даже от проведената в мануфактурата система на разделение на труда. „Машини напр. като модерната печатарска преса, модерния парен тъкачен стан и модерната кардирна машина не са могли да бъдат създадени от мануфактурата.“ [стр. 312]

От друга страна, превратът в един клон на производството води след себе си и преврат в цял ред свързани с него клонове на производството. Машинното пледене прави необходимо и машинното тъкане, а двете заедно — механическа и химическа революция в избелването, щампосването, боядисването. След това пък революцията в начина на производство в промишлеността и земеделието обуслови *преврат в съобщителните и транспортните средства*. Едрата индустрия със своята трескава бързина на производството трябва да може бързо да доставя своите сурови материали, бързо и в големи количества да хвърля продуктите си на пазарите, трябва да бъде в състояние да може да привлича спо-

ред нужните си големи работнически маси и т. н. Ето защо настъпва преврат в корабостроителното дело, корабът с платна се замества с парахода, колата — с железници, куриерите — с телеграфъ. „А огромните маси желязо, които сега трябвало да се коват, спояват, режат, продупчават и оформят, изисквали от своя страна циклопски машини, за чието създаване мануфактурното машинно производство се оказало безсилно.“ [стр. 313]

По такъв начин едрата индустрия е трябвало да си създаде своя собствена, съответстваща на нейната същност основа. След като овладяла машината, тя започнала да произвежда с нея машини. „Най-съществено производствено условие за машинното фабрикуване на машини е било създаването на двигателна машина, способна да развива всяка желана мощност и все пак напълно поддаваща се на контрол. Такава машина вече съществувала — парната машина. Но същевременно трябвало да се постигне машинно произвеждане на нужните за отделните части на машината строго геометрични форми, като линии, плоскости, кръгове, цилиндри, конуси и сфери. Тази проблема разрешил в първото десетилетие на XIX век *Хенри Модслей* с изнамирането на *Slide-rest* [супорт на струг], който скоро бил автоматизиран и във видоизменена форма бил пренесен от струга, за който той първоначално е бил предназначен, към други машиностроителни машини. Това механическо приспособление замества не някакъв отделен инструмент, а самата *човешка ръка*, която създава определени форми чрез прибижаване и прилагане острието на режещия инструмент към работния материал, напр. желязото. По такъв начин успели да произвеждат геометричните форми на отделните машинни части „с такава степен на леснина, точност и бързина, която никаква натрупана опитност не би могла да даде ръката и на най похватния работник“.¹ [стр. 313]

¹ „The Industry of Nations“, Лондон 1855 г. част II, стр. 239. От същото съчинение Маркс цитира следващото изречение относно изнамирането на *Slide-rest*: „Колкото проста и наглед незначителна да изглежда тази принадлежност на струга, ние мислим, че не преувеличаваме, ако установим, че нейното влияние върху подобренето и разпространението на употребата на машините е било също тъй голямо, както влиянието на подобренята на Уат в самата парна машина.“ [стр. 313]

Не е нужно да се говори много за великолепните машини, употребявани в машиностроенето. Кой ли не е слушал за нашите гигантски машиностроителни заводи, за онези огромни парни чукове, тежащи над 100 центнера, и които, играейки, правят на прах един гранитен блок, но същевременно са в състояние да извършват най-леките удари, предварително измерени с най-голяма точност? И всеки ден научаваме за нови успехи на машинната система, за ново разширение на нейната област.

В мануфактурата разделението на труда беше предимно субективно. Единичният процес беше приспособен към *личността на работника*. А в машинната система едрата индустрия притежава вече един съвсем *обективен* производствен организъм, който работникът заварва готов и за това последният трябва да се приспособява към него. Кооперацията, изместването на единичния работник от обобществения, не е вече случайно, а е „*техническа необходимост, диктувана от природата на самото средство на труда*“. [стр. 314]

2. Прехвърлянето на стойността от машините върху продукта

Подобно на простото сечиво машината принадлежи към постоянния капитал. Тя не създава стойност, а само прехвърля своята собствена стойност върху продукта. Във всеки отделен случай тя прехвърля само оная част от стойността си, която тя загубва чрез изхабяването си.

Машината влиза *изцяло в трудовия процес*, но винаги само *отчасти* влиза в *процеса на нарастване стойността*. Същото става и със сечивото. Но разликата между цялата първоначална стойност и прехвърлената върху продукта *стойностна част* е при машината далеч по-голяма, отколкото при сечивото, тъй като: първо — *тя живее по-дълго*, отколкото сечивото, понеже е построена от по-траен материал; второ, поради регулирането ѝ от строго научни закони — тя дава възможност за *по-голяма икономия* при изхабяването на съставните ѝ части и при консумацията на спомагателните материали — масло, въглища и т. н.; и най-сетне — нейното производствено поле е несравнимо по-голямо от това на сечивото.

При даденото съотношение между стойността на машината и стойностната част, пренесена върху нейния едnodневен продукт, степента, в която тази стойностна част увеличава стойността на продукта, зависи от размера на продукта. В един доклад, четен през 1858 г., някой си господин Бейнс от Блекбърн пресметнал, че „всяка реална механическа конска сила¹ движи 450 selfacting [автоматични] мюлжине-вретена с принадлежностите им, или 200 throstle [тростилни] вретена, или 15 тъкачни станове за 40 inch cloth [тъкан, широка 40 инча], заедно с механизмите за опъване на основата, за сноване, за оглаждане и т. н.“ [стр. 316] Съгласно това едnodневните разности за една парна конска сила и изхабяването на поставените от нея в движение машини се разпределят в първия случай върху едnodневния продукт на 450 мюлжине-вретена, във втория—върху 200 тростилни вретена, а в третия—върху 15 механични станове; по такъв начин стойностната част, която се прехвърля върху един фунт прежда или върху един аршин тъкан, е твърде незначителна.

При дадено *поле на действие на работната машина*, т. е. при даден брой на нейните сечива или — ако става въпрос за сила (както при парния чук), при даден размер на нейната сила, масата на продуктите зависи от *бързината*, с която работи машината.

Величината на *стойностната част*, която машината прехвърля върху продукта, зависи—при дадена пропорция на прехвърляне на стойност—от *величината на нейната собствена стойност*. Колкото по-малко труд струва самата тя, толкова по-малко стойност прехвърля тя върху продукта. Ако нейното производство коштува толкова труд, колкото спестява нейната употреба, тогава става само размяна на местата на труда, но не се увеличава производителността на труда. Производителността на машината се измерва по степента, в която тя спестява *човешка работна сила*. Ето защо, съвсем не противоречи на прин-

---

¹ Към това Енгелс, редактор на третото и четвъртото издание на „Капитала“, отбелязва в забележка: „Една конска сила“ е равна на 33000 футо-фунта на минута, т. е. на силата, която в една минута повдига 33000 фунта на един фут (английски), или 1 фунт на 33000 фута. Тази е гореспоменатата конска сила.“ [стр. 316]

ципа на машинното производство обстоятелството, че общо взето, в сравнение със занаятчийски и мануфактурно произведените стоки, при машинния продукт стойностната съставна част, която се дължи на *средството на труда, относително*, т. е. пропорционално на цялата стойност на продукта, се уголемява, но спада абсолютно.

От гледна точка на *поевтиняването на продукта* пределът за употребата на машината е даден от това, че нейното собствено производство трябва да струва по-малко труд, отколкото замества нейната употреба. Но, както видяхме по-рано, капиталът не плаща *вложеня труд*, а само *стойността* на вложената *работна сила*. Ето защо, за капитала употребата на машината е ограничена от разликата *между стойността на машината и цялата стойност* на заместената от нея, докато тя *треге, работна сила*. Но действителната заплата на работника ту спада под стойността на неговата работна сила, ту се покачва над нея. Освен това тя не е еднаква в различните страни, в различни епохи и в различни клонове на индустрията. Поради това пределът за прилагането на машината при капитализма се определя от разликата *между цената на машината и цената на работната сила*, която тя замества. Само *тази* разлика има значение за капиталиста, само тя го притиска с принудителните средства на конкуренцията. На това се дължи обстоятелството, че днес понякога машини, които се оказват рентабилни в една страна, не се прилагат в друга. В Америка са изнамерени машини за чукане на камъни, но в Стария свят¹ те не се използват, защото тук пролетариите, които извършват тази работа, получават такава малка част от своя труд, че прилагането на машините би направило производството по-скъпо за капиталиста.

Ниските заплати са пряко *препятствие* за въвеждането на машини, така че и от тази гледна точка ниските заплати са вредни за общественото развитие. Едва в обществото, което е премахнало противоположността между капитала и труда, машините ще намерят простор за пълното си развитие.

¹ Европа. — *Ред.*

3. Най-близките въздействия на машинното производство върху работника

„Доколкото машините правят мускулната сила не-
нужна, те стават средство за приложение на *работници*
без мускулна сила или *с незряло телесно развитие*, но
с по-голяма гъвкавост на членовете . . . С това тези гран-
диозни средства за заместване на труд и работници вед-
нага са се превърнали в *средство за увеличаване броя*
на наемните работници чрез включване на всички чле-
нове на работническото семейство, без разлика на пол и
възраст, под непосредственото господство на капитала.“
[стр. 321] Не само на мястото на детските игри, но и на
мястото на свободния труд в домашния кръг за самото
семейство идва принудителният труд за капиталиста.
„*Женският и детски труд* е бил първата дума на капи-
талистическото приложение на машинарията!“ [стр. 321]

Последствията от това трябваше да се окажат еднакво
пагубни за работническата класа в икономическо, социално
и морално отношение.

Дотогава стойността на работната сила се опреде-
ляше от работното време, необходимо за издръжката не
само на индивидуалния възрастен работник, а и на ця-
лото *работническо семейство*, което той възглавява и
издържа. Но сега, когато и жената, и децата бяха вмъкнати
в трудовия пазар, когато и те получиха възможност да
припечелват, с течение на времето стойността на работ-
ната сила на мъжа започна да се разпределя върху
цялото му семейство. И към това изменение на *стой-*
ността на работната сила чудно бързо се приспособява
съответното изменение на нейната *цена*, т. е. на *работ-*
ната заплата. Вместо бащата, постепенно цялото семей-
ство трябва, за да може да съществува, да работи на
заплата и да дава на капитала не само труд, но и *при-*
наден труд. По този начин машината не само увели-
чава материала за експлоатация, но и повишава *сте-*
пента на експлоатацията.

Впрочем, при това не е изключено известно номи-
нално увеличение на дохода на работническото семей-
ство. Ако вместо бащата сега работят бащата, майката и
две деца, то общата заплата в повечето случаи е по-
голяма от по-раншната заплата само на бащата. Но и

разносците по издръжката също така са се повишили. Машината означава по-голяма стопанственост във фабриката, обаче машинната индустрия туря край на стопанствеността в дома на работника. Фабричната работничка не може едновременно да бъде и домакиня. Пестеливостта и целесъобразността при консумирането на средствата за живот стават невъзможни.

По-рано работникът продаваше собствената си работна сила, с която разполагаше като поне формално свободна личност. Сега той става търговец на роби и продава на фабриката жената и децата си. Когато капиталистическият фарисей надава вой срещу това „зверство“, той забравя, че той сам е създал това зверство, използва го и би желал да го овековечи под красивото название „свобода на труда“. Но срещу приказките за зверството на работническите родители стои *големият факт*, че ограничението на женския и детския труд в английските фабрики е било извоювано от възрастните работници-мъже в борба против капитала.

Маркс дава многобройни доказателства за пагубното действие на фабричния труд върху жените и децата. Ние препращаме читателя към тях и цитираме тук едно такова от по-ново време от книгата на Зингер; „Untersuchungen über die sozialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen“, Leipzig, 1855. [„Изследвания върху социалните условия във фабричните окръзи на североизточна Бохемия“, Лайпциг, 1855 г.] Данните на тази книга ни дават възможност да сравним средната детска смъртност в една страна, която почти не познава едрата индустрия, *Норвегия*, с окръзите, в които едрата индустрия е високо развита, без да е била ограничена — до времето на издаването на книгата — от законодателство за защита на труда, а именно — североизточна *Бохемия*.

В *Норвегия* (1866—1874) на 10000 живородени деца от двата пола се падали до 1-годишна възраст 1063 смъртни случаи. Напротив, в следните високоиндустриални окръзи се наброявали на всеки 10000 живородени следните смъртни случаи:

	до 1-годишна възраст
В Хоенелбе	3026
Габлону	3104
Браунау	3236

Траутенау	3475
Райхенберг с околностите	3805
Фридланд	4130

И така, смъртността на кърмачетата във фабричните окръзи е три-четири пъти по висока, отколкото в изостаналата в „културно“ отношение Норвегия! Голямата смъртност в първите не бива да се обяснява, както правят малтусианците, с прекомерната плодовитост на населението. Напротив, цифрата за раждаемостта е забележително ниска. В изследваните от Зингер окръзи на 1000 жители се падат годишно към 35 раждания, в Германия — почти 42, а в цяла Австрия — над 40.

Покрай физическото и нравствено осакатяване, превръщането на незрели хора в прости машини за фабрикуване на принадлежна стойност породи и *интелектуална пустота*. . . която много трябва да различаваме от онова природно невежество, което оставя ума неразработен, без да поврежда неговата способност за развитие и неговата природна плодовитост“. [стр. 325]

Обаче породеното от машината привличане на децата и жените към комбинирания работен персонал има един „благотворен“ резултат: то най-сетне спомага да бъде сломена съпротивата, която мъжът-работник в мануфактурата все още е оказвал на деспотизма на капитала.

Каква е целта на машината, защо капиталистът въвежда машини? За да облекчи труда на своите работници? Съвсем не. Машинарията има за цел чрез повишаване на *производителната сила на труда* да направи стоките по-евтини и да скъси частта от работния ден, през която работникът възпроизвежда стойността на работната сила, в полза на частта, през която той създава *принадлежна стойност*.

Но ние видяхме, че машината е толкова по-производителна, колкото по-малка е частта от нейната собствена стойност, която тя пренася върху определена маса продукти. А тази част е толкова по-малка, колкото по-голяма маса продукти тя произвежда. Но масата продукти е толкова по-голяма, колкото е по-дълъг периодът, през който функционира машината. Безразлично ли е за капиталиста дали този „работен период“ на неговата машина се раз-

пределя напр. на 15 години по 8 часа дневно или на $7\frac{1}{2}$ години по 16 часа дневно? Математически взето, времето на използването ѝ е в двата случая еднакво. Но капиталистът смята другояче.

Той разсъждава така: за $7\frac{1}{2}$ години при дневно 16 часа работа машината не пренася на целия продукт повече стойност, отколкото за 15 години при дневно 8 часа работа. Но затова пък тя в първия случай възпроизвежда стойността си два пъти по-бързо отколкото във втория. Това създава за мене приятното положение да прибера за $7\frac{1}{2}$ години толкова принаден труд, колкото иначе за 15 - независимо от другите предимства, които ми дава удължаването на работния ден.

Освен това: моята машина се изхабява не само при употреба, а и когато бездействува и е изложена на атмосферните влияния. Когато бездействува, тя ръждясва. Това изхабяване е чиста загуба, която аз мога да избягна, като скъсявам по възможност времето на бездействието ѝ.

По-нататък: в нашето време на непрекъснати технически преврати аз трябва всеки ден да очаквам, че машината ми ще бъде обезценена от някоя конкурентна машина, която е произведена по-евтино или е подобрена технически. Ето защо, колкото по-бързо я заставам да възвърне стойността си, толкова по-малка е опасността от тази фаталност.

Впрочем, тази опасност е най-голяма при първоначалното въвеждане на машината в някой клон на производството; тук новите методи следват непосредствено едни след други. Поради това в такива периоди стремежът към удължаване на работния ден се проявява най-силно.

Нашият капиталист продължава: моите машини, постройките ми и т. н. представляват капитал от толкова и толкова хиляди марки. Ако първите са в бездействие, целият капитал стои без полза. Ето защо, колкото по-дълго машините ми са в движение, толкова по-добре оползотворявам не само тях, но и вложената в сгради и т. н. част от капитала.

Към тези съображения на капиталиста се присъединява още един мотив, който наистина не се съзнава нито от него, нито от неговия учен защитник, политико-

икономиста, но въпреки това има голям ефект. Капиталистът купува машините си, за да спести работни заплати (променлив капитал), за да произвежда в бъдеще един работник за един час толкова стока, колкото досега е произвеждал в три или четири часа.

Машината повишава производителността на труда и с това удължава принадлежния труд за сметка на необходимия труд, следователно *повишава нормата на принадлежната стойност*. Но тя може да предизвика този резултат само чрез *намаляване на броя на експлоатираните от даден капиталист работници*. Но машината може да достигне този резултат само чрез *намаляване броя на работниците, които даден капитал използва*. Машинното производство превръща в машини, т. е. в постоянен капитал, част от капитала, който по-рано е бил променлив, т. е. се превръщал в жива работна сила.

Но ние знаем, че масата на принадлежната стойност се определя, първо, от *нормата на принадлежната стойност* и, второ, от *броя на заетите работници*. Въвеждането на машините в капиталистическата едра индустрия има за цел да уголеми първия фактор чрез намаляване на втория. Така че в употребата на машините за производство на принадлежна стойност е заложено едно вътрешно противоречие. Това противоречие принуждава капитала да компенсира относителното намаляване на броя на експлоатираните работници не само с увеличаване на относителния принадлежен труд, но и на абсолютния принадлежен труд и да увеличава до последна възможност работния ден.

Следователно капиталистическото прилагане на машината създава редица нови, мощни стимули за безмерно удължаване на работния ден. Но то увеличава и възможността за неговото удължаване. Тъй като машината е в състояние да работи непрекъснато, в стремежа си да удължава работния ден капиталът е ограничен само от рамките, които му поставят естественото изтощаване на човешкия помощник на машината, т. е. на работника, и неговата съпротива. Капиталът сломява последната чрез привличане в производството на по-послушния и по-покорен женски и детски елемент, както и чрез създаване на „излишно“ работническо население,

което се състои от изхвърлените от машината работници. По този начин машината разрушава всички морални и физически граници на работния ден, и въпреки че е „най-мощно средство за скъсяване на работното време“ — тя става „най-сигурно средство за превръщане целия живот на работника и на неговото семейство в разполагаемо работно време за нарастване на стойността на капитала.“ [стр. 332]

Маркс завършва откъса; в който констатира това, със следните думи: „Ако — мечтаел е Аристотел, най-великият мислител на древността, — ако всяко оръдие би могло, по заповед или по предвидливост, да извършва полагащата му се работа, както майсторските творби на Дедал са се движели сами или както триножниците на Хефест пристъпвали сами към свещения труд, ако и тъкачните сновалки по същия начин тъчеха сами, тогава нито майсторът би имал нужда от помощници, нито господарят — от роби.“ А Антипатр, гръцки поет от времето на Цицерон, приветствувал изнамирането на воденицата за мелене на жито — тази елементарна форма на всяка производителна машина — като освободител на робите и възстановител на златния век. „Езичниците, да, езичниците!“ Те, както е открил умният Бастиа, а преди него — още по-умният Мак-Калък, нищо не разбирали от политическа икономия и от християнство. Те, между другото, не разбирали, че машината е най-изпитаното средство за удължаване на работния ден. Те напр. оправдавали робството на едни хора, като средство за пълното човешко развитие на други. Но да проповядват масово робство, за да превърнат неколцина груби, полуобразовани парвенюта в ‚eminent spinners‘, ‚extensive sansage makers‘ и ‚influential shoe black delers‘ [видни предачни фабриканти, едри фабриканти на салам и влиятелни търговци на вакса за обуца] за това им липсвали специфичните християнски способности.“ [стр. 333 сл.]

Колкото повече се развива прилагането на машините, а заедно с него и една специална класа от опитни машинни работници, толкова повече, естествено, се увеличава бързината, а с нея и напрежението, *интензивността на труда*. Но тази увеличена интензивност на труда е възможна само докато работният ден не се удължава отвъд известна граница, също както на изве-

стно стъпало от развитието е възможно повишаване на интензивността на труда само при съответно скъсяване на работния ден. Там където става въпрос за редовен труд, който всекидневно се повтаря, природата властно повелява: дотук и по-нататък не!

В началния период на фабричната индустрия в Англия удължаването на работния ден и нарастването на интензивността на фабричния труд са вървели ръка за ръка. Но след това недоволството на работническата класа наложило ограничение на работния ден със закон и на капитала била отнета възможността да постига увеличаване на производството на принадена стойност по първия път, чрез увеличаване на работния ден. Тогава капиталът с всички сили се заел да постигне желанния резултат чрез ускорено развиване на машинната система и чрез по-голяма икономия в производствения процес.

До това време методът за произвеждане на относителна принадена стойност се състоял общо взето в това — чрез увеличаване на производителната сила на труда да направи работника способен с изразходване на същия труд за същото време да произвежда повече. Сега пък този метод се състои в това — чрез *увеличено изразходване на труд за същото време* да се получи увеличено количество труд за работника. Скъсяването на работния ден води към повишено налягане на работната сила, към „по-плътно изпълване на порите на работното време“, т. е. към по-голямо „кондензиране на труда.“ [стр. 334] В един час от десетчасовия работен ден той трябва да работи повече, отколкото по-рано в един час от дванадесетчасовия работен ден. По-голяма маса труд се изстисква за даден период време.

Ние вече споменахме двата пътя, по които може да бъде постигнат този резултат: *по-голяма икономия в трудовия процес и ускорено развитие на машините.* В първия случай капиталът се стреми чрез метода на заплащане на труда (главно чрез заплатата на парче, към която ще се върнем по-късно) работникът да влага за по-късото работно време повече работна сила отколкото по-рано. Повишава се размереността, еднообразието, редът и енергията на труда. Дори и там, където капиталът не е могъл да прибегне към второто средство, а именно, чрез *увеличаване на скоростта* на двигателната

машина или чрез *увеличаване на размера* на машината, която трябва да бъде наглеждана, да изстиска от работника повече труд, дори и там са били постигнати в това отношение резултати, които опровергават всички изказани преди това съмнения.

Почти при всяко скъсяване на работното време фабрикантите заявяват, че в техните предприятия трудът се контролирал толкова грижливо, а вниманието на техните работници било толкова напрегнато, че било безсмислено да се очаква значителен резултат от някакво увеличаване на напрежението. Но веднага след като бивал скъсяван работният ден, същите фабриканти са принудени да признаят, че техните работници извършват за по-късото време не само също толкова, но понякога и още повече работа, отколкото по-рано за по-дългото време, даже при непроменени средства на труда. Също така е с усъвършенствуването на машините. Колкото пъти е било заявявано, че е стигната границата на постижимото за дълго време, толкова пъти след късо време тази граница е била прекрочвана.

Интензивирането на труда на работниците при скъсен работен ден е толкова голямо, че английските фабрични инспектори, при все че „неуморно възхваляват резултатите на фабричните закони от 1844 и 1850 г.“ [стр. 340], все пак в шестдесетте години признали, че скъсяването на работния ден вече е породило *интензивиране на труда*, което разрушава *здравето на работниците*.

Ония, които мислят, че въвеждането на нормален работен ден ще установи хармония между капитала и труда, изпадат в голямо заблуждение.

„Не подлежи на най-малкото съмнение — казва Маркс, — че когато законът пререже веднаж завинаги възможността за удължаване на работния ден, тенденцията на капитала да се обогатява чрез систематично покачване на степента на интензивността на труда и да превръща всяко усъвършенствуване на машинарията в средство за по-голямо изсмукване на работната сила, скоро пак ще докара до един повратен пункт, когато *ще стане неизбежно ново намаление на работните часове.*“ [стр. 341]

Там където бъде въведен *десетчасовият* нормален работен ден, току-що описаните усилия на фабрикантите правят в непродължително време необходимо въвеждането на *осемчасовия работен ден*.

Според нас, това не говори *против*, а *за* нормалния работен ден. Като всяка истинска социална реформа той надраства своите собствени граници и води към *по-нататъшното развитие*, а не към *загиването* на обществото.

4. Машината като „възпитателка“ на работника

Досега говорихме за резултатите от въвеждането на машините, които имат главно икономически характер; да се занимаем сега и с непосредствено *моралното* влияние на машините върху работника.

Ако сравним съвкупността на едно движено с машини съвременно производствено предприятие, т. е. една *фабрика*, с едно мануфактурно или занаятчийско предприятие, ще ни направи веднага впечатление, че докато в мануфактурата и занаята работникът *си служи* със сечивото, във фабриката той *обслужва* машината; той е „*живият придалък*“ към един съществуващ независимо от него *мъртъв механизъм*. „Философът“ или, както Маркс го нарича, „Пиндарът на автоматичната фабрика“, д-р Ендрю Юър, нарича съвременната фабрика „грамаден автомат, съставен от безбройни механически и съзнателни органи, които действуват съгласувано и без прекъсване, за да произвеждат един и същ предмет, така че всички тези органи са *подчинени* на една двигателна сила, която се движи от само себе си.“ [стр. 341] На друго място той говори за *поданиците* на „благотворната сила на парата“. Зад тази „благотворна сила“ стои, естествено, нейният господар, капиталистът, който е благотворителен само към себе си.

Във всяка фабрика ние срещаме наред с масата работници, заети при работните машини, и техните помагачи, още и един незначителен на брой персонал, на който е възложено *контролирането* и *поддържането* на машините. Този слой работници, получили отчасти научно (инженери), отчасти занаятчийско образование (механици, дърводелци и т. н.), стои въвн от кръга на

фабричните работници, затова тук не се взема под внимание от нас. Трябва също така да оставим настрана и помагачите, чиято работа поради нейната простота може в повечето случаи да бъде лесно заместена от машини (което се наблюдава навсякъде, където фабричните закони са отнели от фабриката най-евтините всред тези помагачи — децата) или пък допуска бърза смяна на лицата, натоварени с тази неприятна работа. Тук става дума за същинския фабричен работник, *работника, заст при работната машина.*

Заедно с предишното сечиво на работника (игла, вретено, длето) към работната машина е преминала и неговата специална сръчност да си служи с тях. От него се изисква вече само *една* сръчност, а именно — да *приспособява* своето собствено движение към еднообразното непрекъснато движение на машината. Тази сръчност най-бързо се придобива в млада възраст. Работникът трябва млад да постъпи във фабриката, а фабрикантът не е вече свързан с категорията работници, която е подготвена изключително за работа при машините, а винаги и бързо намира заместници за тях в подрастващата работническа младеж.

В своята „Философия на мизерията“ Прудон окачествява машината като „протест на гения на индустрията против *раздробения* и човекоубийствен труд“ и като „*възстановяване на работника*“. Фактически машината наистина събаря старата система на разделение на труда заедно с нейните технически предпоставки, но въпреки това, ние постоянно срещаме във фабриката тази система, и то в още по-унижаваща форма. Наистина, работникът не работи вече цял живот с едно частично оръдие. Но затова пък в интереса на повишената експлоатация злоупотребяват с машината, за да превърнат работника още от детската му възраст в *частичка от някоя частична машина* и по този начин неговата *безпомощна зависимост* от цялата фабрика, с други думи от капиталиста, става пълна. Неговият труд се лишава от всяко духовно съдържание и е вече само механично, разстройващо нервите изтощаване. Неговата специална сръчност става нещо дребно и странично в сравнение с науката, с огромните природни сили и с масовия обществен труд, въплътен в машинната система. И той е принуден безпрекословно

да се подчинява както на автоматичния ход на машините, така и на предписаната от собственика на фабриката дисциплина изобщо.

Каквато и да е формата на обществената организация, съвместният труд в огромен мащаб и употребата на общи средства на труда, особено на машините, винаги ще изисква регулиране на трудовия процес, което да го прави независим от каприза на отделния съучастник в трудовия процес. Ако не искаме да се откажем от предимствата на машинното производство, необходимо е въвеждането на дисциплина, на която всички трябва да се подчиняват. Но между дисциплина и дисциплина има разлика.

В едно свободно общество, където тя засяга всички, тя никого не потиска. Наложена принудително в интереса на отделни лица, тя означава *робство* и като тежък ярем се понася с крайна неохота, когато всяка съпротива се е оказала безплодна. Ето защо са били нужни жестоки борби, докато се постигне сломяването на съпротивата на работниците срещу принудителния труд, на който ги осъжда машината. В споменатата вече книга Юър изтъква, че Уат много преди Аркрайт открил изкуствените „предачни пръсти“, но че *главната трудност* не се състояла толкова в изнамирането на един автоматичен механизъм, колкото в изнамирането и провеждането на *дисциплинарен кодекс*, който да отговаря на потребностите на автоматичната система! Ето защо — лавров венец на главата на „благородния“ берберин Аркрайт, който извършил този „херкулесовски подвиг“.

Дисциплинарният кодекс, или просто казано *фабричният правилник* на съвременния капиталист съвсем не познава толкова скъпата на буржоата конституционна система на „разделение на властите“, нито още по-скъпата му представителна система, а е израз на *абсолютното самовластие на капиталиста* над неговите работници. „На мястото на камшика на робовладелеца — казва Маркс — идва наказателната книга на надзирателя. Всички наказания, естествено, се превръщат в парични глоби и удръжки от заплатата и законодателното остроумие на фабричните Ликурги превръща нарушаването на техните закони в нещо по-доходно за тях, отколкото тяхното спазване.“ [стр. 346 сл.] По този начин биват сломени упоритостта и самосъзнанието на работника. При това,

вследствие на непрекъснатата едностранна мускулна дейност той е физически осакатен, изтощен е от лошия фабричен въздух и от оглушителния шум през време на работата — това е благородното *възпитателно влияние* на машините.

Току-що говорихме за съпротивата на работниците срещу въвеждането на машините. Но при това чувството, че машината нанася смъртен удар върху свободата на работника, е било по-скоро инстинктивно. На пръв план тази съпротива е насочена срещу машината като средство, което *прави излишен* човешкия труд. Именно поради това е била запрeтeна от градската управа и машината за тъкане на ленти, която, както казват, е била изнамерена за пръв път през средата на XVI в. в Данциг, а по-късно в Бавария, в Кьолн, и през 1685 г. с императорски едикт е била забранена за цяла Германия. Бунтовете на английските работници против въвеждането на машините траят чак до XIX век. Същото явление се повтаря и в други страни. Във Франция има такива бунтове чак до тридесетте години, в Германия — даже в 1848 г.

Лесно е фарисейски да се възмущава човек от този брутален начин на противопоставяне срещу най-големия прогрес на новото време, но факт е, че машината отначало навсякъде се появява като *неприятелка* на работника, определена да го *измести*. През време на мануфактурния период изпъкваше повече положителната страна на разделението на труда и коперацията в работилницата — повишаването на производителността на заетите работници. Но машината веднага се проявява като *конкурентка* на работника. За изместените от нея работници не е голямо утешението от това, че отчасти страданията им били само „временни“ и че отчасти машината само постепенно завладявала цяло едно производствено поле и по този начин се намалявали размера и интензивността на нейното унищожително действие. „Вземи едната утеха — отговаря на това Маркс, — удари другата.“ [стр. 352] В последния случай машината предизвиква *хроническа мизерия* сред конкуриращия с нея работнически слой. А там където преходът става бързо, тя действува масово и остро. „Световната история не ни е дала по-ужасна гледка от постепенното, проточено с цели десетилетия про-

падане на английските ръчни тъкачи на памук, което най-сетне завърши в 1838 година. Много от тях са умрели от глад; мнозина дълго време са вегетирали със своите семейства с по 2¹/₂, пенса дневно. Напротив, английските памучни машини са подействували остро в Източна Индия, чийто генерал-губернатор констатира в 1834—1835 год.: „В историята на търговията надали има мизерия, равна на тази. Равнините на Индия побеляха от костите на памучните тъкачи.“ Наистина — прибавя Маркс с горчив сарказъм, — доколкото тези тъкачи са напуснали тоя временен живот, дотолкова и машините са им създали само „временни“ страдания.“ [стр. 352]

Средството на труда убива работника. Най-осезателно се проявява това там, където нововъведената машина конкурира с традиционното занаятчийско или мануфактурно производство. Но и в рамките на едрата индустрия постоянното подобрене на машините дава същия резултат. За това положение Маркс привежда голям брой доказателства из отчетите на английските фабрични инспектори. Не е нужно да се спираме тук по-подробно върху тях, тъй като фактът не може да бъде оспорван.

По-добре да се върнем още веднаж от машината като конкурентка, към машината като „възпитателка“ на работника. Множеството „пороци“, към които — според нейните капиталистически приятели — работническата класа *има доказана склонност*, да споменем тук само непослушанието, мързела и пианството — нямат по-ефикасен противник от машината. Тя е най-мощното бойно средство на капитала против работниците, когато те се противопоставят на неговата автокрация или когато не се задоволяват с определените им заплати и с наложеното им работно време, или когато се осмелят да се бунтуват във форма на стачки и т. н. „Би могло — казва Маркс — да се напише цяла история на изобретенията след 1830 г., които са възникнали изключително като бойни средства на капитала срещу работнически бунтове.“ [стр. 356] Но тъй като всяко по-нататъшно прилагане на „допълнителните източници на науката“ в индустрията, т. е. развитието на машините, е желана крачка напред, то изглежда като че ли работниците имат гореспоменатите пороци специално за да съдействуват неволно на този прогрес.

И така, ние виждаме как в капиталистическия свят всичко в края на краищата е на добро — дори пороците на работниците.

5. Машината и пазарът на труда

Машината изтласква работника, това е факт, който не може да бъде отречен. Но този факт е твърде неприятен за ония, които считат капиталистическия строй за най-добрия в света. Ето защо са били направени многобройни опити да се замаскира този неприятен факт.

Така например, редица икономисти твърдели, че всяка машина, изтласквайки работниците, винаги по необходимост освобождава съответен капитал за ангажиране на тези работници с работа. Този капитал били средствата за живот, които работниците биха консумирали, ако бяха останали на работа! Средствата за живот, казват те, се освобождават поради тяхното уволнение и имат потребността да породят за уволнените работници занятие, за да бъдат консумирани от тях.

Обаче средствата за живот, които работникът купува за своя консумация, за него в действителност не са капитал, в обикновени стоки. За него капитал са *парите*, за които той продава работната си сила. Тези пари не се освобождават с въвеждането на машината. Напротив, те служат за нейното набавяне и по този начин биват *блокирани*. Въвеждането на машини не освобождава целия променлив капитал, който е служел за заплати на работниците, които те изтласкват, а поне отчасти го превръща в постоянен капитал. Ето защо въвеждането на нови машини означава — при неизменна величина на употребявания капитал — увеличение на постоянния и намаление на променливия капитал.

Нека един пример направи това нагледно.

Един капиталист употребява капитал от 200,000 марки, от които 100,000 марки служат като променлив капитал. При него работят 500 работника. Той въвежда машина, която дава възможност да се произвежда същият продукт с 200 вместо с 500 работника. Машината струва 50,000 марки.

По-рано капиталистът употребяваше 100,000 марки променлив и още толкова постоянен капитал. Сега той

употребява 150,000 марки постоянен и само 40,000 марки променлив капитал. Освободени са само 10,000 марки, които обаче няма да служат — ако бъдат употребени по същия начин като по-голямата сума — за заангажиране на 300 работника, а едва на 10 работника. Защото от тези 10,000 марки около 8,000 марки трябва да бъдат вложени за набавяне на машини и т. н. и само около 2,000 марки остават свободни за променлив капитал.

Както виждаме, не е бил освободен съответен капитал.

Маркс доказва пълната необоснованост на теорията, че машината освобождава заедно с работниците и съответен капитал. Единствената възможност да се отслаби фаталният извод се състои в това, че в устата на Маркс се слага някое също така необосновано твърдение.

Така, в една статия, в която Маркс бива „научно“ ликвидиран, срещнахме следния пасаж:

„За него (Маркс) машината просто измества труда, докато тя може да създаде, и фактически често е създавала, възможност за повече труд. При това, не е необходимо повишеното производство да е освободило и с това да е направило излишен труда в някоя друга област на земята, както това впоследствие често и изрично се твърди в социалистическите списания. Увеличеното производство лесно може да бъде използвано, защото се е повишила цялата производителна сила и заедно с това и способността да се разшири потреблението.“ (Професор д-р Ю. Лер в „Vierteljahresschrift für Volkswirtschaft“, XXIII година, том II, стр. 114.)

А професор Юлиус Волф в едно съчинение, което гъмжи от фалшификации и изопачавания на Марксовото учение, приписва на Маркс твърдението, *„че ако нараства целият капитал в страната, то в най-добрия случай можело да намери работа същото работническо население както по-рано, именно защото от машината се изместват все повече хора.“* („Socialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung“, Щутгарт, 1892, стр. 258.)

В действителност, на Маркс и през ума не са минавали твърдения като тези, които му се приписват от горесцитираните писания. Напротив, Маркс никога не е мислил, че *„машината просто измества труда“*. Маркс систематично и основно, както според нас никой преди него, е изло-

жил обстоятелствата, при които машината „може да създаде, и фактически често е създавала, възможност за повече труд“. Това съвсем не противоречи на твърдението, че машината изтласква работници.

Маркс твърди, че машината намалява броя на заетите работници *по отношение на употребения капитал*, че с развитието на машинната система *относително* се намалява променливият капитал и нараства постоянният капитал. Но променливият капитал, броят на заетите работници в един клон на индустрията, може едновременно да расте, въпреки въвеждането, увеличаването или подобрието на машините, ако достатъчно се увеличава и целият употребяван капитал.¹ Ако в такива случаи не се намали броят на заетите работници, това не трябва да се приписва на освобождаване на капитал от машината, а на притока на *нов допълнителен капитал*. Стремещът на машината да изтласква работници от работа се спъва от това и временно се преодолява, но не се премахва. Той се проявява отново и относителното намаляване на броя на работниците става абсолютно, щом се забави притокът на нов допълнителен капитал и спадне под известно равнище.

Да се върнем за илюстрация към нашия по-раншен пример. Имаше капитал от 200,000 марки, от които 100,000 марки променлив капитал, които служеха за наемане на 500 работника. Въвеждането на една нова машина увеличи сумата на постоянния капитал на 158,000 марки и намали сумата на променливия капитал на 42,000, а броя на заетите работници — на 210. Но да приемем сега, че предприятието получи 400,000 марки нов капитал и че то се разширява съответно. В такъв случай броят на заетите работници се покачва на 630, т. е. със 130 повече от по-рано. Ако машината не беше въведена, утрояването на капитала наистина щеше да предизвика и утрояване на броя на работниците от 500 на 1,500.

Но при все че машината винаги предизвиква относително, а понякога и абсолютно намаление на броя на работниците в оня клон на труда, в който е въведена,

¹ Естествено, нарастването на производството предполага и съответно разширение на *пазара за пластмект*. Обаче този крайно важен фактор не може да бъде разгледан тук по-подробно.

тя едновременно може да предизвика увеличение на броя на работниците в други клонове на труда, върху които оказва влияние първият.

Машината прави необходим един нов вид работници — *машиностроителите*.

Въвеждането на машината в един клон на промишлеността предизвиква увеличение на цялата маса продукти, произвеждани в него. То пък обуславя съответно *увеличение на суровия материал*, а следователно — при равни други условия — увеличение на броя на заетите в неговото производство работници. Да допуснем, че е въведена една машина, която изприда 1,000 аршина прежда, може би с по-малко работници, но толкова бързо, колкото по-рано са били изпридани 100 аршина прежда. В такъв случай броят на предачите може би ще спадне, но едновременно ще нарасне броят на работниците в памучните плантации. Развитието на предачните машини в Англия е било главната причина за увеличаването на броя на негрите-роби в Съединените щати.

Ако преждата стане по-евтина, тъкачът (приемаме, че той тъче на ръчен стан) може без по-големи разноски за суров материал да произвежда повече, доходът му се увеличава, повече хора започват да се занимават с тъкачество. „Когато машината завладее предварителните или междинните фази, през които трябва да мине даден предмет на труда до неговата завършена форма — заедно с работния материал се увеличава и търсенето на труда в ония все още занаятчийски и мануфактурни предприятия, в които влиза машинният фабрикат.“ [стр. 362]

Заедно с развитието на машинната система расте принадлежната стойност и масата на продукта, в която тя се изразява. А заедно с това расте луксът на класата на капиталистите и на техните близки, расте търсенето на *работници, заети в производството на луксозни предмети, а така също на слуги, лакеи* и т. н. През 1861 г. в Англия имало 642,607 души в *текстилната индустрия*, докато прислугата е наброявала 1,208,648 души.

Наред с тези фактори, които предизвикват, вследствие увеличено търсене на труд, въвеждането на машини, Маркс споменава още един: възникването на нови области на труда като газови заводи, железници и т. н.

Сравнете с тези резултати на Марксовото изложение онова, което му приписват господа професорите, като оставим настрана тяхната собствена ученост.

Разбира се, когато Маркс е изследвал по какъв начин въвеждането на машините може да има за последица увеличение на търсенето на труд, той не е вършил това, за да прикрие страданията, които фабричната система докарва на работниците. Фабриката разрушава семейството на работника, отнема му младостта, увеличава неговия труд и лишава последния от всяко съдържание, съсипва работника физически и духовно и го превръща в безволево оръдие в ръцете на капиталиста. А буржоазните икономисти си въобразяват, че бляскаво са възхвалили капиталистическото прилагане на машините, ако докажат, че заедно с него расте и броят на наемните работници във фабриките!

Като че ли това нарастване не е нарастване на мизерията! А наред с мизерията на труда расте и мизерията на безработицата.

Променливият капитал *може* да нараства абсолютно заедно с развитието на машинната система, но това не е непременно необходимо. В различни клонове на едрата индустрия в разни времена е било констатирано, наред с увеличението на постоянния капитал, абсолютно намаление на променливия капитал, намаляване броя на заангажираните работници. (Няколко отнасящи се до това факти даваме в третия отдел, в главата за свръхнаселението.)

Тук сме оставили напълно настрана безработицата и мизерията, които конкуренцията на едрата индустрия създава в съответните клонове на труда с ръчно производство у нас и в чужбина. Да си спомним онова, което казахме в предшестващия параграф за ръчните тъкачи в Англия и в Източна Индия, които в началото на XIX век със стотици хиляди измирали от глад, докато едновременно броят на английските машинни тъкачи се покачил само с няколко хиляди. Вулгарните икономисти, които искат да убедят работника, че машината създава нова работа за уволнените работници, виждаха само тези хиляди работници, но благоразумно премълчаваха за стотиците хиляди изхвърлени на улицата.

Дори когато едновременно с уволнението на работниците в един клон настъпи увеличение на търсенето на

труд в други клонове на индустрията, загубилият работата си намира в това само лоша утеха. Нима може един работник, който цял живот е работил в определен клон на труда, още на другия ден да премине в някой друг клон?

Наред с колебанията на трудовия пазар, които се пораждат от непрекъснатото изменение в съотношението между постоянния и променливия капитал във вреда на последния, заедно с едрата индустрия се развива друго едно своеобразно въздействие върху трудовия пазар, което се преплита с първото.

Щом бъдат създадени общите производствени условия, които отговарят на едрата индустрия, щом като машинното производство, добивът на въглища и желязо, транспортът и т. н. са достигнали известно равнище на развитие, този начин на производство се оказва способен към невероятно бързо разширение. Това разширение среща ограничения само в суровите материали и пазара за пласмент. Оттук — постоянният трескав стремеж и към откриване на нови пазари, които доставят нови сурови материали и нови купувачи на фабrikати. След всяко значително разширение на пазара следва период на трескаво производство, докато се препълни пазарът, след което настъпва период на застой. „Животът на индустрията се превръща в поредица от периоди на средна оживеност, на просперитет, на свръхпроизводство, на криза и на стагнация.“ [стр. 369] За работника това кръгообращение означава постоянно колебание между прекомерен труд и безработица, пълна несигурност на заетостта му в производството и на размера на заплатата, изобщо пълна несигурност на живота му.

Това движение се преплита с породеното от техническия прогрес относително, а често и абсолютно намаление на променливия капитал. Понякога те си противодействуват — през време на просперитет, когато техническият прогрес се грижи работниците да не се „разгледят“ твърде много. Понякога те, обединени, действуват в една и съща посока — през време на криза, когато едновременно с безработицата цари най-необузdana конкуренция и най-бесен стремеж към понижаване на цените. Това понижаване на цените се постига отчасти чрез въвеждане на нови, спестяващи труд машини, отчасти чрез

удължаване на работното време, отчасти чрез намаляване на работната заплата — но винаги за сметка на работника.

6. Машината като революционизиращ фактор

Когато на някой от апостолите на социалната хармония посочат картината на капиталистическата фабрична система и го запитат дали още вярва, че живеем в най-добрия от всички светове, той обикновено се опитва да избегне прекия отговор на поставения въпрос, като заявява: „Да, ние още живеем в преходно състояние. Капиталистическата едра индустрия още не е успяла напълно да разгъне своята благодат, защото още е спъвана от развалините на средновековието. Но сравнете само положението на работниците във фабриките с това на работниците в съответните домашни индустрии и занаятчийски предприятия и ще видите, че първите са много по-добре поставени от последните, че следователно едрата индустрия съществено е *подобрила* положението на работниците, а не го е *влошила*.“ — Така говори апостолът на хармонията.

Не може да се отрече, че там, където се разпростира едрото индустриално производство, работниците в оцелелите домашни индустрии, занаятчийски предприятия и мануфактури живеят в още по-мизерни условия, отколкото заетите във фабриките. Дали това говори в полза на капиталистическата едра индустрия? Едва ли. Фактът се обяснява просто с това, че фабричната система в клоновете на производството, в които се загнездва, не влошава само положението на ония работници, които се въвличат във фабриките, а и на работниците, които продължават да работят извън фабриките, и то влошава положението на последните *повече*, отколкото това на първите.

„Прогресът“, пораждан от капиталистическата едра индустрия, се състои в това, че мъките и лишенията, които тя стоварва върху работника в домашната индустрия, занаята и мануфактурата, са двойно и тройно по-големи от тези, на които тя обрича фабричните работници.

„Експлоатирането на евтини и незрели работни сили се практикува в *съвременната мануфактура* по-безсрамно,

отколкото в *същинската фабрика*, тъй като там в повечето случаи липсва съществуващата във фабриката техническа основа, заместване на мускулната сила с машини и лекота на труда, а при това в мануфактурата женският или още незакрепналият организъм е най-безсъвестно излаган на действието на отровни вещества и т. н. В така наречената *домашна индустрия* това експлоатиране става по-безсрамно, отколкото в *мануфактурата*; тъй като съпротивителната способност на работниците се намалява с тяхното разпръсване, цял ред грабливи паразити се вмъкват между същинските работодатели и работниците, домашната индустрия навсякъде се бори с машинното или поне с мануфактурното производство в същия производствен клон, мизерията на работниците ги лишава от най-необходимите трудови условия — от достатъчно място, светлина, вентилация и т. н., нередовността на заетостта им се увеличава и, най-сетне, конкуренцията между работниците по необходимост достига своя максимум в тези последни прибежища за всички, които поради едрата индустрия и едрото земеделие са станали „излишни“. Икономисването на средствата за производство — за пръв път системно организирано едва от машинното производство, — което по начало е едновременно и най-безскрупулно прахосване на работната сила и ограбване на нормалните предпоставки за трудовата функция, сега толкова повече показва тази своя антагонистична и човекоубийствена страна, колкото по-малко в дадения клон на индустрията са развити обществената производителна сила на труда и техническата основа на комбинираните трудови процеси.“ [стр. 377]

Всичко, което човек може да понесе без да умре веднага, са принудени да понасят работниците в домашната индустрия. Принудени да конкурират по евтиния с машината, тези работници все повече и повече намаляват своите потребности — храната, облеклото, светлината, въздуха и почивката, — докато стигнат най-сетне такова равнище, че най-силната фантазия не би могла да си представи по-ниско. Маркс разказва за така наречените училища за дантели, в които работели двегодишни деца. В английските сламоплетачни работилници работели деца от три години нагоре, понякога до среднощ, в тесни помещения, в които понякога на лице се падали едва 12 до 17 куби-

чески фута. „По-малките от тия числа“ — казал комисарят Уайт пред комисията за изследване детския труд — „представляват пространство, два пъти по-малко от онова, което би заело едно дете, ако бъде опаковано в кутия от по три фута във всички измерения!“ [стр. 383]

Обаче колкото и да може да понася човешката природа без човек мигновено да умре, все пак има граници, под които тя не може да слезе. Когато тази граница бъде достигната, тогава за домашната индустрия удря часът на бързото ѝ пропадане вследствие на въвеждането на машините. Работниците на домашната индустрия или трябва да си намерят друга работа, или да измрат от глад по-бързо, отколкото дотогава. Същото важи и за отживелите своя век занаят и мануфактура.

Преходът от мануфактурата към едрата индустрия се ускорява чрез въвеждането на фабрични закони. Домашната индустрия веднага загубва почвата си, щом бъде подчинена на законодателни ограничения. Само неограничената и крайна експлоатация на работната сила на жени и деца е могла още да продължи нейното съществуване.

Ако машината действа по такъв революционизиращ начин във всички области на индустрията, които тя завладява, то тя е даже още по революционна, когато обхване *земеделието*. Тук като правило тя прави работника не само относително, но и абсолютно излишен — с изключение на случаите, когато едновременно настъпи силно увеличение на обработваемата площ, както е било напр. в Съединените щати.

Там където машината навлиза в земеделието, селянинът е застрашен от същата участ, както отживелите домашни занаяти в промишлеността. Заедно с него руши се и най-здравата крепост на старото общество. Селяните и наемните работници, които на село са станали „излишни“, нахлуват в градовете. Големите градове нарастват извънредно много, докато селото се обезлюдява. Струпването на огромни човешки маси в градовете поражда физическо израждане на индустриалните работници. Разпръснатостта на селското население намалява духовните подбуди на земеделските работници, разрушава духовния им живот, сломява съпротивителната им сила спрямо капитала. Заедно с големите градове расте и разхище-

нието на плодородността на почвата, тъй като съставните части, които с хранителните продукти се отнемат от почвата, не ѝ се връщат обратно. Те заразяват градовете във формата на екскременти и отпадъци, вместо да наторяват земята. Но заедно с приложението на съвременната технология в земеделието нарастват и средствата за получаване на най-високи добиви от почвата. От нея се взема все повече, а ѝ се връща все по-малко. По такъв начин капиталистическото приложение на машините едновременно с хищническата експлоатация на човешката работна сила развива и хищническата експлоатация на земята. То опустошава земята и погубва работника физически и духовно.

Но едновременно то развива зародишите на една нова и по-висока култура и движещите сили, които ще ѝ помогнат да си пробие път. Маркс виждаше в мизерията не само мизерия, а и зародишите на едно по-добро бъдеще, които тя крие в недрата си. Той не *осъжда* фабричната система, *не я обвинява*, а иска да я *разбере*. Той не *морализира*, а *изследва*. И при това той сам ни обръща вниманието върху неговия предшественик, който пръв е схванал революционната страна на съвременната фабрична система — *Роберт Оуен*.

Едрата индустрия е породила такава страшна мизерия като никой друг начин на производство преди нея. Но мизерията на масите не е в застой. Сега не виждаме застоялото блато на мизерията, в което бавно и незабележимо затъва обществото, както например римското общество през време на цезарите. Капиталистическият начин на производство прилича по-скоро на силен водовъртеж, който увлича всички слоеве на обществото, размесва ги и ги поддържа в постоянно движение. Всички отживели производствени отношения биват унищожени, а с това — и отживелите предразсъдъци. Но и новите производствени отношения, които идват на тяхно място, не са трайни. Напротив, те са подложени на постоянно изменение. Едно изобретение, един метод на труда се измества от други. Капиталови маси и работнически маси непрекъснато се прехвърлят от един клон на производството в друг, от една страна в друга. Изчезва всяка устойчивост на отношенията, а с нея и всяка вяра в тяхната устойчивост. Консервативните елементи биват отстра-

нени, селянинът бива принуден да отиде в градовете, където в сегашно време е концентрирана движещата сила на историята и където той не само не ослабва, а още усилва размаха на движението. Жените и децата се въвличат във фабриката. Консервативният елемент на буржоазната форма на семейство се разрушава. Грижливата и закриляща домакия се превръща в изкарваща прехраната си, бореща се за съществуването си наемна работничка.

А в това пълно разложение на старото, което се извършва пред нашите очи, вече се виждат зародиши на новото.

Увеличаващото се затъпяване на работническата младеж вследствие на прекалено дългия едностранчив труд е принудило всички индустриални държави, в една или друга форма, да обявят основното образование за задължително условие на труда. Оттогава се установило, че децата от фабриките учат не по-лошо, а даже по-добре и по-охотно, отколкото децата на състоятелните класи. „Работата е проста — казва един фабричен инспектор. — Тези, които прекарват в училище само половин ден, са винаги свежи и почти винаги са способни и готови да се учат. Системата на половин ден работа и половин ден училище прави всяко едно от тия занятия почивка и отдих от другото и следователно много повече подхожда за детето, отколкото непрекъснатото продължаване на едно от двете.“ Маркс добавя: „От фабричната система, както това подробно може да се проследи у Роберт Оуен, е изникнал зародишът на възпитанието на бъдещето, което за всички деца над известна възраст ще свърже производителния труд с обучението и гимнастиката — не само като метод за покачване на общественото производство, но и като единствен метод за създаване на всестранно развити хора.“ [стр. 394]

Към този преврат в педагогиката ще трябва да се присъединят още и други преврати. Широко в обществото проведеното разделение на труда на отделни занятия и специалности, свойствено още на епохата на занаята, и разделието на труда вътре в отделните предприятия, което се присъединява към първото през мануфактурния период, са имали крайно неблагоприятни последици за

трудещите се индивиди. Производствените условия се развивали бавно и понякога просто заостенявали. По такъв начин човекът през целия си живот бил прикрепен към известна частична операция, в която той достигал извънредно голяма сръчност. В същото време той осакатявал едностранчиво и загубвал онова хармонично развитие, което още на класическата древност придавало нейната идеална красота.

В клоновете, които завладява, машината премахва за работника необходимостта от дългогодишно упорито обучение, което е нужно за да стане той способен за производителна дейност в неговата определена специалност. Но тя също така прави невъзможно един човек да бъде прикрепен за цял живот към една частична операция, тъй като постоянно революционизира производствените условия, откъсва работника от един клон на труда и го хвърля в друг.

Но какви страдания носи това постоянно движение сега, когато стотици хиляди пролетарии образуват безработна резервна армия, жадна да се залови с всяка работа, която ѝ посочат! И колко малка способност да се приспособяват към най-различни дейности имат в днешно време наемните работници, които още от младежки години и телом, и духом са еднакво осакатени, на които липсват познания за различните механически и технически процеси, с които съвременното крупно производство постига своите резултати и на които липсва еластичността да се приспособяват към тези различни процеси. И най-сетне, ако работникът в едрата индустрия не е по необходимост прикрепен към определена частична функция за цял живот, все пак той я изпълнява изден в ден цели месеци и дори години подред — с изключение на прекъсванията при безработица и глад. Колко съвсем иначе би било, ако разнородните частични функции се сменяха всекидневно, дори всекичасно, така че да не изморяват и затыпяват, а да стимулират и ободряват; и ако би изчезнала деморализиращата безработица, а техническите революции не ставаха за сметка на работниците.

Измежду многото предпоставки на това изменение има и една педагогическа. Работническата класа трябва да има научни познания за процеса и методите на произ-

водството, тя трябва да придобие практическо умение при манипулацията с най-различните оръдия на производството. И сега в занаятчийските училища и в други подобни институти се правят вече опити в тази насока, но по крайно незадоволителен начин. „Ако фабричното законодателство — като първа оскъдна концесия, изтръгната от капитала — съединява с фабричната работа само основно образование, не подлежи на никакво съмнение, че неизбежното завладяване на политическата власт от работническата класа ще извоюва в работническите училища и съответното място за теорията и практиката на технологическото обучение.“ [стр. 398]

Най-сетне, какви преобразования крие в себе си съвременната едра индустрия по отношение на семейството! Тя още сега разлага за наемните работници традиционната форма на семейството. Поради системата на индустриалния женски и детски труд се е изменило не само отношението между мъжа и жената, а и това между родителите и децата. Често пъти вместо да защищават и да отглеждат децата си, родителите стават техни *експлоататори*. По-горе споменахме за бедните деца в английските сламоплетачни работилници, които от тригодишна възраст е трябвало при най-мизерни условия да работят често пъти до полунощ. „Бедните и пропаднали родители — казва Маркс — мислят само как да изкарат от децата колкото се може повече доход. Естествено е, че децата като пораснат, не дават и пукната пара за родителите си и ги зарязват.“ [стр. 383] „Но не злоупотребата с родителската власт е създавала пряката или косвена експлоатация на незрели работни сили от страна на капитала, а, наопаки, капиталистическият начин на експлоатация е превърнал родителската власт в злоупотреба, като е премахнал съответната ѝ икономическа основа. Колкото ужасно и отвратително да изглежда разложението на старата семейна формация вътре в капиталистическата система, все пак едрата индустрия — чрез решаващата роля, която тя възлага на жените, младежите и децата от двата пола в общественно-организирания производствен процес вън от сферата на домашното огнище — създава новата икономическа основа за една по-висша форма на семейството и на отношенията между двата пола. Разбира се, еднакво нелепо е да се вземе

за абсолютна както християнско-германската форма на семейството, така и староримската или старогръцката, или ориенталската форма, които, впрочем, образуват помежду си една историческа верига на развитие. Също така ясно е, че съставът на комбинирания работен персонал от лица от двата пола и от най-различни възрасти — макар че този състав в неговата стихийно образувала се брутална капиталистическа форма, при която работникът съществува за производствения процес, а не производственият процес за работника, е заразен източник на поквара и робство — при съответни условия непременно ще се превърне в източник на хуманно развитие.“
[стр. 399]

След като Маркс ни открива тези перспективи към бъдещето, можем да се примирим с машинната система и с едрата индустрия. Колкото неизмерими да са страданията, които тя стоварва върху работническата класа, те поне не са напразни. Ние знаем, че на нивата на труда, наторена с милиони пролетарски трупове, ще узрее нова жътва — една по-висша обществена форма. Машинното производство образува основата, върху която ще израсне едно ново поколение, далеч от едностранчивата ограниченост на занаята и на мануфактурата: не роб на природата като човекът в първобитния комунизъм; не човек, чиято духовна и физическа сила и красота са били изкупени с потискането на безправни робски стада, както в класическата древност; а поколение, което е хармонично развито, жизнерадостно и способно да се наслаждава от живота, което е господар на земята и на природните сили и обхваща в братско равенство всички членове на обществото.

ТРЕТИ ОТДЕЛ

РАБОТНА ЗАПЛАТА

И

ДОХОД ОТ КАПИТАЛА

ПЪРВА ГЛАВА

РАБОТНА ЗАПЛАТА

1. Изменения във величината на цената на работната сила и във величината на принадлежната стойност

Във втория отдел разглеждахме предимно *производството на принадлежната стойност*. Нека сега най-напред разгледаме законите на *работната заплата*. Като увод към това и като преход от втория към третия отдел, стоящ до известна степен в областта и на двата, да започнем с изследването на измененията във величината на цената на работната сила и във величината на принадлежната стойност. Тези изменения се предизвикват от измененията на три фактора, с които се запознахме още във втория отдел, а именно: 1. *дължината на работния ден*, 2. *нормалната интензивност на труда* и 3. *неговата производителна сила*.

Тези три фактора могат да се изменят по най-разнообразен начин — ту само един, ту два, ту пък и трите, при това величината и посоката на тия изменения могат да бъдат различни. Естествено бихме отишли твърде далеч, ако изследвахме всички комбинации, които произтичат от това. С малко размишление човек може и сам да ги развие, щом са дадени главните комбинации. Да се ограничим тук само с последните. Ще изследваме измененията, които стават в относителната величина на принадлежната стойност и на цената на работната сила, когато се изменя единият от трите фактора, а другите два остават неизменни.

а) *Величината на работния ден и интензивността на труда остават неизменни, а производителната сила на труда се изменя.*

Производителната сила на труда оказва влияние върху масата на продуктите, които се произвеждат за опреде-

лено време, но не и върху величината на стойността на тази продуктова маса. Ако вследствие на някое изобретение памукопредачът може да изприда за 1 час 6 фунта памук, вместо 1 фунт, то сега за 1 час ще изприда шест пъти повече от по-рано, но ще създава все същата стойност както и по-рано.

Превръщайки памука в прежда, сега той прибавя към всеки фунт прежда 6 пъти по малка стойност отколкото по-рано. Това спадане на стойността се отразява върху стойността на средствата за живот на работника, например върху стойността на неговите дрехи. Стойността на работната сила спада и със същата величина се покачва принадлежната стойност. При спадане на производителната сила на труда става естествено обратното.

Увеличението или намалението на принадлежната стойност е винаги *последица*, а не *причина* на съответното увеличение или намаление на стойността на работната сила. От много обстоятелства и главно от съпротивителната сила на работническата класа зависи дали и доколко на спадането на *стойността* на работната сила отговаря спадане на нейната *цена*.

Да приемем, че поради увеличение на производителната сила на труда едnodневната стойност на работната сила спадна от 3 на 2 марки, а цената ѝ — само на $2\frac{1}{2}$ марки. Ако едnodневната принадлежна стойност е била също така 3 марки, сега тя — за голямо разочарование на капиталиста — няма да се покачи на 4 марки, а само на $3\frac{1}{2}$.

За негово щастие такъв случай рядко настъпва, тъй като за това е нужно не само голяма съпротивителна сила на работниците, но и неизменност на другите два фактора — дължината на работния ден и интензивността на труда. Влиянието на измененията на тези последните, по примера на Рикардо, се пренебрегва от икономистите.

Да разгледаме сега влиянието на всяко от тези изменения.

б) *Работният ден и производителната сила на труда не се изменят, а интензивността на труда се изменя.* Да се работи по-интензивно — значи да се влага повече труд, т. е. да се създава повече стойност за същото време. Ако памукопредачът изприда — при същата производителна сила на труда, но поради по-напрегнат

труд — за 1 час не 1 фунт, а $1\frac{1}{2}$ фунта памук, то той произвежда вече за 1 час 50% повече стойност. Ако е произвеждал по-рано стойност от 6 марки за 12 часа, сега той произвежда за същото време стойност от 9 марки. Ако по-рано цената на неговата работна сила е била 3 марки, а сега се повиши на 4 марки, все пак едновременно се покачва и принадлежната стойност, а именно от 3 на 5 марки.

Следователно не е вярно — както често се твърди, — че повишаването на цената на работната сила било възможно само за сметка на принадлежната стойност. Това важи само за първия разгледан от нас случай; то не важи за току-що споменатия. Да отбележим между другото, че в този втори случай покачването на цената на работната сила не всякога означава, че цената се е повишила над стойността на работната сила. Ако покачването на цената е недостатъчно да уравни по-бързото изтощаване на работната сила, което с естествена необходимост следва от по-голямата интензивност на труда, тогава в действителност цената на работната сила *спада* под нейната стойност.

Интензивността на труда е различна у различните нации. „По-интензивният работен ден на едната нация се изразява в по-голям паричен израз отколкото по-малко интензивният работен ден на другата.“ [стр. 427]

В английските фабрики работният ден обикновено е по-къс от този в германските. Но тъкмо затова трудът в първите е много по-интензивен, така че английският работник произвежда за един работен час по-голяма стойност отколкото колегата му в Германия. „Едно по-голямо законно скъсяване на работния ден в континенталните фабрики — казва Маркс — би било най-безпогрешното средство за намаляване на това различие между континенталния и английския работен час.“ [стр. 427 заб.]

в) *Производителността и интензивността на труда остават неизменни, а работният ден се изменя.* Това може да стане в две посоки: 1. *Той става по-къс.* Стойността на работната сила не се засяга от това. Скъсяването става за сметка на принадлежната стойност. Ако капиталистът не иска да допусне орязването ѝ, той трябва да намали цената на работната сила *под* нейната стой-

ност. С този случай често си служат противниците на нормалния работен ден. Но аргументацията им важи само тогава, когато интензивността и производителността на труда останат неизменни. Обаче в действителност скъсяването на работното време е винаги или причина, или резултат на повишаването на интензивността и производителността на труда. 2. *Работният ден става по-дълъг.* Последниците от това изменение създават твърде малко главоболия на капиталистите. Повишава се както стойностната сума на произведената през работния ден продуктова маса, така и принадлежната стойност. Цената на работната сила може също така да се повиши. Но тук, както и при увеличаването на интензивността на труда, покачването на цената може фактически да означава спадане под стойността, ако не уравновесява увеличеното изтощаване на работната сила.

Разгледаните под *а*, *б* и *в* случаи рядко настъпват в чист вид. Обикновено изменението на единия от трите фактора повлича след себе си и изменения в другите. Между другото Маркс изследва случая, когато интензивността и производителността на труда се увеличават и същевременно се скъсява работният ден, и посочва границата, до която работният ден би могъл да бъде скъсен. При капиталистическия начин на производство работният ден не може да бъде скъсен до необходимото за издръжката на работника работно време. Това би означавало премахване на принадлежната стойност — основата на капитализма.

Премахването на капиталистическия начин на производство би позволило да се ограничи работният ден до необходимото работно време. Но когато бъде премахнат капиталистическият начин на производство, при равни други условия, ще е нужно да се *продължи* необходимото работно време: първо — защото жизнените потребности на работниците ще се увеличат, и второ — защото натрупването на един фонд за продължаване и разширяване на производството ще мине тогава в областта на необходимия труд, докато сега то се пада на принадлежната стойност.

Но от друга страна, заедно със скъсяването на работния ден би нараснала интензивността на труда. Системата на обществено организиран труд би довела до ико-

номии откъм средствата за производство и до премахването на всеки безполезен труд.

„Докато капиталистическият начин на производство налага икономии във всяко индивидуално предприятие, неговата анархистична система на конкуренция поражда най-безмерно прехосване на обществените средства за производство и на работните сили, наред с безброй функции, сега необходими, но излишни сами по себе си. При дадена интензивност и производителна сила на труда, онази част от обществения работен ден, която е необходима за материалното производство, е толкова по-къса, а значи онази част от времето, която е извоювана за свободна умствена и обществена дейност на индивидите, е толкова по-голяма, колкото по-равномерно е разпределен трудът между всички трудоспособни членове на обществото, колкото по-малко един слой от обществото може да стоварва върху друг слой природната необходимост от труд. Абсолютната граница за скъсяването на работния ден от тая гледна точка е всеобщността на труда. В капиталистическото общество се произвежда свободно време за една класа чрез превръщане на цялата продължителност на живота на масите в работно време.“ [стр. 430]

2. Превръщането на цената на работната сила в работна заплата

Досега разглеждахме *стойността и цената на работната сила и тяхното отношение към принадлежната стойност*. Но онова, което на повърхността на обществото изпъква като работна заплата, не изглежда като цена на *работната сила*, а като цена на *труда*. „Ако запитаме работниците: „Колко е работната ви заплата?“, то един би отговорил: „Аз получавам от моя буржоа един франк за един работен ден“, а друг: „Аз получавам два франка“, и т. н. Според различните отрасли на труда те биха посочили различни парични суми, които получават от съответния си буржоа за изпълнението на определена работа, напр. за изтъкаването на един аршин платно или за набирането на една печатна кола. Въпреки различието на техните отговори, всички се схождат в една точка: работната заплата е паричната сума, която буржоата плаща за определено работно време или за изпъл-

нението на определена работа.“ [„Наемен труд и капитал“, стр. 19]

Цената на една стока е нейната стойност, изразена в пари. Значи — щом трудът има цена, трябва да има и стойност — така разсъждавали икономистите. Но колко голяма е неговата стойност? Тя се определя като тая на всяка друга стока от работното време, необходимо за нейното производство. Колко работни часа са необходими за да се произведе дванадесетчасов труд? Очевидно 12 часа.

Следвателно, ако трудът се заплаща по неговата пълна стойност, тогава работникът получава толкова работна заплата, колкото стойност прибавя към продукта. По такъв начин на края тази калкулация ни довежда до алтернативата или да признаем за погрешно учението за принадлежната стойност, или — учението за стойността, или и двете, и с това да обявим за неразрешима загадката на капиталистическото производство.

Класическата буржоазна икономия, която в лицето на Рикардо достигна своята най-висока точка, се провали в това противоречие, а вулгарната икономия, която не си е поставила за задача да *изследва* капиталистическия начин на производство, а да го *оправдава* и да го представя в розова светлина, е използвала това противоречие за най-хубавите си софизми.

Маркс ликвидира всичко това, като установи ясно разликата между *труд* и *работна сила*, които бяха смесвани от икономистите.

В 1847 г. Маркс още не беше направил това фундаментално откритие. В своята „Мизерия на философията“, както и в своите статии върху „Наемен труд и капитал“, той още говори за стойност на труда, която незабелязано от него се превръща в стойност на работната сила. Но нашите икономисти толкова не са разбрали значението на разликата между работна сила и труд, че и досега все още смесват двете понятия. Те обикновено обичат да говорят за някаква Маркс—Родбертусова теория на стойността. Обаче Родбертус безкритично е възприел Рикардовата теория на стойността с нейното смесване на труда и работната сила и следващите от това противоречия. А Маркс в този и в други пунктове от решаващо значение (напомняме само: ограничаването на труда, който образува стойност, до обще-

ствено необходимия труд; разграничаването на общия труд, който създава стойност, и специфичния труд, който създава потребителни стойности, и т. н.) е очистил тази теория от противоречията ѝ и тепърва е направил от учението на Рикардо истинска, изчерпателна и здраво обоснована теория на стойността.

Маркс пръв е доказал, че *трудът* не е стока и следователно не притежава стокова стойност, при все че е източник и мярка на всяка стокова стойност. На пазара се явява не трудът, а работникът, който предлага за продан своята работна сила. Трудът възниква чрез консумирането на стоката работна сила, също както известно блаженство се създава чрез консумиране на стоката шампанско. Така както капиталистът купува шампанското, а не блаженството, което то създава, така той купува работната сила, а не труда.

Но работната сила е особен вид стока: тя се заплаща едва след като е била консумирана. Едва след като извърши работата, работникът получава заплатата си.

Купува се *работната сила*, а изглежда като че ли се заплаща *трудът*. Работната заплата не се проявява като цена на работната сила. Преди да излезе на бял свят от джоба на капиталиста, тази цена претърпява едно превръщане, представя ни се като цена на труда.

Естествено икономистите преди Маркс не са могли да изследват научно как става това превръщане и какви са неговите последици, тъй като не са разбирали разликата между цената на работната сила и тази на труда. Така че Маркс ни е дал първата строго научна теория за работната заплата.

Двете основни форми на работната заплата са *заплата по време* и *заплата на парче*.

3. Заплата по време

Знаем, че при определени условия едnodневната стойност на работната сила е определена. Да приемем, че едnodневната стойност на работната сила е 2 марки и 40 пфенига и че *обичайният* работен ден е 12 часа. Тук, както навсякъде в тази книга — ако не сме направили друга уговорка, — приемаме, че стойността и цената на работната сила се покриват, както и при другите стоки. Ето защо

цената на 12-часовия труд изглежда $\equiv$ 2 марки и 40 пфенига, а цената на 1-часовия труд $\equiv$ 20 пфенига. Намерената по този начин цена на един работен час служи като единица мярка за цената на труда.

Следователно цената на труда намираме, като разделим едnodневната стойност на работната сила с броя на работните часове на *обичайния* работен ден.

Цената на труда и надницата или седмичната заплата могат да се колебаят в различни посоки. Да приемем, че работното време се увеличи от 12 на 15 часа, а едновременно с това цената на труда спада от 20 на 18 пфенига. Сега надницата ще възлиза на 2 марки и 70 пфенига, т. е. тя ще се повиши, въпреки че едновременно е спаднала цената на труда. Цената на труда зависи, както казахме, от едnodневната стойност на работната сила и от дължината на *обичайния работен ден*.

Ако сега вследствие на *изключителни* събития, например криза, капиталистът, чиито стоки са непродаваеми, намали работното време напр. наполовина, то той не повишава съответно цената на труда. Ако последната възлиза на 20 пфенига, работникът при шестчасово работно време ще изкарва само 1 марка и 20 пфенига, при все че едnodневната стойност на неговата работна сила е много по-висока — по нашата предпоставка 2 марки и 40 пфенига.¹

По-рано видяхме, че продължаването на работния ден е източник на страдания за работника. Сега виждаме нов такъв източник — във временното му *скъсяване*.

На това основание, щом стане въпрос за скъсяване на работния ден със закон, капиталистите се обявяват против него уж от съчувствие към бедните работници. „И без това сме принудени да плащаме най-мизерни заплати за петнадесетчасов труд — казват те, — а вие искате сега да скъсите работното време на десет часа и с това отгоре на всичко да отнемете на гладуващите работници една трета от заплатата? Ние сме длъжни енергично да протестираме срещу такова варварство!“ Тези

¹ Цената на труда може едновременно и да спадне, но това не ще бъде последица от намаляването на работното време, а от по-голямото предлагане на работни сили и т. н. — явления, които тук не засягаме. При четенето на тази книга винаги трябва да се има предвид, че досега тук става въпрос за *основите* на капиталистическия начин на производство, а не за неговата *цялостна картина*.

благородни човеколюбци забравят, че *цената на труда* се повишава, когато се намалява дължината на *обичайния* работен ден. *Цената на труда* е толкова по-висока, колкото по-висока е едnodневната стойност на работната сила и колкото *по-малък* е *обичайният* работен ден. *Временното* скъсяване на работния ден *намалява* заплатата, а *трайното* я повишава.

Между другото това е било наблюдавано в Англия. Според отчета на фабричните инспектори от април 1860 г. за двадесетте години от 1839 до 1859 г. работната заплата във фабриките, подчинени на десетчасовия нормален работен ден, се е повишила, а във фабриките, в които се работило 14 до 15 часа — е *спаднала*. Многобройни наблюдения до най-ново време потвърждават това правило.

Трайното удължаване на работното време намалява цената на труда. Обратно, ниската цена на труда принуждава работника да се подчини на удължаването на работния ден, за да си осигури макар и оскъдна надница. Но ниската цена на труда и дългото работно време имат тенденцията да се затвърдят. Капиталистите намаляват заплатата и удължават работното време, за да увеличават печалбите си. Но конкуренцията помежду им в края на краищата ги принуждава да намалят в съответен размер цените на стоките. Допълнителната печалба, която се получаваше от удължаването на работния ден и от намаляването на заплатата, сега изчезва, но ниските цени остават и действуват като принудително средство за задържане на заплатата на достигнатото ниско стъпало при прекомерно работно време. От това капиталистите нямат трайна облага, но работниците имат траен ущърб. Установяването на нормален работен ден е сериозно препятствие за тази тенденция.

Тук трябва да бъдат споменати и други благотворни резултати от нормалния работен ден.

В известни клонове на труда капиталистът не плаща на работника седмична заплата или надница, а му плаща на работни часове. Работникът е длъжен цял ден да стои на разположение на капиталиста, но последният може произволно да го заангажира веднаж прекомерно, друг път само за няколко часа. Но цената на труда се определя по дължината на обичайния работен ден. По този начин, като заплаща „нормалната“ цена на труда, капи-

талистът разполага с цялата работна сила на работника, без да му плаща цялата стойност на неговата работна сила. В дни, когато той го заангажирва по малко от нормалния брой работни часове, това проличава ясно. Но това важи и за часовете, през които той го заангажирва свръх това нормално време.

Работата е там, че стойността на работната сила не е еднаква във всеки работен час. Изразходваната през първите часове на работния ден работна сила може да бъде по-лесно възстановена, отколкото употребената през последните часове. Ето защо стойността на изразходваната в първия работен час работна сила е по-малка от изразходваната в десетия или дванадесетия час — въпреки че потребителната стойност на последната може да бъде много по-малка от тая на първата. Съобразно с това от само себе си, независимо от данните на физиологията и политическата икономия, се е създал в много предприятия обичаят да се счита работният ден до известен предел за „нормален“, а работното време свръх този предел — за *извънредно работно време*, което се заплаща по-добре, макар че често пъти в смешно малък размер.

Гореспоменатите капиталисти, които наемат работника на час, спестяват по-високото заплащане на извънредното работно време.

Разликата между такъв „нормален“ работен ден и извънредното работно време не бива да се схваща напр. така, като че ли цената на труда през нормалния работен ден представлява нормалната заплата, а за извънредното работно време се плаща допълнителна заплата, която надминава еднокдневната стойност на работната сила. Има фабрики, в които години подред се работи извънредно. „Нормалната“ заплата е толкова ниска, че работникът не може да съществува само с нея и е *принуден* да работи извънредно. „Нормалният“ работен ден — там където редовно се работи извънредно — е само част от действителния работен ден и „нормалната“ заплата е само част от заплатата, необходима за издръжка на работника. По-доброто заплащане на извънредното работно време често пъти е само средство, за да се накара работникът да се съгласи на удължаване на работния ден. Но както видяхме, това удължаване съответствува на спадане на цената на труда.

4. Заплата на парче

Заплатата по време е превърнатата форма на цената на работната сила; заплатата на парче е превърнатата форма на заплатата по време.

Да приемем, че обикновеният работен ден е 12 часа, че еднокдневната стойност на работната сила е 2 марки и 40 пфенига и че един работник изработва на ден средно 24 парчета от известен артикул — в капиталистическите предприятия скоро от опит се установява каква работа може да извърши един работник за един работен ден при средна сръчност и интензивност на труда.

Аз мога да наема работника на надница по 20 пфенига на час, но аз мога да му плащам също така за всяко изработено парче по 10 пфенига. В последния случай имаме заплата на парче.

Както виждаме, основата на заплатата на парче е еднокдневната стойност на работната сила и обичайната дължина на работния ден както при заплатата по време. *Привидно* заплатата на парче се определя, наистина, като че ли от количеството на изработения продукт. Но привидността изчезва, когато знаем, че заплатата на парче бива съответно намалена, щом се повиши производителността на труда. Ако работникът в нашия гореспоменат пример произвежда едно парче от артикула средно не вече за половин, а само за четвърт час — може би вследствие на усъвършенствуването на някоя машина, — капиталистът при равни други условия ще му плаща вече не 10 пфенига, а само 5 пфенига на парче.

Но често пъти има случаи — и всеки, който се занимава с положението на работниците, знае такива, — когато на отделни работници или работнически групи, които поради щастлива случайност са изработили веднаж необичайно голямо количество продукти, произволно е била намалявана предвидената за този случай заплата на парче с мотивировката, че сумата на заплатата твърде много надвишавала обичайния размер на заплатата. Това по-ясно от всичко показва, че заплатата на парче е само превърнатата форма на заплата по време. Капиталистът само тогава прилага заплатата на парче, когато тя му изглежда по-изгодна от непревърнатата заплата по време.

Обикновено заплатата на парче представлява наистина за капиталиста големи предимства. При заплата по време капиталистът заплаща работната сила според вложеното от нея *количество труд*. При заплатата на парче той я заплаща по количеството на *продукта*. Ето защо той може да разчита на това, че работникът в свой собствен интерес и без външно потикване ще се стреми да изработи през всеки работен час най-голямото възможно количество продукти. Капиталистът много полесно може да контролира дали работникът е произвел продукт от средна доброкачественост. Най-малкият недостатък става причина и твърде често само повод за удръжки от заплатата, а понякога за истински ограбвания на работниците.

Ето защо, надзорът на капиталиста и на неговите представители над работниците става до голяма степен излишен при работата на парче и капиталистът спестява този труд и съответните разноски. В известни клонове заплатата на парче дава дори възможност работниците да работят в домовете си. Поради това капиталистът спестява доста разноски за обзавеждане и поддържане на предприятието (за отопление, осветление, поземлена рента и т. н.). Заедно с това, освобождава се и преминава в негово разпореждане част от капитала, която инак той би трябвало да вложи в предприятието си. В занаяти, в които е разпространена домашната работа, напр. шивачеството или обушарството, случва се някои майстори да искат от калфите, които работят при тях в работилницата вместо в къщи, *кае.и* за помещение и инструменти! Работниците са принудени особено скъпо да плащат за удоволствието да се разсипват от работа под „погледа на господаря“.

При системата на заплата на парче личният интерес на работника го кара да работи колкото се може поинтензивно и по-дълго, за да повиши по възможност надницата си или седмичната си заплата. Той не вижда, че извънмерният труд не само го съсипва физически — (акордният труд е убийствен труд — казва една немска поговорка), — но води и към намаляване цената на неговия труд. Но и да разбира това, той все пак не е в състояние да се освободи от действието на принудителния закон на конкуренцията с другите работници, Тази

взаимна конкуренция между работниците и привидността на свобода и самостоятелност, която работата на парче създава, а често пъти и тяхната изолираност един от друг (при домашната работа) извънредно затруднява организирането и единодушното действие на тези работници.

Системата на заплата на парче води след себе си и други неизгоди за работника. Така например, тя допуска вмъкването на паразитни посредници между работниците и капиталистите, посредници, които живеят от това, че приспадат за себе си порядъчна част от работната заплата, която плаща капиталистът. Но системата на заплата на парче дава също така възможност на капиталиста там, където работата се извършва от работнически групи, да сключва договори за доставката на продуктите по известна цена на парче само с техните главатари и да предоставя на тях да плащат както намерят за добре на своите подчинени работници. „Експлоатацията на работниците от капитала тук се осъществява чрез експлоатация на работника от друг работник.“ [стр. 450]

Колкото и неизгодна да е заплата на парче за работника, толкова изгодна е тя за капиталиста. Тя е форма на работната заплата, която отговаря на капиталистическия начин на производство. Тя не е била съвсем непозната в цеховия занаят. Но в по-широки размери тя се е разпространила едва през мануфактурния период. През времето на възникването на едрата индустрия тя е била един от най-важните лостове за удължаване на работното време и за намаляване цената на труда.

5 Национални различия в работните заплати

Ние разгледахме редица комбинации, в основата на които лежат стойността и цената на работната сила и тяхното отношение към принадлежната стойност, обусловени от измененията в дължината на работния ден, в интензивността и производителността на труда. Едновременно с измененията в тази сфера се извършват други, кръстосващи се с тях изменения, в масата на средствата за живот, в които се реализирва цената на работната сила. Всички тези изменения пораждат също така изменения в превърнатата форма на цената на работната сила — в работната заплата. Затова във всяка страна

работната заплата постоянно се колебае и е различна през различни времена. На това различие по време отговаря и едно пространствено различие. Всеки знае, че заплатите в Америка са по-високи, отколкото в Германия, в Германия — по-високи, отколкото в Полша.

Но сравняването на заплатите у различни нации не е съвсем просто. „При сравняване на националните работни заплати — казва Маркс — трябва да се преценяват всички моменти, които определят промяната на величината на стойността на работната сила: цената и размерът на природните и исторически развилите се първични жинени потребности; разносните по възпитанието на работника; ролята на женския и детския труд; производителността на труда, неговата екстензивна и интензивна величина. Дори най-повърхностното сравнение изисква преди всичко да се сведе средната надница в едно и също производство в различните страни към еднакво големи работни дни. След едно такова изравняване на надниците заплатата по време трябва наново да бъде превърната в заплата на парче, тъй като само последната е мярка както за производителността, тъй и за интензивността на труда.“ [стр. 455]

Абсолютната цена на труда може у една нация да е сравнително твърде висока и все пак *относителната работна заплата* — т. е. цената на труда, сравнена с принадлежната стойност или със стойността на целия продукт, — а така също *реалната заплата* — т. е. количеството средства за живот, които работникът може да постигне със заплатата си, — може да бъде твърде ниска.

У нации с по-развит капиталистически начин на производство производителността и интензивността на труда са по-големи отколкото в такива, които са изостанали в развитието на този начин на производство. Но на световния пазар се счита, че по-производителният национален труд, подобно на по-интензивния труд, създава по-голяма стойност.

Да приемем, че в Русия¹ един памукопредач — лошо нахранен и неразвит, преуморен и работещ с лоши

¹ Авторът има предвид царска Русия от 80-те години на XIX в. с нейната технически изостанала индустрия и с нейния просяшки заплащан пролетариат. — *Ред.*

машини — изприда за 1 час средно 1 фунт памук. Напротив, един английски предач изприда 6 фунта. Един фунт руска прежда по тая причина няма да има на световния пазар по голяма стойност от един фунт английска прежда. Ето защо предачният труд създава в Англия за едно и също време повече стойност отколкото в Русия. Стойността на неговия продукт се въплътява за едно и също време в Англия в по-голямо количество злато отколкото в Русия. Следователно паричният израз на работната заплата в една капиталистически развита страна може да е по-висок, отколкото в една неразвита страна и все пак цената на труда може в сравнение с принадлежната стойност да е много по-ниска, защото стойността на целия продукт е по-висока.

Но в страната, в която производителността на труда е по-голяма, и стойността на парите е по-малка. Следователно цената на работната сила може да е по-висока, без работникът да е в състояние да купува повече средства за живот с по-високата си заплата.

В големи предприятия извън Англия, например на железопътните строежи в Азия, английските предприемачи били принудени да наемат наред с евтините местни работници и скъпи английски работници. Опитът в тези и други подобни случаи показва, че привидно най-скъпият труд в действителност е най-евтин в сравнение с резултата и с количеството на принадлежната стойност.

Руската индустрия¹ при най-мизерни заплати и най-неограничена експлоатация на труда влачи жалко съществуване само с помощта на защитните мита. Тя не може да конкурира английската индустрия, която произвежда със сравнително високи заплати и късо работно време, при многобройни ограничения на женския и детския труд, здравни предписания и т. н. *Абсолютната* цена на руския труд, неговият израз в пари са ниски. А неговата *относителна* цена в сравнение със стойността на неговия продукт на световния пазар е *висока*.

¹ Както и по-горе, става дума за царска Русия в края на миналия век. — *Ред.*

ВТОРА ГЛАВА

ДОХОД ОТ КАПИТАЛА

Ние видяхме как от парите става капитал и как наемният работник с труда си не само запазва стойността на изразходваната за необходимите средства за производство част на капитала, но и създава нова стойност, която е равна на стойността на неговата работна сила плюс една принадлежна стойност.

Но движението на капитала не завършва с появата на принадлежната стойност. Както стоката не ще изпълни предназначението си, ако не се превърне в пари, така не ще изпълни предназначението си и принадлежната стойност, която също така отначало е въплътена в определено количество стока — в принадлежния продукт, — ако не се превърне в пари. След като принадлежната стойност е била *произведена* във формата на принадлежен продукт, необходимо е да се *реализира* нейната стойност в пари, да се продадат произведените стоки.

По пътя към реализацията принадлежната стойност, както и всяка друга стойност, преживява много авантюри, отчасти от весел, отчасти от тъжен характер. Днес я реализирват на прекомерно висока цена, утре — на несъобразно ниска цена или пък изобщо не я реализирват. Веднаж стоката, в която тя е въплътена, се търси от някой купувач преди още да се появи на пазара, друг път с години лежи като непродаваема и т. н. А през време на тия перипетии тя е застрашена и от други опасности. Тук търговецът, който се грижи за продажбата на стоките, откъсва за сметка на това част от принадлежната стойност и я прибира като търговска печалба. Там трябва да се плаща поземлена рента на собственика на земята, след това данъци, лихви за взети на заем пари и т. н., докато остатъкът изчезне в джобовете на нашия капиталист като печалба.

Няма да се занимаваме тук с всички авантюри и преобразования, които стават с принадлежната стойност из този път. Те отчасти спадат към областта на процеса на циркулацията на капитала, който Маркс разглежда във втория том на своето съчинение, отчасти се разглеждат при изследването на цялостния процес на капиталистическия начин на производство, което той прави в третия том. Първият том на „Капитала“ третира само едната страна на цялостния процес, непосредствения *производствен процес*. По нататъшната съдба на принадлежната стойност, след като последната е била произведена, ни интересува тук само дотолкова, доколкото тя влияе върху непосредствения производствен процес. Така че ние приемаме — както досега сме приемали винаги, където изрично не сме предположили обратното, — че капиталистът продава стоките си на стоковия пазар по пълната им стойност. Освен това ние приемаме, че принадлежната стойност изцяло и ненамалена се връща при капиталиста. Приемането на обратното само би усложнило и затруднило изследването, без да измени съществено неговия резултат.

Принадлежащата стойност може да окаже влияние на производствения процес, само при *възпроизводството*, при *повторението* на производствения процес.

Всеки обществен производствен процес е едновременно и възпроизводствен процес. При всеки обществен строй производството или трябва да протича непрекъснато или да се повтаря в определени промеждутъци от време. Така че всеки обществен строй неизбежно трябва да произвежда непрекъснато не само средства за консумация, а и средства за производство.

Ако производството има капиталистическа форма, тогава естествено и възпроизводството има такава форма. За всяко общество е необходимо непрекъснато или в равномерно повтарящи се промеждутъци от време да произвежда потребителни стойности. Точно така за капитала е необходимо да произвежда *непрекъснато принадлежна стойност и непрекъснато да я възпроизвежда*, ако иска да съществува като капитал. След като е породил веднаж принадлежна стойност, капиталът трябва да бъде отново употребен, за да породи такава за втори път и т. н. Така че капиталът все отново и отново произ-

вежда принадлежна стойност— той я възпроизвежда. Тя се явява като все отново и отново подновяващ се плод на намиращия се в движение капитал, като *постоянен доход* от капитала, като *revenue* [англ.: доход].

Това се отнася до принадлежната стойност, доколкото *произтича* от възпроизводството. Но възпроизводството дава на принадлежната стойност и възможност да *влезе* отново в производствения процес. Да приемем, че един капиталист употребява капитал от 100,000 марки, който му дава доход от 20,000 марки годишно. Какво ще направи той с този доход? Два крайни случая са възможни. Той или консумира цялата годишна сума на принадлежната стойност, или с тази сума увеличава своя капитал. В повечето случаи няма да настъпи нито единият, нито другият от двата крайни случая, а принадлежната стойност отчасти ще бъде консумирана, отчасти пък прибавена към предишния капитал.

Ако бъде консумирана цялата принадлежна стойност, капиталът остава в стария си размер. В такъв случай става *просто възпроизводство*. Ако пък принадлежната стойност изцяло или отчасти се прибави към капитала, става акумулация (натрупване) на капитал и възпроизводството се извършва в *разширен мащаб*.

ТРЕТА ГЛАВА

ПРОСТО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО

Простото възпроизводство е само повторение на производствения процес в същия мащаб. Но от повторението той получава редица нови свойства.

Да приемем, че един притежател на пари, който е придобил по някакъв начин — може би чрез труд — парите си, ги превръща в капитал. Да приемем, че притежава 10,000 марки и че влага 9,000 в постоянен капитал, а 1,000 — в променлив, в работни заплати. Да приемем, че като използва този капитал, той произвежда количество продукт на стойност 11,000 марки, което той продава по пълната му стойност. Принадената стойност 1,000 марки той консумира, възпроизводството продължава в стария мащаб: 9,000 марки се влагат в постоянен капитал, а 1,000 марки — в променлив. Но сега виждаме разлика в сравнение с по рано: 1,000-та марки, които през първия производствен процес бяха вложени в работни заплати, не бяха произведени от труда на заангажираните в предприятието работници, а бяха дошли от друг източник; може би капиталистът си ги е бил изкарал със собствен труд. Но откъде произтичат 1,000-та марки, които се изразходват за работни заплати при повтарянето на производствения процес? Те са реализацията на една стойност, произведена от *работниците* през време на *предишния производствен процес*. Работниците не само са прехвърлили стойността на постоянния капитал (9,000 марки) върху продукта, а са създали нова стойност (на сума 2,000 марки), част от която (1,000 марки) е равна на стойността на тяхната работна сила, а друга част е принадлежна стойност.

Когато разглеждаме капиталистическия производствен процес като еднократен производствен процес (или като пръв, при влагане на капитал за първи път), работната заплата изглежда като *авансиране* от джоба на *капиталиста*. Когато разглеждаме капиталистическия производствен процес като възпроизводствен процес, тогава виждаме, че работникът е *заплащан с продукта*

на своя собствен труд. В този смисъл е вярно, че работникът в работната заплата получава дял от продукта на своя труд. Само че този продукт е вече продаденият продукт от предшестващия производствен период, от който продукт той в работната заплата получава дял.

Да се върнем към нашия пример. Да приемем, че всеки производствен период заема половин година. Всяка година нашият капиталист прибира 2,000 марки принадлежна стойност и ги консумира. В 5 години той е консумирал 10,000 марки — стойност равна на стойността на неговия първоначален капитал. Но той и сега, както и преди, притежава капиталова стойност от 10,000 марки.

Тази нова капиталова стойност е по величина равна на първоначалната, но основата ѝ е друга. Първоначалните 10,000 марки не произхождаха от труда на заангажираните в неговото предприятие работници, а от друг източник. Но тези 10,000 марки той е изял за 5 години. Ако освен тях той все пак има още 10,000 марки, те произхождат от *принадената стойност*. По този начин всеки капитал, от какъвто източник и да е произтичал първоначално, вече поради простото възпроизводство се превръща в капитализирана принадлежна стойност, в продукт на чужд принадлежен труд, в *акумулиран капитал*.

Изходната точка на капиталистическия производствен процес е отделянето за работника от средствата за производство, натрупването на безимотни работници на едната страна и натрупването на средства за производство и средства за живот на другата страна. В капиталистическия *възпроизводствен процес* тази *изходна точка* се явява като *резултат* на производствения процес. Самият капиталистически възпроизводствен процес произвежда все отново и с това запазва своите собствени условия — капитала и класата на наемните работници.

Средствата за живот и средствата за производство, които наемните работници произвеждат, не им принадлежат, а принадлежат на капиталистите. Наемните работници постоянно излизат от производствения процес така, както са влезли в него — като безимотни пролетарии. Напротив, капиталистите на края на всеки производствен период винаги се оказват пак собственици на средства за живот, които купуват работни сили, собственици на средства за производство, които използват производители.

По такъв начин работникът сам все отново създава предпоставките на своята зависимост и на своята мизерия.

Но възпроизводственият процес на капитала прави необходимо и възпроизвеждането на работническата класа.

Докато изследвахме производствения процес като *еднократен* и с това като *единичен* процес, ние имаме работа с *отделния* капиталист и с *отделния* работник. Тук изглеждаше, че работната сила, а с нея и неотделимият от нея работник, принадлежи на капиталиста само през време на нейната *производителна* консумация, т. е. през работния ден. През другото време работникът като че ли принадлежеше на себе си и на своето семейство. Когато ядеше, пиеше и спеше, той вършеше това за себе си, а не за капиталиста.

Но щом само почнем да разглеждаме капиталистическия начин на производство в неговото непрекъснато възобновяване, т. е. като възпроизводствен процес, то от самото начало имаме работа не с отделния капиталист и работник, а с *класата на капиталистите* и с *класата на работниците*. Процесът на възпроизводството на капитала изисква увековечаването на работническата класа. Това значи, че за да може да бъде подновяван постоянно-производственият процес, работниците трябва все отново да възстановяват изразходваната си работна сила и да се грижат за постоянното подрастване на нови работници. Капиталът се намира в удобното положение да може спокойно да предостави изпълнението на тези важни функции на инстинкта на работниците за самосъхранение и за размножаване. Извън работното си време работниците като че ли живеят само за себе си. Но в действителност те — дори когато „безделничат“ — живеят за класата на капиталистите. Когато работниците след свършване на работа ядат, пият, спят и т. н., те с това поддържат съществуването на класата на наемните работници и заедно с това и на капиталистическия начин за производство. Когато капиталистът — *хлебодателят*, както го наричали в патриархални времена, *работодателят*, както го кръстила немската професорска икономия, — когато той плаща заплатата на работника, с това му дава само средства да поддържа своето съществуване и — доколкото зависи от него — да поддържа това на своята класа за класата на капиталистите.

Но поради това, че работниците консумират средствата за живот, които си купуват със заплатата, те постоянно пак са принудени да продават своята работна сила.

По такъв начин от гледището на възпроизводството работникът действа в интереса на капитала не само през работното си време, а и през „свободното“ си време. Той вече не яде и не пие за себе си, а само за да поддържа за класата на капиталистите своята работна сила. Ето защо съвсем не е безразлично за капиталиста как яде и пие работникът. Ако последният се напие в неделя така, че в понеделник е махмурлия, вместо да даде почивка на работната си сила и да я възобнови, то на капиталиста това изглежда не като увреждане собствените интереси на работника, а като престъпление спрямо капитала, като *злоупотреба* с работната сила, която принадлежи на капитала.

Вече не само *купената работна сила*, а *целият работник*, цялата работническа класа изглежда от гледището на възпроизводствения процес като *принадлежност на капитала*. Там където работникът не съзнава това и има възможност да се изскубне, например чрез емигриране, капиталистът, при известни обстоятелства, не се колебае с принуда по законодателен път да му внуши, че той е длъжен да се поддържа и размножава не за себе си, а за капитала. Така например, емигрирането на опитни работници по-рано е било забранено със закони в повечето държави. В сегашно време това не е необходимо. Капиталистическият начин на производство е толкова закрепнал, че законите му обикновено се осъществяват като принудителни икономически закони без политическо подпомагане. Работникът в сегашно време е свързан с капитала с невидими окови и той среща капитала навсякъде, където се обърне.

Впрочем на нашите „социални реформатори“ тази зависимост от класата на капиталистите изглежда все още недостатъчна. Прикрепването на работника към *отделния* капиталист чрез ограничаване на свободата за сменяне на местожителството, въвеждане на рафинирани системи от работнически домове и други подобни „реформи“—това са техните спасителни средства за разрешаване на „социалния въпрос“.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ПРЕВРЪЩАНЕТО НА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ В КАПИТАЛ

1. Как принадлежна стойност става капитал

Случаят, в който капиталистът консумира цялата принадлежна стойност, е изключение. Като общо правило той превръща принадлежната стойност, поне отчасти, отново в капитал. „Приложението на принадлежна стойност като капитал, или обратното превръщане на принадлежната стойност в капитал, се нарича *акумулация на капитала*.“ [стр. 471]

Този процес лесно може да бъде представен нагледно. Да си припомним примера от предидущата глава. Нека един капитал от 10,000 марки да дава на своя собственик годишна принадлежна стойност от 2,000 марки. Ако капиталистът не ги консумира, а ги прибави към първоначалния си капитал, той ще притежава капитал от 12,000 марки, който при същите условия ще му донесе годишна принадлежна стойност от 2,400 марки. Ако и те бъдат прибавени към капитала, той ще нарасне на 14,400 марки, а годишната принадлежна стойност — на 2,880 марки; ако същият процес бъде повторен през следващата година, той ще даде капитал от 17,280 марки, който дава 3,456 марки принадлежна стойност, което прави общо 20,736 марки, и т. н. След четири години капиталът е станал повече от два пъти по-голям вследствие на акумулацията на принадлежната стойност.

Тук ние още не се интересуваме за това, дали се акумулирва цялата принадлежна стойност или само част от нея. Също така за сегашното изследване не е от значение по какъв начин се акумулирва принадлежната стойност — дали образува *допълнителен* или *нов* капитал. Един собственик на предачна фабрика може да използва принадлежната стойност, за да уголеми фабриката си,

да вземе повече машини и повече работници, да купи повече суров материал. Но той може да я използва и за построяване на нова предачница или за създаване на съвсем ново предприятие, например — тъкачница или каменовъглена мина и т. н. Каквото и да е използването на принадлежната стойност, във всички тези случаи той винаги се превръща обратно в капитал, т. е. в стойност, която поражда принадлежна стойност.

Но за да може принадлежната стойност да стане капитал, тя — след като е претърпяла превръщането от стока в пари — трябва пак да претърпи превръщане от пари в съответните стоки. Да вземем например един памукопредачен фабрикант. Нека той да е продал своята прежда и да притежава наред с първоначално вложения капитал още и принадлежната стойност в парична форма. Както и първоначалният капитал, тази принадлежна стойност трябва да се превърне в нов капитал. Това е възможно само ако капиталистът намери на пазара съответно увеличено количество стоки, които могат да му служат като средства за производство. За да стане принадлежната стойност добавъчен капитал, трябва да са налице: добавъчни сурови материали — в нашия случай памук; добавъчни средства на труда — машини; добавъчни средства за живот, за издръжката на повече работни сили, и най-сетне — самите тези добавъчни работни сили. С една дума, трябва да са дадени материалните предпоставки за разширение на производството, за да стане възможна акумулацията на капитал.

Но памукопредачният фабрикант има основания да очаква, че на стоковия пазар ще намери необходимите добавъчни средства за производство. Защото едновременно не само в предачницата, а и в памучните плантации, в машинните фабрики, в каменовъглените мини и т. н. се произвежда *принадена стойност*, а значи и *принаден продукт*.

Ако разглеждаме не принадлежната стойност, която през годината се пада на отделния капиталист, а годишната сума на принадлежната стойност, която си присвоява цялата класа на капиталистите, то се оказва като общо правило, че принадлежната стойност не може да се превърне (изцяло или отчасти) в капитал, ако принадлежният продукт (изцяло или съответна част от него) не се състои

от средства за производство и средства за живот на работниците.

Но откъде да се вземат добавъчните работници? От тази грижа няма да побелеят косите на капиталиста; достатъчно е да дава на работниците чрез заплатата необходимото за да съществуват: за продължаването на рода си и за размножаването си те се грижат сами.

Работническата класа сама произвежда добавъчните работници, които са необходими за разширяването на производството, за възпроизводството в разширен мащаб.

Видяхме, че даже при простото възпроизводство след ред години всеки капитал става акумулиран капитал — състоящ се само от принадена стойност. Но такъв капитал може, поне при своето възникване, да представлява резултат от труда на своя собственик. Не е така с капитала, който от самото начало е произлязъл от акумулирана принадена стойност. Той от самото начало незабулено е резултат на труда на хора, които не го притежават. Акумулацията на принадлежната стойност означава присвояване на незаплатен труд с цел за по-разширено присвояване на незаплатен труд.

Какво рязко противоречие с основните принципи на стоковата размяна! Ние видяхме, че първоначално стоковата размяна предполагаше, от една страна — частната собственост на стокопроизводителя върху неговия продукт и, от друга страна — размяната на равни стойности (еквиваленти), така че никой не може да придобие собствеността върху някоя стойност освен чрез собствен труд или чрез отдаване на равна стойност.

Сега намираме, че основите на капиталистическия начин на производство са: от една страна, отделянето на работника от продукта на неговия труд — този, който произвежда продукта, и онзи, който го притежава, сега са две различни лица; а от друга страна, виждаме присвояване на стойност без даване на равна стойност — *принадената стойност*. И отгоре на всичко сега намираме, че принадлежната стойност не е само *резултат*, а и *основа* на капиталистическия производствен процес. Вече не само от капитал става принадена стойност, а и от принадена стойност става капитал, така че в края на краищата най-голямата маса от цялото богатство се състои от стойност,

която е била присвоена, без да е била дадена срещу нея някаква равностойност.

Това превръщане на основите на стоковото производство в тяхната противоположност не е станало в *противоречие* с неговите закони, а *въз основа* на последните.

„В същия размер, в който стоковото производство по своите собствени иманентни закони се преобразува в капиталистическо производство, законите за собствеността от епохата на стоковото производство се превръщат в закони на капиталистическото присвояване. Затова да адмирираме „хитроумието на Прудон, който иска да премахне капиталистическата собственост, като в противовес на нея издига вечните закони на собствеността от епохата на стоковото производство!“ [стр. 478]

2. Въздържанието на капиталиста

Досега разгледахме само двата крайни случая, когато принадлежната стойност *напълно* се консумира или *напълно* се акумулира. Но както вече споменахме, обикновено се консумира само част от принадлежната стойност, а другата част се акумулира. Първата част се схваща като *доход в по-тесен смисъл на думата*.

От волята на капиталиста зависи колко голяма част от принадлежната стойност да консумира и колко голяма част да превърне в капитал. Решението на този въпрос предизвиква у него досадно раздвоение.

Заедно с Фауст той може да извика:

„Ах, две души живеят в мойта гръд
и искат да се отделят една от друга ;
във своята груба страст едната
света да сграбчи се стреми ;
а другата издига се нагоре
във висините“ — где дукати зреят.

Да, в душата на капиталиста се повтаря по своеобразен начин старото разногласие между плътската страст и аскетизма, между езичеството и християнството. Капиталистът жадно поглежда към радостите на този свят, но всяка наслада му се струва грях, ако не може да я получи безплатно.

Частта от принадлежната стойност, която капиталистът консумира лично, обикновено не е произволна, а исто-

рически определена величина. Тя, също като заплатата на работника, се определя от обичайния, „подобаваш на положението“ начин на живот на съответния обществен слой.

Както работникът, така и капиталистът — макар и в друг смисъл — за през целия си живот принадлежи на капитала. Конкуренцията не само го принуждава строго да изпълнява в своето *предприятие* законите на капиталистическия начин на производство, но и *частният му живот* е подчинен на техните изисквания. Ако живее много нашироко, ако си позволява повече, казват, че е прахосник, и кредитът му спада. Ако е скъперник, ако не поддържа подобавашия разкош, той събужда подозрението, че предприятието му не дава средния доход, и кредитът му пак страда. По този начин капиталистът е принуден да консумира известна, за дадено време и за даден кръг определена част от своята принадлежна стойност. Но тази величина е много по-еластична от тая на работната заплата.

Обаче за онази част от принадлежната стойност, която е предназначена за акумулация, няма друга граница освен самата обща маса на принадлежната стойност и еластичното потребление на капиталиста. Колкото повече се акумулира, толкова по-добре. Самият капиталистически начин на производство превръща непрекъснатата акумулация на капитал в необходимост. Видяхме, че с техническото развитие все по-голям става капиталът, който е необходим за обзавеждането и експлоатирането на едно предприятие от определен клон на производството, ако продуктите трябва да бъдат произвеждани със средно необходимия труд. Ако сега например в един клон на производството 20,000 марки е минималната сума, която трябва да бъде вложена в едно предприятие, за да може то да издържи конкуренцията, след двадесет години може чрез въвеждане на нови работни методи, на нови по-големи машини и т. н. тази минимална сума да бъде повишена на 50,000 марки. Капиталистът, който първоначално е започнал предприятие с 20,000 марки, но е пренебрегнал да акумулира достатъчно принадлежна стойност — така че след двадесет години ще разполага само с 30,000 вместо с 50,000 марки, — вероятно няма да издържи конкуренцията и ще пропадне. Но капиталистът не се нуждае от тази

подбуда, за да акумулира. Стремещът да акумулира заради самата акумулация се развива у капиталиста от капиталистическия начин на производство така, както на едно по-ранно стъпало на стоковото производство се развиваше у натрупвача на съкровище алчността да натрупва и заключва злато и сребро. Както натрупването на съкровища, и акумулацията няма граница сама по себе си — тя е безпределна. Колкото и да притежава капиталистът — дори ако доходите му отдавна са надраснали възможността му да консумира — той продължава да се стреми към нова принадлежна стойност, за да увеличава не удоволствията, а капиталите си.

Класическата политическа икономия съвсем безпристрастно разглежда, от една страна, последиците и причините на акумулацията, а от друга страна — тези на консумацията на капиталистическия клас. Тя се занимава с акумулацията само от икономическа, а не и от морална гледна точка — нещо, което естествено е било твърде неморално.

Но ето че пролетариатът започнал да се пробужда и да придобива определено класово съзнание. Работническото движение започва в края на двадесетте години да се засилва както в Англия, така и във Франция. Сега вече за буржоазните икономисти не ставаше въпрос за *изследване* на икономическите проблеми, а за *оправдаване* на капитала. В икономиката била въведена „етиката“ — благородната дама на стари години станала моралистка. Знанието става второстепенно нещо, а „чувството“ става съществено и с помощта на това чувство скоро откриват, че капиталистът проявявал учудващ героизъм, когато, вместо да консумира принадлежната стойност, се въздържа от това и я акумулира. От само себе си се разбира, че на този нов стълпник работниците трябвало да изразят почитта и благодарността си, но също така се разбирало, че светията, въпреки голямото си въздържание, не може да живее само с благодарност и почит. И така, за поощрение на ситата добродетел и на платежоспособния морал икономистите му признали моралното право на възнаграждение за акумулирането на незаплатен труд — толкова проста и звучеща дума „печалба“ била поставена в красива светлина и се получило *възнаграждението за въздържанието*.

3. Въздържанието на работника и други обстоятелства, които влияят върху размера на акумулацията

Колкото по-голямо е „въздържанието“ на капиталиста, толкова по-голям е размерът на акумулацията. Но за негово щастие има и други фактори, които решаващо въздействуват върху размера на акумулацията. Всичко, което повишава масата на принадлежната стойност, при равни други условия увеличава размера на акумулацията. Ние вече познаваме причините, които решаващо влияят върху масата на принадлежната стойност. Ще споменем тук само някои от тях, които от новополученото становище придобиват нов вид.

Всред тези причини една от най-важните е въздържанието на *работника*. Ясно е, че колкото по-малка е заплатата на работника, толкова по-голяма е нормата на принадлежната стойност, толкова по-голяма е — при неизменна консумация на капиталиста — онази част от принадлежната стойност, която се акумулира. Всичко, което намалява стойността на работната сила или способствува за намаляване на заплатата под тази стойност, усилва акумулацията на капитала. На това се дължи моралното негодувание на капитала и на неговите адвокати по повод „разкоша“ на работниците, които подкопават „народното благосъстояние“, като пушат тютюн и пият бира. Баснята за берлинския работник, който през 1872 г. си бил позволил веднаж да пие шампанско, обиколи целия капиталистически печат и последният заклея за това с позор работническата класа.

С изобретателност, достойна за удивление, капиталистическият свят е измислил безброй институции и методи за поощряване въздържанието на работника, като се почне от Румфордската супа и се стигне до народната кухня и вегетарианството. Маркс в „Капитала“ привежда няколко характерни примера на такива институции. Ние отправяме към това съчинение ония читатели, които искат да се занимаят по-обстойно с тази тема.

За капиталиста е много неприятно, че всяко разширение на предприятието изисква сравнително голямо влягане на постоянен капитал. Тези разходи стават все по-големи, колкото повече се усъвършенствуват машините в едрата индустрия. Но остава му сладката утеха, че щом като постоянният капитал, необходим за производството, е налице — то производството може в известни граници

да бъде разширено чрез допълнителен променлив капитал без съответно увеличение на постоянния капитал. Ако работите на един фабрикант вървят добре и той иска да разшири производството, той може да постигне това, като удължи работния ден с 2—3 часа. Няма нужда да набавя нови машини, няма нужда да строи нова фабрична сграда, достатъчно е само да увеличи суровите и спомагателните материали.

Но има отрасли на производството, които не са принудени да купуват сурови материали, например мините, или пък трябва да влагат само малко сурови материали, например семе и тор в земеделието. Това са отрасли на производството, които получават суровия материал от земята. В такива отрасли често пъти е достатъчно да се добави труд, за да се увеличи масата на продукта. Това увеличение на количеството на продукта се дължи само на земята и на труда, но капиталът е завладял и двете и с това придобива възможността „да разшири елементите на своята акумулация извън пределите, които привидно му е определила неговата собствена величина, т. е. които му е определила стойността и масата на вече произведените средства за производство, в които се реализирва неговото битие“. [стр. 492]

Освен земята и работника капиталът си е присвоил и науката. При все че той не участва в развитието на науката, всички плодове — които се дължат на напредъка на науката, поради това, че развиват производителността на труда — падат само в неговия скют. С това напредъкът на науката способствува за акумулацията на капитала. Заедно с ръста на производителността на труда спада стойността на работната сила и се повишава нормата на принадлежната стойност. Но повишаването на производителността на труда дава също така възможност на капиталиста да придобива за своята лична консумация по-голямо количество поевтинели средства за живот и средства за наслада, без да изразходва повече принадлежна стойност. Той може да поддържа своята консумация на предишното ниво с по-малки разходи. Той може да живее по-комфортно или да акумулира повече, без да се ограничава. Често пъти става едното и другото.

Колкото по-голям е вложеният капитал, толкова по-производителен е трудът, но толкова по-голяма е не само

нормата, а и масата на принадлежната стойност, толкова повече може капиталистът да консумира и при това да акумулира.

От казаното дотук е ясно, че капиталът не е *постоянна*, а твърде *еластична величина*, която е способна значително да се разширява и свива. Той е само *част* от общественото богатство. Той може да бъде уголемяван за сметка на други части на това богатство, а именно за сметка на консумативния фонд на класата на капиталистите и тоя на работническата класа, и може да бъде намаляван за сметка на тези фондове. Неговото действие нараства чрез удължаване на работното време, чрез увеличаване на производителността на труда, чрез по-голяма експлоатация на земята. Тук ние оставяме настрана условията на процеса на циркулацията, например ускоряването или забавянето на оборота на капитала. Оставяме настрана също така и условията на кредитната система, които имат толкова голямо значение за разширението и свиването на капитала и на неговата област на действие. Тези условия не можем тук още да разглеждаме. Но и условията на производствения процес ни показват вече еластичността на капитала.

Но икономистите приемат капитала като определена величина с определена сила на действие. По такъв начин те си представят и променливия капитал като неизменна величина — така наречения *фонд на работната заплата*. „Толкова и толкова капитал — казват те — е определен да служи за заплащане на работниците. Колкото повече работници, толкова по-малък е делът, който се пада на всеки отделен работник; колкото по-малко работници, толкова по-голям е този дял.“ Освен това променливият капитал се приравнява към средствата за живот, които той представлява за работника. При това се заявява: „Броят на работниците, които са заангажирани в една страна, и размерът на тяхната заплата зависят от количеството на наличните средства за живот. Ако заплатата е твърде ниска или ако много работници не могат да си намерят работа, то се дължи само на това, че броят на работниците расте по-бързо, отколкото количеството на средствата за живот. Не *нчинът на производство*, а *приводата* е виновна за мизерията на работническата класа.“

Върху тези предпоставки е построена така наречената *Малтузова теория*.

ПЕТА ГЛАВА

ПРЕНАСЕЛЕНОСТ

1. „Железният закон на работната заплата“

Както е известно, малтусианците заявяват, че работниците вследствие на своите „лекомислени навици“ се размножават по-бързо, отколкото може да нараства масата на разполагаемите средства за живот или, да се изразим по-точно, променливият капитал. По този начин се стигало дотам, че настъпвала пренаселеност: на капиталистите се предлагали повече работници, отколкото те могли да заангажират, и разполагаемите средства за живот не достигали вече за всички налични работници. Следователно — докато не бъде ограничено размножаването на работниците — частта поне на част от работническата класа с неизбежността на природен закон била безработица, глад и всички произтичащи от тях пороци и мизерия.

Така говорят малтусианците. Да проследим сега, следвайки Маркс, какви са в действителност взаимоотношенията между нарастването на капитала и размножението на работническата класа.

„Най-важният фактор при това изследване — казва Маркс — е *съставът на капитала* и ония изменения, които претърпява тоя състав през време на акумулационния процес.

Съставът на капитала трябва да се схване в двояк смисъл. Откъм *стойността* съставът на капитала се определя от пропорцията, в която капиталът се дели на постоянен капитал, т. е. стойност на средствата за производство, и на променлив капитал, т. е. стойност на работната сила, цялата сума на работните заплати. Откъм *материала*, както той функционира в производствения процес, всеки капитал се дели на средства за производство и жива работна сила; този състав се определя от съотношението между масата на употребените средства

за производство, от една страна, и, от друга — количеството труд, необходим за тяхната употреба. Първия състав аз наричам *стойностен състав*, а втория *технически състав на капитала*. Между двата съществува тясно взаимоотношение. За да го изразя, аз наричам стойностния състав на капитала, доколкото той се определя от неговия технически състав и отразява измененията на последния — *органически състав на капитала*. Където се говори просто за състав на капитала, винаги трябва да се подразбира неговият органически състав.“ [стр. 499]

Този състав е различен у разните отделни капитали. Ние приемаме в по-натъшното изложение *средния* състав на обществения капитал на една страна.

След тези предварителни забележки да преминем към нашето изследване.

Да разгледаме преди всичко най-простия случай: нека акумулацията става *без изменение* в състава на капитала. Това значи, че определено количество средства за производство изисква все едно и също количество работна сила, за да бъде турено в движение. Да вземем за по-нагледно един капитал от 100,000 марки, който се състои от $\frac{3}{4}$ постоянен и $\frac{1}{4}$ променлив капитал. Ако 20,000 марки от принадлежната стойност бъдат прибавени към първоначалния капитал, добавъчният капитал при нашата предпоставка ще е разделен в същата пропорция както и първият. Сега целият капитал ще се състои от 90,000 марки постоянен и 30,000 марки променлив капитал. Последният е пораснал в същата пропорция като първия — с 20%. Но за да може новият, допълнителният капитал да нарасне, необходима е допълнителна работна сила. Предназначената за акумулация принадлежна стойност от 20,000 марки в нашия случай може да стане капитал само ако броят на наемните работници, с които той разполага, се увеличи с 20%.

Ако броят на наемните работници, при неизменящ се състав на капитала, не се изменя толкова бързо като последния, търсенето на работници нараства по-бързо от тяхното предлагане и заплатата се покачва.

Този случай имат предвид малтусианците, когато за „разрешение на социалния въпрос“ препоръчват ограничаване на размножаването на работниците. При това те

преди всичко не забелязват, че капиталистическите отношения, отношенията между капиталистите и наемните работници, не се премахват чрез повишаване на заплатата. Акумулацията на капитала означава възпроизводство на капиталистическите отношения в *разширен размер*, означава, от една страна, нарастване на капиталите и на масата на принадлежната стойност, на незаплатения труд, а от друга — *числено увеличение на пролетариата*.

Дори ако акумулацията на капитала повиши цената на труда, това не може да стане без пролетариатът да се увеличи числено, не може да стане, без да се разшири областта на господството на капитала.

Но работната заплата не може никога да се повиши толкова високо, че да застраши съществуването на самата принадлежна стойност. Търсенето на работна сила при капиталистическия начин на производство се поражда от потребността на капитала да самонараства, да произвежда принадлежна стойност. Ето защо капиталът никога няма да купи работна сила на такава цена, която изключва принадлежната стойност.

Ако работната заплата се повиши вследствие на акумулацията на капитала, то са възможни два случая. В единия случай развитието на акумулацията не се спъва от покачването на цената на труда — дори ако спада *нормата* на принадлежната стойност, то все пак едновременно, вследствие на акумулацията, може да се увеличи масата на принадлежната стойност. „В този случай е очевидно, че едно намаление на незаплатения труд никак не накърнява разширяването на господството на капитала.“ [стр. 505] В другия случай акумулацията замира „поради покачването на цената на труда, тъй като се притъпява подбудбата за печалба.“ [стр. 505] Акумулацията отслабва, но заедно с това отслабва и причината, която пораждаше повишаването на работната заплата. Ето защо последната спада, докато достигне равнището, което отговаря на потребността на капитала да увеличава своята стойност, чрез нарастващо присвояване на принадлежна стойност. „Значи механизмът на капиталистическия производствен процес сам отстранява пречките, които временно създава.“ [стр. 505]

Ние виждаме тук едно своеобразно взаимодействие между платен и неплатен труд. „Ако количеството на

незаплатения труд, доставен от работническата класа и акумулиран от капиталистическата класа, нараства достатъчно бърже, за да може да се превръща в капитал само при извънреден добавък от заплатен труд, работната заплата се покачва и — при еднакви други условия — незаплатеният труд относително спада. Но щом това спадане стигне онази точка, при която принадлежният труд, който храни капитала, не се предлага вече в нормално количество — настъпва реакция: капитализира се по-малка част от дохода, акумулацията слабее и възходящото движение на работната заплата получава контраудар. Така че покачването на цената на труда остава затворено в граници, които не само че оставят незасегната основата на капиталистическата система, но и осигуряват нейното възпроизводство във все по-разширен мащаб.“ [стр. 506]

Колебанията в акумулацията на капитала, които задържат работната заплата в известни граници, изглеждат на буржоазните икономисти като колебания в количеството на предлагашите се наемни работници. При това те изпадат в същото заблуждение, като хората, които вярват, че слънцето се върти около земята, а тя стои неподвижно.¹

Ако акумулацията на капитала стане по-бавна, това създава впечатление, че работническото население расте по-бързо от по-рано. Ако пък акумулацията става по-бърже, тогава изглежда като че ли работническото население намалява или пък расте по-бавно от по-рано. И наистина, както повечето от нашите читатели сигурно знаят, някои обясняват колебанията на работната заплата — нейното

¹ Маркс казва: „Така, във фазата на криза в индустриалния цикъл общото спадане на стоковите цени се изразява като покачване на относителната стойност на парите, а във фазата на процъфтяване — общото покачване на стоковите цени се изразява като спадане на относителната стойност на парите. Въз основа на това, така наречената сипгенсу-школа заключава, че при високи цени циркулират твърде малко пари, а при ниски — твърде много. (Според немското издание на Института Маркс-Енгелс—Ленин тук е допусната грешка при писането. Трябва: при високи цени — много, а при ниски — малко). Нейното невежество и пълното неразбиране на фактите намират достоен паралел у онези икономисти, които обясняват тези явления на акумулацията с това, че в единия случай имало твърде малко, а в другия — твърде много наемни работници.“ [стр. 505]

повишаване и понижаване, — които се движат в известни граници, с така наречения „железен закон на работната заплата“. Този „закон“ гласи: ако се покачва работната заплата, работническото население бързо се размножава, а това поражда увеличено предлагане на работна сила, което понижаване работната заплата; понижаването пък на работната заплата създава по-голяма мизерия и по-голяма смъртност сред работническата класа, което намалява предлагането на работна сила и по такъв начин отново повишава работната заплата.

Против това обяснение говори вече простият факт, че — както всеки знае — работните заплати не се колебаят от поколение на поколение, а в много по-къси промеждутъци от време. Към това ще се върнем по-късно.

2. Индустриалната резервна армия

Досега приемахме, че акумулацията се извършва без изменение в състава на капитала. Но такива изменения неизбежно настъпват от време навреме.

Техническият състав на капитала се засяга от всяко изменение на *производителната сила на труда*. Масата на средствата за производство, която — при равни други условия — един работник превръща в продукт, расте заедно с производителността на неговия труд. Нараства масата на суровия материал, който той преработва, нараства количеството на средствата на труда, които той употребява, и т. н. Следователно заедно с производителността на труда расте и количеството на средствата за производство в сравнение с въплътения в тях труд или, което е същото — количеството на вложения труд се намалява в сравнение с движената от него маса от средства за производство.

Това изменение в *техническият състав* на капитала се отразява и върху неговия *стойностен състав*. Тук то се явява като относително намаление на *променливата* и увеличение на *постоянната* част на капитала. Обаче измененията на стойностния състав не съответствуват точно на измененията на неговия технически състав, тъй като заедно с нарастването на производителността на труда не само се *увеличават количеството* на използваните от него средства за производство, но същевременно

спада и тяхната *стойност*, но в по-малка степен, отколкото се увеличава тяхната маса.

Така например, в началото на миналия век вложеният в предачната индустрия капитал е бил наполовина постоянен, наполовина променлив. *Масата* суров материал, средства на труда и т. н., които преработва един предач в сегашно време при влагането на същия труд, е 400 пъти по-голяма от тогава. Но *стойностното отношение* между постоянния и променливия капитал се е изменило много по-малко; понастоящем постоянният капитал се отнася към променливия, може би, както 7:1.

Но във всеки случай повишаването на производителността на труда означава при капиталистическия начин на производство *относително* намаляване на променливия капитал.

Обаче производителността на труда и акумулацията на капитала се намират в най-тясна взаимна връзка.

При стоковото производство средствата за производство са частна собственост на отделни лица. Но развитието на обществената производителна сила на труда има за предпоставка кооперация в голям мащаб, големи помещения, големи маси сурови материали и средства на труда, и т. н. При господството на стоковото производство съсредоточаването на толкова огромни количества средства за производство в ръцете на отделни лица е възможно само ако са били акумулирани индивидуални капитали в достатъчен размер. „Почвата на стоковото производство може да развие едрото производство само в капиталистическата му форма.“ [стр. 509—510]

Следователно известна висота на акумулацията на капитал е предварително условие за известна висота на производителната сила на труда. Но всеки метод за повишаване производителната сила на труда при капиталистическия начин на производство се превръща в метод за повишено производство на принадена стойност и с това облекчава повишаването на акумулацията. Последната пък от своя страна поражда ново разширение на мащаба на производството, което пък е най-мощната подбуда за ново повишаване на производителната сила на труда. Така че акумулацията на капитал и производителната сила на труда взаимно се развиват все повече и повече.

На влиянието на ръста на отделните капитали чрез акумулацията противодействува едновременното раздробяване на стари капитали, напр. поради наследствени делби, и отделянето на нови самостоятелни капитали. Но това противодействие срещу акумулацията се компенсира, и дори нещо повече, от *централизацията, обединяването на вече образувани капитали*, която се дължи главно на поглъщането на малките капитали от големите. Както и акумулацията, тази централизация поражда също така повишаване на производителността и изменение на техническия състав на капитала. От друга страна, акумулацията усилва централизацията, и обратно. Колкото по-голям капитал съм акумулирал, толкова по-лесно става побеждаването и поглъщането на малките капитали в конкурентната борба. Колкото повече малки капитали е погълнал даден капитал, толкова по-голяма е производителността на заангажирания от него труд, толкова по-голяма е акумулацията.

Но натрупването на гигантски маси капитал в малко ръце развива не само производителността във вече подчинените на капиталистическия начин на производство клонове на труда. Редица малки капитали, изгонени из големите клонове на индустрията, преминават в такива клонове на труда, където капиталистическият начин на производство още не се е укрепил, където един малък капитал все още е способен да конкурира. По този начин се подготвя почвата за присъединяването и на тия клонове на производството към сферата, завладяна от капитализма.

И така, виждаме, че капиталистическият начин на производство се намира в постоянна техническа революция, чиято последица е постоянно увеличаващото се нарастване на постоянния капитал и относителното намаляване на променливия капитал.

А относителното намаляване на променливия капитал става несравнимо по-бързо от акумулацията. Новообразуваният в хода на акумулацията капитал заангажира в сравнение със своята величина все по-малко допълнителни работници. Но едновременно с акумулацията се извършва и революционизиране на *стария* капитал. Когато се изхаби някоя машина, заменят я, ако междуременно е настъпил технически прогрес, не с друга също такава машина, а с някоя подобрена, при употребата на

която един работник може да даде повече продукт от по-рано. Старият капитал се възпроизвежда във все по-производителна форма, а това води към уволнение на все повече от заангажираните работници.

Централизацията е един от най-мощните лостове на това преобразуване на стария капитал.

Колкото по-бързо става централизацията и техническата революция на стария капитал, толкова по-бързо трябва да става акумулацията на нов капитал, за да не се намали броят на заетите работници. Но колкото по-бързо става акумулацията, толкова повече се усилва централизацията и техническата революция.

Малтусианците ни разказват, че „пренаселеността“ се дължела на обстоятелството, че средствата за живот (или по-точно казано променливият капитал) нараствали в *аритметична прогресия*, в отношението 1:2:3:4:5 и т. н., докато населението имало тенденцията да се увеличава в *геометрична прогресия*, като 1:2:4:8:16 и т. н. Така че нарастването на населението винаги изпреварвало това на средствата за живот: естествената последица от това била пороци и мизерия.

Но това, което в действителност прогресивно *напредва*, е *намалението* на променливия капитал едновременно с *нарастването* на целия капитал. Ако променливият капитал първоначално е бил $\frac{1}{2}$ от целия капитал, той прогресивно става само $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{6}$ и т. н. от целия капитал.

„Това относително намаляване на променливата съставна част на капитала, ускорявано от растежа на целокупния капитал, и при това ускорявано по-бърже, отколкото неговия собствен растеж, от друга страна, изглежда, напротив, като абсолютен растеж на работническото население, все по-бързо от растежа на променливия капитал или на неговите средства за наемане. Но капиталистическата акумулация постоянно създава, и то пропорционално на своята енергия и на своите размери, едно относително, т. е. *за средните потребности на капитала да произвежда принадена стойност превесно*, следователно излишно или допълнително работническо население.“ [стр. 514]

Изменението в състава на целия обществен капитал не протича равномерно във всички негови части. На едно

място капиталът расте посредством акумулацията, без последната на първо време да изменя дадената техническа основа, и затова привлича допълнителни работни сили пропорционално на своя растеж. На друго място се изменя съставът на капитала без нарастване на неговата абсолютна величина, просто чрез заместване на стария капитал с нов, по-производителен; — при това броят на заетите работници се намалява относително и абсолютно. Между тези два крайни случая имат място безброй комбинации, обусловени от въздействието на акумулацията, централизацията и преобразуването на стария капитал в по-производителна форма едни върху други. Всички те имат за последица или прякото уволнение на работници, „или по-незабележимата, но не по-малко ефикасна форма на затруднено абсорбиране на допълнителното работническо население от неговите обикновени отводни канали“. [стр. 515]

По този начин работническото население се държи постоянно в движение. На едно място то се привлича, на друго се отблъсква и това движение става толкова по-силно, колкото по-бързо е изменението на състава на капитала, колкото по-голяма е производителността на труда, колкото по-мощна е акумулацията на капитал.

Маркс привежда много данни от английската статистика за относителното, а често и абсолютно намаление на броя на заетите работници в много клонове на индустрията. От по-нови преброявания ние привеждаме следните два примера за абсолютно намаление на броя на заетите работници при едновременно разширение на производството.

Единият пример ни показва *памучната индустрия на Великобритания* през периода 1861 г. до 1871. Там е имало:

БРОЙ НА	1861	1871
фабрики	2,887	2,483
вретена	30,387,467	34,695,221
парни тъкачни станове	399,992	440,676
работници	456,646	450,087

Ние виждаме, че едновременно с намаляването на броя на работниците се намалява броят на фабриките и се увеличават вретената и тъкачните машини; а това са признаци за централизация и акумулация на капитал.

От 1895 до 1904 г. консумацията на памук в Англия се е покачила от 1550 милиона фунта на 1700 милиона, а същевременно броят на работниците в памучните фабрики е спаднал от 539,000 на 523,000.

Подобна картина представляват някои клонове на немската текстилна индустрия: голямо намаление на броя на работниците, което обаче засяга само малките предприятия. Броят на големите предприятия и на техните работници се е увеличил. Следователно, наблюдава се голяма централизация и акумулация на капитала при едновременно уволняване на работници. Така например, в копринотъкачната индустрия на Германия намираме:

ГОДИНИ	Малки предприятия (до 5 работника)		Средни предпр. (6 до 50 работ.)		Едри предпр. (над 50 работ.)	
	предпри- ятия	работ- ници	пред- прия- тия	работ- ници	предп.	работ- ници
1882	39,500	57,782	412	4,902	69	13,580
1895	16,527	20,484	192	3,469	140	32,129
1907	8,272	12,823	346	5,650	240	48,719
увелич. (+)	- 31.228	- 44.959	- 66	+ 748	+ 171	+ 35.139
намал. (-)						

Също и в ленотъкачната индустрия:

1882	71,915	91,039	404	5,226	73	7,543
1895	34,082	43,228	291	4,598	120	19,966
1907	14,275	18,949	265	5,214	180	28,177
увелич. (+)	- 57.640	- 72.090	- 139	- 12	+ 107	+ 20.634
намал. (-)						

Броят на работниците в копринотъкачната и в ленотъкачната индустрия, взети заедно, е *намалял* през последните 25 години с 60,540, но това намаление се дължи само на западането на малките предприятия; броят на

последните в двата тези клонове е намалял с 88,868, или с 80%, докато броят на техните работници се е намалил със 116,959. Напротив, едрите предприятия са се увеличили от 142 на 420, т. е. техният брой се е почти *утроил*, а броят на техните работници се е увеличил от 21,123 на 76,896, значи *повече от три пъти*.

Досега приемахме, че увеличението или намалението на броя на заангажираните работници отговаря точно на увеличението или намалението на променливия капитал. Но не винаги е така. Ако фабрикантът при предишната цена на труда *удължи работното време*, той ще заплаща повече работна заплата. Променливият капитал ще нарасне, без да стане нужда да се наемат повече работници; броят им може същевременно даже да се намали.

Да приемем, че един капиталист наема 1,000 работника, че работният ден е 10 часа, а работната заплата 2 марки. Той иска да вложи в предприятието си допълнителен капитал. Той може да направи това, като разшири помещенията, набави нови машини и наеме повече работници. Но той може също така да употреби допълнителния капитал, доколкото не е предназначен за набавяне на повече суров материал, като удължи работното време на вече наетите работници. Да приемем, че го удължава с 5 часа и че цената на труда остава неизменена. Тогава надницата ще бъде 3 марки, променливият капитал — при равни други условия — ще се е увеличил с 50%, без да се е увеличил броят на работниците.

Но всеки капиталист има интерес да увеличи труда по скоро чрез удължаване на работното време или чрез увеличаване на интензивността на труда, отколкото чрез увеличаване на броя на работниците, тъй като сумата на постоянния капитал, който той трябва да авансира, нараства в първия случай много по бавно, отколкото във втория. И този интерес е толкова по-голям, колкото по-голям е размерът на производството. Така че интересът се увеличава заедно с акумулацията на капитала.

Ако например средството на труда на работника е лопата, която струва 2 марки, капиталистът едва ли ще има нещо против да увеличи труда чрез съответно

увеличение на броя на работниците. Но не е така, когато работникът работи на машина, която струва 100,000 марки.

Но заедно с акумулацията на капитала не само расте стремежът на капиталистите да постигнат увеличение на труда без съответно увеличение на броя на работниците, но едновременно с това отслабва силата на работническата класа да окаже съпротива на тази тенденция. Създаденото от акумулацията на капитала излишно количество работници ослабва с конкуренцията си съпротивителната сила на заетите работници. По такъв начин последните се принуждават да се съгласят на прекомерен труд, а прекомерният труд увеличава редиците на излишното работническо население. Безработицата на едните обуславя прекомерния труд на другите, и обратно.

Ние виждаме, че акумулацията на капитала със съпровождащите я явления и последици — централизацията на капиталите, техническото преобразование на стария капитал, прекомерният труд и т. н. — има тенденцията да *намали броя на заетите работници* по отношение на целия вложен капитал, а понякога и да го намали абсолютно.

Но едновременно акумулацията на капитала *увеличава броя на предлагащите своя труд* стоящи на разположение на капитала работници в размер, който далеч надминава размера на прираста на населението изобщо.

Във втория отдел видяхме как мануфактурата и още повече едрата индустрия в хода на своето развитие правят възможна замяната на обучени работни сили с необучени такива. Времето за обучение се намалява до минимум. Работникът вече по рано е готов да бъде използван от капитала. Времето за неговото възпроизводство се скъсява. В същото време в много клонове на труда възрастните работници мъже се заменят с жени и деца. С това не само непосредствено се увеличава извънредно много работническата армия; икономическата самостоятелност на девойките и младежите, техният съвместен труд, както и възможността децата от ранна възраст да припечелват — всичко това посърпява ранните бракове. С това също се скъсява времето за възпроизводство на работническата класа.

Друг един мощен фактор за бързото нарастване на работническата армия започва да действа, когато капи-

талистическият начин на производство завладее селското стопанство. Тук растежът на производителността поражда от самото начало не само относително, а и абсолютно намаление на броя на заетите работници. Във Великобритания броят на заетите в селското стопанство е бил през 1861 г. — 2,210,449 души, а през 1871 г. само 1,514.601, намаление близо 700,000 човека. Селяните, станали по такъв начин „излишни“, отиват в индустриалните окръзи — доколкото не емигрират — и увеличават там работническата армия, която се предлага на капитала.

Най-сетне, да не забравяме въздействието на железниците и параходите, които дават възможност на капитала да привлича работнически маси от индустриално изостанали назад области — ирландци, поляци, словаци, италианци, китайци и т. н.

По такъв начин, работническото население се увеличава извънредно бързо, по-бързо от потребността на капитала за нови работни сили. Последницата е едно относително *свръхнаселение*. Както видяхме, то се поражда от акумулацията на капитал, т. е. не от *спадането* на производителността на труда, както твърдят икономистите, а от нейното *повишаване*.

Но съществуването на така нареченото свръхнаселение, наличността на една *индустриална резервна армия* не спъва развитието на капитала, а от известен момент нататък образува една от предпоставките на това развитие.

Капиталът е, както знаем, еластична величина. Колкото повече се развива капиталистическият начин на производство, толкова по-силни и по-обширни стават неговите периодични разширения и свивания. Капиталистическата едра индустрия се движи — както вече намекнахме във втория отдел — в своеобразно кръгообращение, което се повтаря до 1873 г. почти всеки десет години. То започва със средно стопанско оживление, което бързо се разраства, настъпва стопански подем, огромно внезапно разширение на производството, производствена треска — след това крах, застой в стопанския живот, докато пазарите съответно се разширят и погълнат излишните продукти, след което настъпва ново оживление и старата игра започва отново в уголемен мащаб.

Такова беше положението, когато Маркс написа своя „Капитал“, който излезе за пръв път през 1867 г. Такова

беше положението, когато той написа послесловието към второто издание на своя „Капитал“ (24 януари 1873), в което той заяви, че общата криза приближава.¹

Известно е колко бързо и колко точно се сбъдна това предсказание.

Обаче с кризата, която започна през 1873 г., капиталистическият начин на производство като че ли навлезе в нова фаза. Ако дотогава производителността на едрата индустрия се разширяваше толкова бързо, че понякога растеше по-бързо от разширяването на световния пазар, сега — вследствие колосалния напредък на техниката и вследствие огромното разширение на областта на господството на капиталистическото производство, което обхвана Русия, Америка, Индия, Австралия — изглеждаше, че е дошло времето, когато световният пазар само за кратко време и по изключение е в състояние да поглъща продуктите на световната индустрия. Вместо десетгодишен цикъл, в който се редуват умерено оживление на стопанския живот, трескаво нарастване на производството, крах, застой и ново оживление, от 1873 г. имахме *хроническо затишие в сделките, траен застой* в областта на стопанството. Последният едва през 1889 г. бе прекъснат от известно подобрене в хода на сделките, от краткотрайно активизиране на спекулативния дух, което скоро премина и отстъпи място на още по-голям застой в стопанския живот. Изглеждаше като че ли изобщо няма вече да настъпи по-значителен „стопански подем“.

Но този възглед беше погрешен. От 1895 до 1900 г. пак настъпи период на стопански подем, при това толкова голям, че той подведе не малко оптимисти да приемат

¹ Отбелязаният от нас още във втория отдел д-р Щегеман с ужас отбелязва по отношение на това място: „Маркс не се колебае (I) да предвещае общата криза като предстояща.“ („Preussische Jahrbücher“, LVII, стр. 227). На въпросното място Маркс говори за „колебанията на оня периодически цикъл, през който минава съвременната индустрия и чиято връхна точка е всеобщата криза.“ [стр. 15] По-ясно не може да се говори. Но това не пречи на учения господин доктор да схваща кризата, за която е дума, като — *революция*. Подобни „погрешки“, за да се изразим парламентарно които разбира се стават винаги, за да могат да бъдат приписани на Маркс всякакви ужасии, твърде често се случват с много „учени“, които са чели — или пък даже не са чели — и цитират Маркс.

противоположния възглед, че времето на кризите изобщо било минало или че те са започнали да отслабват.

Този пък възглед от самото начало не издържаше критика, тъй като стопанският подем при капиталистическия начин на производство неизбежно трябва да свърши с криза, която и не закъсня да настъпи.

Тук е важно обаче да посочим само временните разширения и свивания на капитала, а те стават както през време на хроническия застои, така и през десетгодишния цикъл от криза и стопански разцвет.

Всяко такова временно разширение на капитала поражда по-голяма необходимост от работна сила. Как се удовлетворява тя? Повишава се работната заплата, а това, според теориите на икономистите, засилва размножаването на населението и след двадесет години работническото население става достатъчно многобройно, за да може капиталът да използва благоприятната за него конюнктура. Но последната винаги трае само няколко години, а често само няколко месеца!

За щастие на капитала положението в действителност протича иначе, а не според теорията за „железния закон за работната заплата“. Капиталистическият начин на производство — както видяхме — изкуствено поражда излишно работническо население. То е *резервната армия*, от която капиталът във всеки миг може да вземе толкова допълнителни работници, колкото отговарят на неговите потребности. Без тази резервна работническа армия толкова своеобразното скокообразно развитие на капиталистическата едра индустрия би било невъзможно.

Какво би станало с германската индустрия, ако в началото на седемдесетте и също така във втората половина на деветдесетте години не намереше толкова много работни ръце, които бяха „свободни“ и стояха на нейно разположение — цели работнически армии, които тя можа да хвърли в строеж на железници, в нови каменовъглени мини, железни рудници и т. н.? Но тази резервна армия не само прави възможно внезапното разширение на капитала, а упражнява и натиск върху работната заплата. Тя едва ли бива напълно заета даже във време на най-цветущото състояние на индустрията. Поради това работ-

ната заплата дори във време на най-висок разцвет на индустрията не надминава известно ниво.

Това, което изглежда като повишаване или спадане на броя на населението, всъщност е само отражение на периодичното разширение или свиване на капитала. Когато малтусианците изискват от работниците да съобразяват своето размножаване с възможността да си намерят работа, това не означава нищо друго, освен че трябва да приспособяват своя брой съобразно с променливите потребности на капитала.

Малтусианството почива върху смесването на толкова променливите производствени потребности на капитала с производителната сила на наличните средства за производство. Това смесване винаги е било абсурдно, но това стана най-ясно през последните две десетилетия. Оттогава в земеделските окръзи в Европа имаме пренаселеност поради излишък на средства за живот, пренаселеност поради конкуренцията на американското, индийското, австралийското месо и жито!

Обаче колкото абсурдно и да звучат исканията на малтусианството, те все пак са само съответен израз на положението, което работникът в сегашно време заема спрямо капитала. Работникът е само принадлежност на капитала. В производствения процес не той използва средствата за производство, а те него. Но — както видяхме — той принадлежи на капитала и въвн от труда. Когато консумира, когато поддържа съществуването си и създава потомство, той трябва да върши всичко това по начин, който най-добре отговаря на интересите на капитала. Работникът е поробен от неговия собствен продукт: той му служи не само със своята работна сила, но и с всички проявления на своето човешко същество.¹

¹ Авторът тук прекъсва изложението си за индустриалната резервна армия. Той изпуска при това важния Марксов извод за абсолютното и относително разоряване на пролетариата в процеса на капиталистическото развитие. „Положението на работника неизбежно ще се влошава, каквато и да бъде неговата заплата, висока или ниска . . . акумулацията на богатства на единия полюс е същевременно акумулация на мизерия, изтощениа, робство, невежество, брутализиране и морално израждане на противоположния полюс, т. е. на страната на онази класа, която произвежда своя собствен продукт като капитал“. [стр. 528] — *Забележка на Руската редакция към съветското издание от 1938 г.*

ШЕСТА ГЛАВА

ЗАРЯТА НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКИЯ НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВО

В предидущите глави видяхме как капиталът постоянно отново създава предварителните условия на своето собствено съществуване. Но ясно е, че капиталът не е могъл да се образува в класическата си форма, докато тези предварителни условия не са били до известна степен развити. Ние още не сме отговорили на въпроса, какви обстоятелства са ги породили. При нашето изследване на превръщането на парите в капитал ние изхождахме от предпоставката, че от едната страна са били налице по-големи парични суми като собственост на частни лица, а от другата страна се е предлагала на пазара работна сила като стока. Ние оставихме неизследвани въпросите, как работната сила е станала стока и как са били набрани тези парични суми.

Остава ни още да кажем същественото върху това.

Акумулацията на капитала означава възобновяването на предварителните условия за съществуването на капитала. Първоначалното възникване на предварителните условия на капитала, което предхожда неговото развитие, Маркс нарича *първоначална акумулация* (първоначално натрупване).

На въпроса за произхода на капитала икономистите ни дават за отговор нещо, което винаги държат готово, когато не знаят или не искат да знаят действителните обстоятелства: една *робинзонада*. Това има двойното предимство, че за измислянето ѝ не са нужни никакви предварителни знания и че човек винаги може така да я нагласи, че да доказва онова, което трябва да бъде доказано.

А робинзонадите, които обясняват произхода на капитала и искат да го съгласуват с обичайните правни представи, принадлежат към най-плоските басни от този

род. От приказките в нашите детски буквари те се различават само с по-голяма скучност.¹

Това е все старата история за добрия, прилежния и умерен работник, който станал капиталист, и за непродуксаните безделници, които прогуляли всичко, което имали, и за наказание во веки веков трябва с децата си и с техните деца да работят с пот на челото за добродетелните и за техните потомци.

Съвсем иначе изглежда първоначалната акумулация, когато проучваме историята на Европа от XIV век насам. Тя има две страни, но само едната от тях е станала известна на народните слоеве чрез либералната историография.

Индустриалният капитал не е могъл да възникне без свободни работници, т. е. работници, които не са били нито роби, нито лично зависими, нито закрепостени към земята, нито пък ограничени от цехов устав. Той се нуждаел от свобода на производството, от освобождение от оковите на феодализма и от опеката на феодалите. От тази гледна точка борбата на надигания се капитализъм изпъква като борба против насилието и привилегиите, като борба за свобода и равенство.

Литературните адвокати на буржоазията непрекъснато описват пред народа само тази страна на историята. Ние нямаме намерение да намаляваме значението на тази борба, особено сега, когато самата буржоазия започва да се отрича от своето минало. Но не бива поради тази горда и пищна страна на историята да се забравя нейната *обратна страна*: създаването на пролетариата и на самия капитал. Тази страна на историята още не е на-

¹ Да чуем например *Рошер*: „Да си представим едно рибарско племе без частна собственост върху земята и без капитал, което живее голо в пещери и се храни с морски риби, които при отлив остават в бреговите локви и които се ловят просто с гола ръка. Нека всички работници тук да са равни и всеки да лови и изяжда по 3 риби дневно. Но ето някой умен човек ограничава 100 дена подред консумацията си на 2 риби дневно и използва събрания по такъв начин запас от 100 риби, за да употреби 50 дена подред цялата си работна сила за направата на една лодка и на една рибарска мрежа. С помощта на този капитал той от този момент започва да лови по 30 риби дневно.“ *Gründzüge der Nationalökonomie*, „Stuttgart 1874, I, 423.) Към такива вмирисани риби се свеждат всички приказки за произхода на капитала.

пълно осветлена. Маркс в своя „Капитал“ е сторил това основно само по отношение на *една* страна — Англия, родината на капиталистическия начин на производство и единствената страна, където първоначалната акумулация на капитала е протекла в класическата си форма. Някои указания за въпросните условия се срещат и в „Мизерия на философията“ (втора глава, параграф 2).

Съответното развитие в Германия може за жалост да бъде проследено само непълно, тъй като е било спъвано и изродено от изменението на търговските пътища към Ориента, от басейна на Средиземно море в басейна на Атлантическия океан, а след това — от Тридесетгодишната война и от многовековното изместване на Германия от световния пазар.

Най-голямото препятствие, което е заварил възникващият капитал, е било, наред с цеховата организация в градовете, общата собственост върху земята на селските общини — понякога и на по-големи обединения. Докато съществувала общата собственост, нямало е пролетарски маси. За щастие на капитала феодаалното дворянство се погрижило за неговите интереси. От времето на кръстоносните походи търговията и стоковото производство се развивали все повече. Възникнали нови потребности за *стоки*, които били доставяни срещу *пари* от градската промишленост или от градските търговци. Но богатството на феодаалното дворянство почивало върху натуралните или лични повинности на зависимите селяни. То имало малко *пари*. Старало се да постига с *грабеж* онова, което не могло да *купи*. Обаче държавната власт ставала все по-силна. Срещу феодаалните опълчения на малките дворяни се появили наемните войски на богатите градове и князе; разбойничеството по пътищата станало невъзможно. Феодалите се стремели да изтръгнат от селяните *пари* и *блага*. С това те докарвали селяните до отчаяние — спомнете си селските войни, — без с това да печелят сами нещо по-съществено. По такъв начин, най-сетне благородните господа, за да вкусят и те от новите наслади, постепенно се решили да станат и те *стокопроизводители* като гражданите и да се сдобият с *пари*, като произвеждат земеделски продукти — вълна, жито и други подобни — за *продажба*, а не само за *собствена употреба* както досега.

Това обусловило разширението на техните земеделски стопанства, управлението на които било предадено на инспектори, интенданти или арендатори, разширение, което било възможно само за сметка на *селячеството*. Закрепостените селяни могли сега да бъдат *повалени*, т. е. прогонени от земите им, и последните да бъдат присъединени към стопанисваната от земевладетеля земя. Общинната собственост на селата, която се намирала под върховната власт на благородниците, била превърната в частна собственост на последните и с това селяните били икономически разорени.

Особено търсена земеделска стока била *вълната*, от която се нуждаела градската текстилна промишленост. Но разширението на вълненото производство означавало превръщане на ниви в пасбища за овцете и прогонване на многобройни селяни от техните имоти. Това прогонване се провеждало със законни и незаконни средства, с икономическа или пряка физическа принуда.

В същия размер, в който нараствала градската текстилна промишленост, растял и броят на прогонените и обезимотени селяни.

По-нататък дворянството разпуснало своите многобройни свити, които за него при новите условия не били средство за мощ, а само причина за финансова слабост. Накрай, в полза на капитала действувала и реформацията, която не само захвъртила обитателите на манастирите сред пролетариата, но и предала църковните имения на спекуланти, които прогонили старите наследствени арендатори.

С такива средства голяма част от земеделското население било откъснато от земята, от неговите средства за производство. Така било създадено онова изкуствено „свр̀хнаселение“, онази армия от безимотни пролетарии, които всеки ден са принудени да продават работната си сила, от която се нуждае капиталът.

Феодалите по такъв начин разчистили почвата за капитала. Те доставили на селския и градския капитал пролетариите и едновременно разчистили пътя за селското стоково производство в голям мащаб — за капиталистическото селско стопанство. Капиталистическият характер, който оттогава придобило селското стопанство в големите имения, не се *заличавал* от запазилите се раз-

лични форми на крепостна зависимост, а само се *из-вращавал*.

Толкова по-комично е, когато днес едрите земевладелци се преструват, че са класа, която *по природа* е призвана да защитава работниците от капитала и да установява хармония помежду им.

В Западна Европа през XV и XVI век като последица от многобройните експроприирвания на селячеството се появило повсеместно скитничество. То застрашавало да залее обществото и последното в своя защита наказвало скитниците най-жестоко с камшици, с дамгосване, с отрязване на ушите и дори със смърт.

Макар че по този начин били освободени повече работници, отколкото можел да поеме капиталът, все пак често пъти капиталът не можел да намери необходимото му количество годни работници. Докато капиталистическият начин на производство бил в периода на *мануфактурата*, той бил зависим от работниците, които са достигнали известна сръчност в своите частични операции. Често пъти са били нужни години, за да придобие такъв работник необходимата сръчност.

Но тогава променливата част на капитала все още много превъзхождала неговата постоянна част. Ето защо търсенето на наемен труд бързо нараствало с всяка акумулация на капитала, докато притокът на използваем наемен труд нараствал само бавно. Впрочем, сръчните работници не само били относително редки и много търсени; в тях били още живи традициите на занаята, когато калфата все още бил социално близо до майстора и могъл да се надява, че сам ще стане майстор. Наемните работници имали високо самочувствие, били упорити и непокорни; не могли и не искали да се подчиняват на дисциплината и на вечното еднообразие на капиталистическата индустрия. Трябвало да се намеси „висша сила“, за да създаде покорни работници за капитала.

И държавната власт се намесила за закрила на собствеността от скитниците. Тя поощрявала превръщането на общинната собственост в частна собственост. Маркс подробно описва как е ставало това в Англия. Същата власт се намесила и когато потрябвало да бъдат приучени работниците на капиталистическа дисциплина. Строги укази установили максимума на работната за-

плата, удължавали работния ден и забранявали работническите съюзи.

Колко всичко това съответствувало на духа на борещата се тогава за „свобода“ буржасия, последната показала, след като завладяла политическата власт във време на Френската революция. Тя повела тогава ожесточена война срещу остатъците на общинната собственост върху земята, които се били запазили още във Франция, и строго забранила работническите съюзи.

Но заедно с пролетариата възникнал и вътрешният пазар за капитала. По-рано всяко селско семейство произвеждало само онова, от което се нуждало — средства за живот и продукти на домашната промишленост. Сега работата се изменила. Средствата за живот сега се произвеждат като *стоки* в големите имения образувани от групирането на общинната земя и отделните селски парцели, и намират пазар в промишлените окръзи. Продуктите на капиталистическата промишленост, в тази епоха — на мануфактурата, намират пласмент сред наемните работници на промишлеността и на големите имения, а така също сред самите селяни. Често пъти тяхната земя станала твърде малка, за да ги изхранва. Земеделието станало за тях странично занятие, домашната промишленост за собствени нужди отстъпва на заден план и отстъпва място на такава домашна индустрия, която почнала да произвежда стоки за капиталиста, за търговеца. Това е една от най-отвратителните и най-доходните форми на капиталистическа експлоатация.

Видяхме как са били създадени пролетариатът и изкуственото свръхнаселение, които са направили възможно развитието на капиталистическия начин на производство. От своя страна това развитие възпроизвежда постоянно пролетариат и относително свръхнаселение във все по-големи размери.

Но откъде произхождат онези събрани в малко ръце богатства, които са били другата предпоставка на капиталистическия начин на производство?

Средновековието наследило от класическата древност два вида капитал — лихварския капитал и търговския капитал. От времето на кръстоносните походи извънредно много нарасли търговските връзки с Ориента и заедно с това търговският капитал и неговата центра-

лизация в малко ръце. Ще споменем тук само семейството Фугер от Аугсбург, тези германски ротшилдовци в XV и XVI век.

Но лихварството и търговията не са били единствените източници на тези парични суми, които, започвайки от XV век, във все по-големи размери се превръщали в индустриален капитал. Маркс посочи и другите източници на последния в своя „Капитал“. Относно подробностите ние препоръчваме това изложение, което представлява достоен завършек на блестящия исторически екскурс в областта на „първоначалната акумулация“. Ще предадем тук само краткото резюме на различните методи на това натрупване с изразителните Марксови думи:

„Откриването на златните и сребърни залежи в *Америка*, изтребването, поробването и закопаването на тамошното туземно население в мините, започващото се завладяване и ограбване на *Индия*, превръщането на *Африка* в място за търговски лов на чернокожи — това охарактеризира утринната заря на ерата на капиталистическото производство. Тези идилични процеси са главни моменти на първоначалната акумулация. По петите им следва *търговската война* на европейските нации, театър на която е земното кълбо. Тя започва с отцепването на Нидерландия от Испания, приема исполински размери в английската антиякобинска война и още продължава във войните с Китай заради опиума и т. н.

Различните моменти на първоначалната акумулация се разпределят — в по-голяма или по-малка историческа последователност — особено върху Испания, Португалия, Холандия, Франция, Англия. В Англия в края на XVII век те системно се обобщават в колониална система, система на държавни дългове, модерна данъчна система и проекционна система. Тези методи отчасти почиват на най-грубо насилие, напр. колониалната система. Но те всички използват *държавната власт, концентрираното и организирано обществено насилие*, за да потикнат, като в парник, процеса на превръщането на феодалния начин на производство в капиталистически и да съкратят преходите. *Насилието е акушерка на всяко старо общество, което е бременно с ново*. Самото то е икономическа потенция.“ [стр. 612]

Предпоследната фраза на този цитат се цитира твърде често, но в повечето случаи откъснато от съответния ѝ текст. Който я обмисли във връзка с предидващото, ще знае как да я схваща. Към насилията, които са служили като акушерки на капиталистическия начин на производство, принадлежи и „държавната власт, концентрираното и организирано насилие на обществото“; но това не е властта на „държавата в себе си“, която седи на трон в облаците над класовите противоречия, а властта на държавата като оръдие на мощно надигаща се класа.

Растящото пролетаризиране на населението, особено на селското, и образуването на вътрешния пазар, от една страна, а от друга — натрупването и концентрирането на големи богатства редом с възникването на външните пазари, главно вследствие на търговските войни и на колониалната политика — това са били условията, които съвпаднали в Западна Европа от XV век насам, превърнали цялото производство все повече и повече в стоково производство, а простото стоково производство — в капиталистическо. Оттогава раздробените малки предприятия на селяните и занаятчиите все повече се унищожават и изтласкват от едрите капиталистически предприятия.

СЕДМА ГЛАВА

КРАЯТ НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКИЯ НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВО

Ние стигнахме до края на изложението на капиталистическия производствен процес, което се опитахме да дадем, следвайки Карл Маркс.

Видяхме, че *първобитният начин на производство* почива върху обществен, планомерно организиран труд и обуславя *обществена собственост* върху средствата за производство. Наистина, продуктите се разпределят и с това стават лична собственост, но само дотолкова, доколкото са *консумативни предмети* за отделните лица. Като непосредствен резултат на обществения труд продуктите принадлежат преди всичко на обществото.

Този начин на производство бива изместен от *простото стоково производство* на работещи независимо един от други частни работници, всеки от които със свои собствени средства за производство произвежда продукти, които след това, разбира се, са и негова частна собственост.

Но от простото стоково производство се развива *капиталистическото производство*, на мястото на произвеждащите независимо един от друг отделни работници идват едри концентрирани предприятия, всяко от които произвежда стоки независимо от другите, но всяко вътрешно организирано в планово обществено производство. Тъй като тези едри капиталистически предприятия си противостоят като стокопроизводители, в техните взаимни отношения продължава да господствува стоковата размяна, а заедно с това остава в сила правото на собственост, присъщо на простото стоково производство—частната собственост върху средствата на производство и продуктите.

Но с това частната собственост се превръща в своята противоположност.

При простото стоково производство частната собственост е била последица и плод на труда. Работникът е бил собственик на своите средства за производство и на

своите продукти. Капиталистическото производство разкъсва връзката между труда и собствеността. Работникът не е вече собственик на своя продукт. Напротив, средствата за производство и продуктите принадлежат на този, който не работи. Превръщането на производството в обществено производство върху капиталистическа основа все повече превръща неработещите в собственици на цялото богатство, а работниците — в безимотни.

Но с това не се изчерпва противоречието между господстващия начин на производство и господстващия начин на присвояване.

Видяхме колко просто и прозрачно ясно е било организирано производството при първобитния комунизъм и как обществото го управлявало според волята и потребностите си.

При системата на стоковото производство обществените производствени условия стават сила, която надраства отделния производител. Последният става неин безволен роб и положението му става още по-жалко, тъй като новите му господари не му предписват какво да върши, не му съобщават своите потребности, а предоставят на него да ги отгатва. Сега производството е подчинено на закони, които са независими от производителите и често пъти действуват и против тяхната воля, като природни закони; закони, които се налагат посредством периодични отклонения от нормалното състояние, като спадане на цените, поскъпване и т. н. Впрочем, при господството на простото стоково производство тези ненормалности, доколкото произтичат от обществени причини, остават незначителни и ограничени в малки райони, съобразно с ниската производителност на раздробените предприятия на отделните производители.

Капиталистическият начин на производство повишава производителността на труда в граматни размери. Той развързва и дава простор на всички онези производствени сили, които са присъщи на обществения, целесъобразно организиран труд, който заставя да му служат покорените от науката природни сили. Последницата от това е, че периодичните отклонения от нормалното състояние, чрез които се осъществяват законите за стоковото производство — които по-рано предизвиквали само временни местни затруднения, които се понасяли лесно и

често пъти били отстранени, — сега преминават в периодични катастрофи, които траят с години, сполетяват цели страни и континенти и причиняват най-ужасни опустошения. Районът и интензивността на тези катастрофи нарастват заедно с капиталистическия начин на производство и сега, повидимому, са се превърнали в хроническо боледуване.

Още нещо: при първобитния комунизъм — където продуктът на обществения труд принадлежи на обществото, което го разпределя помежду индивидите съобразно с обществените потребности — делът на отделния човек расте заедно с нарастването на производителността на труда.

При господството на стоковото производство масата на потребителните стойности, които съответствуват на определена стойностна величина, нараства заедно с производителността на труда. При простото стоково производство продуктът обикновено принадлежи на работника, който го е произвел. Той може да го консумира сам изцяло или отчасти: в този случай, очевидно, количеството на консумативните предмети, ск оито той разполага, расте право пропорционално с производителността на неговия труд.

Но той може изцяло или отчасти да размени продукта на своя труд — при простото стоково производство само малка част от продукта става стока. За продукта на определен труд, който той разменя, той ще получи толкова повече потребителни стойности, колкото по-голяма е общо взето производителността на труда. И тук повишаването на производителността на труда изцяло ползува работника.

При капиталистическото стоково производство самата работна сила е стока, чиято стойност, както стойността на всяка стока, спада при повишаване производителността на труда. Така че, колкото по-голяма е производителността на труда, толкова по-малък относителен дял от неговите предимства получава работникът във вид на цена на работната сила. Но колкото повече капиталистическият начин на производство става преобладаващ, толкова по-голяма маса от населението се превръща в наемни работници и се лишава значи от плодовете на увеличената производителност на нейния труд.

Всички тези противоречия неизбежно пораждат конфликти между класата на капиталистите и класата на работниците — конфликти, които пробуждат класовото съзнание на работниците, тласкат ги към политическа дейност и предизвикват образуването на работнически партии във всички капиталистически страни. Но току-що споменатите обстоятелства пораждат и всевъзможни страдания—и то не само такива, които засягат работническата класа, — страдания, които правят непоносимо сегашното положение за все по-широки кръгове, даже и за такива, които стоят въвн от класата на наемните работници.

Така всичко напират за разрешаване на противоречието, което е въплътено в капиталистическия начин на производство, на противоречието между обществения характер на труда и отживялата форма на присвояване на средствата за производство и продуктите.

Само два пътя са мислими за разрешаването на това противоречие, и двата се свеждат към съгласуване помежду им начина на производство и начина на присвояване. Единият път води към премахване на обществения характер на труда, връщане към простото стоково производство, към заместване на едрото предприятие със занаятчийското и с дребното селско стопанство. Другият път се стреми да приспособи не начина на производството към начина на присвояването, а начина на присвояването — към начина на производството. Този път води към обществена собственост върху средствата за производство и продуктите.

Мнозина днес опитват да насочат хода на развитието по първия път. Те изхождат от погрешното схващане, че начинът на производство може да бъде произволно установен посредством юридически предписания. Буржоазната вулгарна икономия, адвокатът на капитала, осъжда тези опити, гдето тя не е съвсем западнала.

Но самата тя опитва подобна игра. За да представи, че господстващият начин на производство е в пълна хармония с господстващия начин на присвояване, тя в икономическите си изложения премълчава своеобразните и съществени свойства на капиталистическия начин на производство и го представя така, като че ли той е просто стоково производство. Достатъчно е да прочетете само популярните писания на вулгарните икономисти.

В тях стоките и днес се разменят както у дивите народи: ловецът и рибарят, които свободно разполагат с гората и морето, се изобразяват като наемни работници, а стрелата и лъкът, лодката и мрежата — като капитал.¹

Маркс в своя „Капитал“ изоснови обори този сорт икономисти. Но неговото съчинение не се ограничи само с разобличаването на цялата плиткост и на целия фалш на вулгарната икономия.

Често пъти наричат Маркс дух на отрицанието, който само критикувал и разрушавал, но не бил в състояние да създаде нищо положително. Но вече настоящият кратък очерк на изложението на производствения процес на капитала, което ни е дал Маркс, показва, че той фактически е създал нова икономическа и историческа система. Критиката на неговите предшественици съставлява само обосновката на тази система.

Човек не може да преодолее старото, без сам да се е издигнал на по-високо гледище; не може да критикува, без да е постигнал по-дълбоко познание; не може да събори една научна система, без зад нея да е изградил друга по-превъзходна и по-всеобхватна.

Маркс пръв разкри фетишния характер на стоката. Той пръв показва, че капиталът не е вещ, а *опосредствувано от вещи отношение*, и че капиталът е *историческа категория*. Той пръв изследва законите на движението и развитието на капитала. И той пръв показва, че целите на сегашното социално движение са естествен

¹ Илюзиите, които се стремят да създадат тези господа, се разрушават от примера на *колониите*, които имат девствена земя и които се колонизирват от преселници. Там срещаме пълна свобода на трудовия договор и собственост на работника върху неговите продукти, т. е. върху плодовете на неговия труд там срещаме изобщо условията, които нашите икономисти представят като условия на капиталистическия начин на производство. Но за учудване, при тези условия капиталът престава да бъде капитал!

В такива колонии има свободна земя в изобилие и всички имат достъп до нея. Обикновено там всеки работник може да произвежда самостоятелно и не е принуден да продава своята работна сила. Вследствие на това всеки предпочита да работи за себе си, а не за други. С това парите, средствата за живот, машините и другите средства за производство престават да бъдат капитал. Те не принадлежат на никого.

Ето защо същите икономисти, които в капиталистическите страни така патетично декламирали за свещеността на собствеността

и необходим резултат на досегашното историческо развитие, а не образуван произволно в главите на хората като искания на някаква „вечна справедливост“.

От становището, до което ни издига Маркс, не само виждаме, че всички опити на вулгарните икономисти да изобразят лъжливо съвременните отношения като патриархално прости са също така напразни, както и опитите за превръщане на съвременните отношения отново в патриархални, виждаме и единствения път, който остава за по-нататъшното развитие на обществото: туряне формата на присвояването в пълна хармония с начина на производството; завладяване на средствата за производство от обществото; пълното, безрезервно превръщане на производството от частно производство в обществено производство, което капиталът извърши само наполовина. Но заедно с това започва нова епоха за човечеството.¹

Мястото на анархистичното стоково производство се заема от планомерната и съзнателна организация на общественото производство. Настъпва краят на господството на продукта над производителя. Човекът, който

и за свободата на трудовия договор, настояват в млади колонии — за да може там да вирее капиталът—на работниците да не се дава в собственост земя и преселването им да се поощрява от държавата или за сметка на самите заселили се там по-рано работници, с други думи, те искат насилствено откъсване на работника от средствата за производство и от средствата за живот и изкуствено създаване на излишно работническо население, което фактически не е свободно, а е принудено да продава своята работна сила. А там където има покорна работническа класа — особено ако тя е от някоя изостанала раса, — на която могат да наложат това, там се прокламира незабуленият принудителен труд — робството.

„Същата заинтересованост, която в метрополията подбужда сикофанта на капитала, икономиста, теоретически да обяви капиталистическия начин на производство за негова пълна противоположност, същата тая заинтересованост тук (в колониите) го кара „to make a clean breast of it“ [чистосърдечно да си каже всичко] и високо да прокламира противоположността между тези два начина на производство.“ [стр. 623]

¹ Този преврат се извършва от социалистическата революция на пролетариата, който събаря господството на капитала и установява диктатурата на работническата класа. Учението за диктатурата на пролетариата е главното в марксизма. Икономическото учение на Маркс е най-дълбокото и всестранно обосноваване на необходимостта на пролетарската революция и на диктатурата на работническата класа. Целият ход на капиталистическото развитие подготвява пролетариата да изпълни своята историческа мисия като

във все по-голям размер става господар на природните сили, става вече господар и на общественото развитие. „Едва тогава хората напълно съзнателно ще започнат сами да създават своята история — казва Енгелс, — едва тогава турените от тях в движение обществени причини ще дават предимно и във все по-голяма и възходяща степен желаните от хората резултати. *Това ще бъде скокът на човечеството от царството на необходимостта в царството на свободата.*“ (Анти-Дюринг, стр. 287.)

гробар на капитализма и като създател на ново, по-висше, социалистическо общество. Паралелно с развитието на капитализма „расте... и възмущението на постоянно нарастващата работническа класа, обучавана, обединявана и организирана от самия механизъм на капиталистическия производствен процес“. [стр. 621—22] Разкривайки историческата тенденция на капиталистическото натрупване, Маркс пише: „Централизацията на средствата за производство и обобществяването на труда достигат до една точка, когато те повече не се побират в своята капиталистическа черупка. Тя бива пръсната. Удря часът на капиталистическата частна собственост. Експроприаторите биват експроприирани.“ [стр. 622] Гениално предвидената от Маркс социалистическа революция победи в 1917 г. в СССР. Диктатурата на работническата класа, ръководена от великата партия на Ленин—Сталин, изгради социализма — първата фаза на комунизма в нашата страна — *заб. на руск. редакция.*

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	V
---------------------	---

Отдел първи

СТОКА, ПАРИ, КАПИТАЛ

Първа глава. Стока	3
1. Характер на стоковото производство	3
2. Стойност	13
3. Разменна стойност	23
4. Размяната на стоки	27
Втора глава. Парите	31
1. Цената	31
2. Продажба и покупка	35
3. Обращението на парите	38
4. Монетата. Книжните пари	40
5. Други функции на парите	42
Трета глава. Превръщането на парите в капитал	48
1. Какво е капитал	48
2. Източникът на принадлежната стойност	51
3. Работната сила като стока	55

Отдел втори

ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Първа глава. Процесът на производството	63
Втора глава. Ролята на капитала при образуването на стойността	70
Трета глава. Степента на експлоатацията на работната сила . .	75
Четвърта глава. Принадена стойност и печалба	80
Пета глава. Работният ден	98
Шеста глава. Принадената стойност на „дребния майстор“ и при- надената стойност на капиталиста	109
Седма глава. Относителната принадлежна стойност	114
Осма глава. Кооперация	120
Девета глава. Разделението на труда и мануфактурата	127
1. Двойкият произход на мануфактурата. Нейните еле- менти: частичният работник и неговото сечиво	127
2. Двете основни форми в мануфактурата	129

Десета глава. Машините и едрата индустрия	135
1. Развитието на машините	135
2. Прехвърлянето на стойности от машините върху продукта	142
3. Най-близките въздействия на машинното производство върху работника	145
4. Машината като „възпитателка“ на работника	153
5. Машината и пазарът на труда	158
6. Машината като революционизиращ фактор	164

Отдел трети

РАБОТНА ЗАПЛАТА И ДОХОД ОТ КАПИТАЛА

Първа глава. Работна заплата	175
1. Изменения във величината на цената на работната сила и във величината на принадлежната стойност	175
2. Превръщането на цената на работната сила в работна заплата	179
3. Заплата по време	181
4. Заплата на парче	185
5. Национални различия в работните заплати	187
Втора глава. Доход от капитала	191
Трета глава. Просто възпроизводство	193
Четвърта глава. Превръщането на принадлежна стойност в капитал	197
1. Как принадлежна стойност става капитал	197
2. Въздържанието на капиталиста	200
3. Въздържанието на работника и други обстоятелства, които влияят върху размера на акумулацията	203
Пета глава. Пренаселеност	206
1. „Железният закон на работната заплата“	206
2. Индуриалната резервна армия	210
Шеста глава. Зарята на капиталистическия начин на производство	222
Седма глава. Краят на капиталистическия начин на производство	230

ЗАБЕЛЯЗАНИ ПЕЧАТНИ ГРЕШКИ

Стр.	Ред	Напечатано	Да се чете
12	9 отдолу	вековете	векове те
32	11 отгоре	което	която
35	6 отдолу	обратното,	обратното
36	21 отгоре	пешното	успешното
49	8 отгоре	ясно	ясен
55	7 отгоре	П—С (П +п)	П—С — (П+п)
78	1 отдолу	$\frac{1}{12}$.	с $\frac{1}{12}$.
80	8 отдолу	$\frac{т}{к}$	$\frac{т}{v}$
101	13 отдолу	скъсване	скъсяване
128	2 отдолу	мануфактура	манифактура
141	9 отдолу	даде ръката	даде на ръката
143	1 отгоре	даденото	дадено

ВАЖНИ ПОПРАВКИ

В забележката на първата страница от предговора думата „темата“ да се чете „текстът“.

На стр. VI от предговора изречението „Обяснения за империалистическия стадий читателят ще намери в безсмъртните трудове на Ленин и Сталин, които издигнаха марксизма на нова, по-висша степен в развитието на капитализма, като навечерие на социалистическата пролетарска революция, гениално развиване на марксисткото учение за социализма въз основа на извънредно богатия опит от социалистическото строителство в СССР“.

ДА СЕ ЧЕТЕ

„Обяснение за империалистическия стадий в развитието на капитализма, като навечерие на социалистическата пролетарска революция, гениално развиване на марксисткото учение за социализма въз основа на извънредно богатия опит от социалистическото строителство в СССР читателят ще намери в безсмъртните трудове на Ленин и Сталин, които издигнаха марксизма на нова, по-висша степен.“